

821
526

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

DILOROM SALOHİY

NAVOIYSHUNOSLIK.

**ALISHER NAVOIY G'AZALLARINI
SHARHLAB O'RGANISH**

O'quv qo'llanma

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

--	--

№1
426
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

DIJLOROM SALOHIV

NAVOIYSHUNOSLIK

ALISHER NAVOIY G'AZALLARINI
SHARHLAB O'RGANISH

Universitetlarning 5120100 – filologiya va tillarni
o'qitish (o'zbek filologiyasi), pedagogika institutlarining
o'zbek tili va adabiyoti fakultetlari uchun o'quv qo'llanma

*Samarqand davlat universiteti
ilmiy kengashi tomonidan
nashrga ruxsat berilgan
(2019 yil, 28 noyabr,
4 - bayonimom)*

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZ
1-FILIALI

Скачать
Samarqand-2019
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

UO'K: 821.512.133 (092)
KBK: 83.3 (50)
S26

TAQDIM

Mas'ul muharrir:

Bog'jon To'xliyev,

filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Karomat Mullaxo'jayeva,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Alisher Razzozqov,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Salohiy, Dilorom. Navoiyshunoslik. Alisher Navoiy g'azallarini sharhlab o'rganish (o'quv qo'llanma). / D. Salohiy. — Samarqand: SamDU, 2019. — 236 b.

Ushbu o'quv qo'llanma respublika oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi fakultetlari bakalavriat ixtisosligi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, navoiyshunoslik fanining Alisher Navoiy g'azallarini sharhlab o'rganish kursi mavzularini qamrab oladi. Unda Navoiy boy lirik merosining mavzu ko'lamini, nasriy bayonlari va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi. Tadqiqot ikki bo'limdan iborat bo'lib, birinchi bo'limdan ulug' shoir lirik merosining o'rganilishi va tarkibi haqida umumiy ma'lumotlar, ikkinchi bo'limdan esa g'azallar sharhlari o'rin olgan.

Qo'llanmada muallifning O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining tavsiyasiga ko'ra 2013 yil "Zarafshon" nashriyotida chop etilgan "Navoiy nazmiyoti" nomli o'quv qo'llamasi materiallaridan ham foydalanilgan.

O'quv qo'llanma Samarqand davlat universiteti ilmiy kengashining 2019 yil 28 noyabrda 4-sonli yig'ilishi qarori bilan nashrga ruxsat berilgan.

ISBN-978-9943-6316-7-0

Dilorom Salohiy, "Navoiyshunoslik. Alisher Navoiy g'azallarini sharhlab o'rganish", 2019.

Bugungi kunda mukammal shakllangan va taraqqiy etayotgan jahon navoiyshunosligi tajribasi ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy ijodining sharq badiiy tafakkuri oliy mahsuli ekanini e'tirof etmoqda. Bu olamshumul ijodning o'zigacha mavjud bo'lgan ijodiy va turkiy adabiyot erishgan barcha yutuqlarni mujassam etgan, xususan, turkiy adabiyotning keyingi taraqqiyotiga zamin yaratgan poetik, falsafiy, badiiy-estetik qarashlar tizimini shakllantirgan mukammal nazariyaga asoslanganligi ayon bo'ldi.

Alisher Navoiy she'riyati bugungi kunda o'zbek adabiyotshunosligi fani sarhadlaridan ancha kengroq doirada, juda ko'p xorijiy mamlakatlar olimlari ilmiy ishlarida ham o'rganilmoqda. Bugungi kunga qadar Navoiy lirik merosining mukammal nashrlari amalga oshirildi, buning asosida shoir biografiyasi, dunyoqarashi, ijodiy metodi va adabiy-tanqidiy qarashlari, san'atkorligi masalalariga doir dalillar to'plandi va tahlil etildi, shuningdek, shoir ijod etgan tarixiy sharoit va uning buyuk mutafakkir faoliyatiga ta'siri masalalari o'rganildi.

O'zbek adabiyotshunosligida buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning ijodiy merosi va badiiy mahoratini o'rganish sohasida bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi va bu ilmiy yutuqlardan respublikamiz oliy o'quv yurtlari filologiya fakultetlari bakalavriat va magistratura ta'lim yo'nalishlarining barcha bosqichlarida foydalanilmoqda. Xususan, birinchi, ikkinchi kurslarda o'tiladigan «O'zbek mumtoz va milliy o'yg'onish adabiyoti» fanini, yuqori kurslarda ikki yil davomida o'qiladigan "Navoiyshunoslik" ixtisoslik kursi va Navoiy ilmiy-badiiy, nasriy hamda lirik ijodini chuqurroq o'rganishga moslangan tanlanma fanlarni, magistratura yo'nalishidagi maxsus fanlarni o'tishda shu kunlarga qadar A. Qayumov, B. Valixo'jayev, A. Hayitmetov, A. Abdug'afurov, Yo. Is'hoqov, I. Haqulov, S. G'anieva, R. Vohidov kabi olimlar asarlari asosiy qo'llanma vazifasini bajarib keldi. Ammo, fanimiz

ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIDA LIRIK JANRLAR TARAQQIYOTI

Nizomiddin Mir Alisher Navoiy she'riyatini

o'rganish tarixi va manbalari.

Dars rejas:

1. Alisher Navoiy she'riyatining o'z zamondoshlari va keyingi asrlar mualliflari tomonidan o'rganilishi.
2. Navoiy poetik uslubi va badiiy tasvir prinsiplarini nazariy asoslarda ilmiy o'rganish.
3. Navoiy lirikasi sohasida olib borilgan tekstologik tadqiqotlar. Sharhlar.

Tayanch so'z va iboralar: *badiiy ijod, tafakkur, iste'dod, e'tirof, talqin, nasr, Navoiy, ma'naviy, lirik, epik, meros.*

1.

Alisher Navoiy lirik ijodi o'ziga qadar turkiy adabiyot erishgan barcha yutuqlarni umumlashtirib, butun Sharq adabiyoti, xususan g'azalchiligi yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tardi. Akademik Oybek yozganidek, shu boisdan ham "Navoiyning yoshlikdan boshlab to umrining so'ng sanalariga qadar yozgan lirik she'rlarini ihto etgan "Chor devon"ning ideya va badiiy shakli, tifi va masterligi, tarixiy ahamiyati va boshqa jihatlardan chuqur tadqiq etish ko'p yilga cho'ziladigan og'ir va muhim ishdir".¹ Navoiy nazmiyoti go'zalliklarini kashf etish va uning bu sohadaagi ilmiy nazariy qarashlarini o'rganish tarixi salkam olti asrni ishg'ol etib turibdi. Bu katta tarixiy jarayon Navoiy lirik merosini tekshirish uslubi, yo'nalishlari va ilmiy ahamiyati jihatidan to'rt bosqichda davom etganligini kuzatish mumkin. Chunonchi, turkiy tildagi g'azalni o'z davrining yetuk lirik janri sifatida katta taraqqiyot bosqichiga ko'targan malik ul-kalom Maylono Lutfiydan boshlab o'sha davrning Kamol Turbatiy, A'loiy Shoshiy, Abulqosim Bobur,

¹ Ойбек. Навоий гушани. — Тошкент: Бадий адабиёт, 1967. 31-6.

Navoiy tomonidan Alisher, Pahlavon Muhammad kabi shoir va adiblarning Navoiy ilk lirikasi yuksak badiyiligi ta'sin o'qib, uning kabi bo'lgan ekanlar, buni bevosita yosh shoirning kelgusidagi katta muvaffaqiyatlariga, butun Sharq badiiy tafakkurining o'lmas qadri sifatida tanlovga ilk guvohlik, bashorat deb tushunmoq kerak. She'riy san'atning bu nozikatli alomalari yosh Alisher Navoiyning o'z g'azallarida badiiy mazmun va badiiy shakl muvozanatidan uning o'zaro uzviy bog'lanishi asosida ustalik bilan muvafqiyatli olingan, bu sohadaagi yetuk badiiy mahoratiga asoslangan jalb etganlar. Bu esa Navoiy ilk nazmiyoti uning davrida yaratilayotgan asarlardan alohida ajralib turganligini, unga ko'lgan jiddiy qiziqishni ta'kidlab, bevosita bu shoir badiiy ijod san'atini o'rganish sohasiga poydevor bo'lib xizmat qildi. Navoiy ilk devonining uning o'zi tomonidan emas, balki she'riyat san'atini tomonidan tuzilishi sharq devonchiligi tarixida misli ko'rilmagan hodisa bo'lib, bu ham o'z navbatida shoir lirikasining sharq g'azalchiligi an'analari va u davrda shakllanib ulgurgan nazmiy poetika mezonlari asosida maxsus tekshiruv manbasi bo'lgan tomonlarga bir ishora edi. Shu tariqa Navoiyning ilk tomonida mavjud bo'lgan iste'dod sifatida tan olish, targ'ib etish tarzidagi jiddiy muvofiqatlar turkiy va fors-tojik she'riyat yetuk san'atlarini tomonidan yuzaga keldi va bu jarayon Navoiy ijodining 25 yoshgacha bo'lgan davrini qamrab olib, uni ilmiy jodiy o'rganilishning birinchi bosqichini tashkil etadi. Bu davrda Navoiy ilk shoir sifatidagina mashhur bo'lib, uning g'azal, ruboiy, nasmiy, muqaddas zot janrlaridagi asarlari va hasbi hol tipidagi mahorati uning katta, mashhur zamondoshlari tomonidan asosan 5 ta janrda yaratilgan asarlari yuzasidan e'tirof etilib (bizgacha yetib kelgan tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, ko'proq g'azal janridagi), u ham to'rtta, o'rtta asrlar sharq adabiyotshunosligi uslubiga xos bo'lgan umumiy fikrlardan iborat edi. Ammo, mashhur shaxslarning shoirga

bo'lgan e'tibori va uning ijodi yuzasidan bildirilgan mazkur umumiy fikrlar Navoiyning bu davrda o'z lirikasi misolida turkiy g'azalchilikni badiiy tasvir jihatidan yangilashganligi (Lutfiy e'tirofi: bir bayt misolida), she'rlarida emosional-ruhiy ta'sirning va badiiy lavhalarining betakrorligi (Abulqosim Bobur, Sayyid Hasan Ardasher bilan bog'liq xotiralar tafsilotlari), adabiy-tanqidiy qarashlarining o'ziga xos mazmun va yo'nalishga ega ekanligi (Shayx Kamol Turbatiy bilan uchrashuv epizodi va b.) kabi masalalarni qamrab oladi.

Alisher Navoiy esa umumiy ta'rifni tavsifdan farqli o'laroq o'zining «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida Mavlono Lutfiy ijodi turkiy she'riyatining yozma adabiyot an'analari doirasidagi taraqqiyotini boshlab berganligini ta'kidlaydi. Ulug' shoir «Majolis un-nafois»da turkiygo'y shoirilar haqida so'z yuritib ekan, Mavlono Yaqiniy, Mavlono Atoiy, Mavlono Muqiniy, Mavlono Kamoliy, Mavlono Sakkokiy, Mavlono Gadoiy boralarida «turkiygo'ydur, atrok orasida ko'p shuhrat tutti», deb yozadi, ammo, Mavlono Lutfiy muqobalasida ularni «forsiy va turkiyda naziri yo'q erdi», deya baholamaydi. Buning sababi shundan iboratki, Mavlono Lutfiyga qadar va unga zamondosh bo'lgan turkiygo'y shoirilar ijodi asosan ma'lum ma'noda mavzu va mazmun jihatidan chegaralangan «turkiy» janridagi she'rlar doirasida qolgan bo'lsa (kichik lirik janrlarni istisno etganda), Lutfiy «turkiy» she'r inkoniyatlaridan, uning vazni va badiiy tasvir usullaridan foydalanib, yangi mazmun va shakldagi g'azallar yaratdi. Navoiyning adabiyotshunoslikka doir asarlarida tilga olingan o'rta asr o'zbek she'riyatidagi adabiy-badiiy yo'nalish asosini «turkiy» janri va bu janrda she'r yozgan «turkiygo'y» shoirilar ijodi tashkil etadi. Shoir «Majolis un-nafois» asarida «turkona» istilohini qo'llar ekan, bu ma'noda «turkiy» she'rning o'ziga xos xususiyatlari – turk tili, ishqi mavzu, sodd va tushunarli, ta'sirchan badiiy tasvir va ramal bahridan iborat ekanligini bayon etadi. Mavlono Lutfiy ijodi sharq poeziyasida klassik maqomdagi fors-tojik she'riyati va turkona she'riyatining

asosini bir turdagi uyg'unlashuvi, sintezi sifatida namoyon bo'lganligini qayd etadi. Shu boisdan ham o'z ijodining mavqei va mazmuni ravshan idrok etgan Mavlono Lutfiy o'n ikki mingdan ko'prog'i fors va turkiy abiotini turkiy she'riyatni mumtoz maqomga ko'tarayotgan Alisher Navoiyning bitta baytiga almashtirishni orzu qiladi.

Mavlono Abdurahmon Jomiy esa Alisher Navoiyni va uning bosh vazir sifatida olib borgan faoliyatini Yusuf payg'ambar faoliyati bilan tenglashtiradi. Feodal zulmining oldini olish va adolat o'rnatish, bunda mamlakatni boshqarishdagi bosh vazirning roli «Hafth avrang»da asosiy masala qilib qo'yilgan edi.

Podshoh – Fir'avn Yusufni Zulayhoning kuyovi Azizi Mistr o'rniga bosh vazir etib tayinlaydi. Mamlakatning 14 yillik ixtiyorini unga topshiradi. O'zi esa Yusufga halqit bermaslik uchun shu muqaddatga mamlakat ishlaridan chetlashadi. Yusuf aql va tadbir bilan g'allani ehtiyojga qarab odilona targ'atadi. Haqiqatan ham o'z davrida tadbirkor vazir «Navoiyning buyuk madaniyat arbobi, she'riyat va san'at homiysi sifatidagi shuhrati yaqin sharq o'lkalarida alisonaviy bir tus olgan»²:

Muborak bar shahu arkoni davlat,
G'azanfathaybatoni shersavlat!
Ba taxsis on javonmarde k - sh az der,
Nasab chun nom boshad sher bar sher.
Yake dar az diji davron kananda,
Yake sarpanja bo go'ron zananda.
Ba rasmi ta'miya z - on burdamash nom,
Ki monad dur az on andeshai om.
Va gar ne, kay tavon z - on fahmi darrok,
Ba sad huqqa naxuft in gavhari pok.
Kunad dar she'r tab'ash mo'shikofy,
V - az on mo' no'gi kil'kash shar bofy.

² X. Апреши. Ахунд Бегдодий Навоий хақида. // ЎТА, 1977, №4, 43-6.

Nihad z-in sha'ri mushkin domi dilho
Dihad az she'ri shirin komi dilho...
Vale, dar borgohi odamiyat,
Chuz o' kam yoft rohi mahramiyat...³

Ana shu jihatlardan Navoiy lirikasiga nisbatan bo'lgan bu davrdagi adabiy-tanqidiy munosabatni uning ijodi badiiy afzalliklarini e'tirof etgan holda, munosib baholash, targ'ib etish tarzidagi ijodiy o'rganish deb ko'rsatish mumkin.

Navoiyni nafaqat yetuk zullisonayn shoir, balki lirikaning 16 janrida samarali ijod qilgan buyuk mutafakkir sifa'tida juda keng miqyosda maxsus o'rganish badiiy-tarixiy xarakterdagi asarlar va risolalarda uning o'z zamondoshlari va keyingi asrlarda yashagan mualliflar ijodida xam ko'zga tashlanadi. Shoir g'azallarining chuqur mazmuni, ilg'or g'oyaviy-falsafiy asoslardagi estetik namoyishi Nuriddin Abdurahmon Jomiy, Sulton Husayn Boyqaro, Davlatshoh Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Kamoliddin Binoiy, Abdulloh Xotifiy, Hakimshoh Qazviniiy, Zayniddin Vosifiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi allomalar tomonidan katta hurmat bilan tilga olinadi. Shoir ijodi badiyatini tanqidiy o'rganishning bu bosqichi uning avvalgi davridan umumiy tarif-tavsiy mazmunidagi fikrlardan konkretlikka - Navoiy lirikasining son va sifat jihatidan originalligi, aruz vaznining turkiy g'azalchilik asosidagi taraqqiyotiga qo'shgan hissasi (Zahiriddin Muhammad Bobur), badiiy san'atlarning an'anaviy poetika qonuniyatlarini rad etmagan holda ijodiy rivojlantirilishi (Atullloh Husayniy, Zayniddin Vosifiy) kabi ilmiy, tahliliy asoslardagi yo'nalishlari bilan farq qiladi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, Navoiy poetikasi sohasida zamonaviy adabiyotshunoslik fani nuqtai nazaridan ilmiy-nazariy tadqiqotlarning dunyoga kelishida Navoiy merosi yuzasidagi

adabiy-tanqidechilik tarixining bu davrida yaratilgan asarlar asosiy manba'lardan bo'lib xizmat qiladi. Chunki, turkiy klassik g'azalning eng baland ravnaqi davrida uning dinamikasini ta'minlovchi Navoiy lirikasi yuzasidan bildirilgan adabiy-tanqidiy mulohazalar o'sha davr adabiyotshunosligi xarakterini, lirikaning bevosita o'rta asrlar musulmon madaniyati taraqqiyotiga qo'shgan hissasini (o'sha davr adabiyotshunosligi nuqtai nazaridan), uning jamiyat turli tashkilotlariga mansub she'riyat muxlislari bilan munosabatini va hushu ko'p masalalarni oydinlashtirishga sabab bo'lishi shubhasizdir.

2.

Navoiy g'azaliyoti badiiyligini, uning poetik uslubi va badiiy tasvir prinsiplarini nazariy asoslarda ilmiy o'rganish XX asr boshlarida (30-yillarning ikkinchi yarimlarida) akademik Oybek, prof. E.Bertels, A.K. Borovkov, Magsud Shayxzoda, Hodi Zarif asarlarida amalga oshirildi. Akademik Oybekning 1936 yilda yozilib, 1961 yilda «O'zbek tili va adabiyoti masalalari» jurnalining 1, 2, 5-sonlarida e'lon qilingan Navoiy g'azaliyoti haqidagi ikki maqolasida shoir lirikasining asosiy mohiyati, poetikasining xususiyatlari sohasida fikr yuritiladi. Jumladan, muallif shoir poetik uslubini tahlil etar ekan, uning badiiy tasvir prinsiplariga alohida e'tibor beradi. Bir o'rinda: «Navoiyning poeziyasi metaforikdir, - deb yozadi olim, - Navoiyning metaforalari aksar haqiqatan chuqur, original bo'ladi. Fikr va narsalar orasida kutilmagan, yangi munosabatlarni, yangi tomonlarni ochajak bir xarakterdadir... Umuman, Navoiyda so'z yuqori narsalarga ishora qilishi kerak».⁴ Oybek Navoiy poeziyasining mazmun va badiiy shakl jihatidan xarakterli belgilarini qayd etar ekan, «Navoiy poeziyasida o'tkazilgan g'oyalarning ijtimoiy-sinfiiy xakteri, badiiy formaning belgii ideologiya bilan shartlanganligi, umuman

³ Мирзоев А. Тасвири Навоӣ дар "Юсуфӣ Зулайхо"и Чомӣ. //Сади Ширк, 1971, № 5. С. 140.

⁴ Ойбек. Асарлар. XIX томлик. IX том. - Тошкент: Фан, 1974. 38-б.

Navoiy uslubini tug'dirgan sharoit va h.k. masalalar qoldikim, asl ilmiy tekshirish busiz bo'lmaydi», - degan xulosaga keladi⁵.

Alisher Navoiy lirikasini nazariy jihatdan tadqiq etishda Magrud Shayxzodaning ilmiy faoliyati ayniqsa diqqatga sazovordir. Olim «Navoiyning lirik qahramoni» nomli ilmiy ishi va shu sohadagi qator maqolalarida⁶ shoir lirik qahramoni xususiyatlari, uning g'oyaviy intilishlari, shoir lirikasidagi badiiy tasvir prinsiplarini o'rganish haqida mulohazalar bildiradi.

Shayxzoda ilmiy tekshirishlarining uslubiy asoslari Navoiy lirikasini nazariy o'rganishning o'ziga xos yetuk bosqichi sifatida ko'zga tashlanadi. Navoiy poetikasini o'rganish sohasida keyingi davrda chiqqan va chiqayotgan monografik tadqiqotlarda Shayxzoda ilmiy uslubining bevosita ta'siri borligi muhim ahamiyatga egadir. Zero, bu narsa o'zbek adabiyotshunosligining zamonaviy jahon adabiyotshunosligi uslubiy asoslarida taraqqiy etishiga vosita bo'lgan sabablardan biridir.

Navoiy poetikasi masalarini maxsus o'rganish Hodi Zarifning «Ruboiy», «Lutfiy va Navoiy» nomli maqolalarida tilga olinib, shoir lirikasining g'oyaviy-badiiy mohiyati, o'zbek poeziyasi an'analarning Navoiy she'riyati taraqqiyotida tugagan o'tmi kabi sohalarida jiddiy fikrlar bayon qilinadi.

Samargand navoiyshunoslik maktabi asoschilari akademik Vohid Abdullayev⁷ va professor Abdurahmon Sa'diy⁸ tomonidan amalga oshirilgan katta ilmiy qimmatga molik tadqiqotlarda ham Navoiy lirikasi xususiyatlari, undagi original badiiy tasvir ko'tinishlari,

⁵ O'zbek. Asarlar. XIX tomlar. IX tom. - Toshkent: Fan, 1974. 40-6

⁶ Karant: Shайхзода М. «Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида («Ғаройиб уссулар» девони асосида)», «Устоднинг санъатхонасида», «Ғазал мулкининг сулуғони» ва б.

⁷ Абдуллаев В. А. Навоий Самарқандда. Тошкент, 1968.

⁸ Абдурахмон Саъдий. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашларига доир // Докт. дисс. 1958; Маънаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожига Навоийнинг роли // «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари». 1961, 3-сон; Навоий лирики. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-том. Тошкент, 1963.

undagi muayyan asoslar va adabiy ta'sir doirasi kabi masalalarga aloqador fikrladi.

O'zbek adabiyotshunosligi va adabiy tanqidchiligidan 60-yillardan boshlab kuzalgacha bo'lgan faoliyati Navoiy lirikasi masalalarini poetika ilmining nazariy asoslari, spetsifik qonuniyatlari muqaddimazidan ilmiy o'rganishning hajm va ilmiy salohiyat, ahamiyat jihatidan yuksak taraqqiyot bosqichiga chiqayotganligidan guvohlik beradi.

Shayxzodaning «O'zbek adabiyotida g'azal va uning rivojida Navoiyning roli», «Navoiy lirikasi»⁹, akad. V.Zohidovning «Ulug' shoiri (to'rtinchi qabli)»⁹, A.Abdug'afurovning «Navoiy ijodida shoirning ahamiyati», M.Yunusov, E.Rustamov, O.Nosirov, I.Hagbardov, Bb.Sharprovlarning monografik tadqiqot va maqolalari shoir lirikasini turli yo'nalishda tekshirishga bag'ishlanadi.

B.Yuldashevning Navoiy lirikasi badiiyati xususiyatlari va shoir san'atkorligi ko'tinishlariga bag'ishlangan «Mumtoz siymolar», «Alisher Navoiy she'riyati» nomli asarlari va bir qator maqolalarida¹⁰, M.Muhiddinovning adabiy aloqa va o'zaro ta'sir masalalarini asoslagan «Alisher Navoiy va uning salafatlari ijodida ilmiy konseptsion» nomli doktorlik dissertatsiyasida, K.O'zbekovning «O'zbek lirik poeziyasida g'azal va musammat» nomli monografiyasida shoir poetikasiga aloqador muhim masalalar ta'kid etiladi.

Respublikamiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng, buyuk san'atkorlar ilmiy-badiiy merosining shu kungacha tadqiq etilganidan qitralarini ochib berishga e'tibor kuchayib ketdi. I.Hagbardov, B.Olimov kabi olimlarning bu sohadagi faoliyatlarini

⁹ Zohidov V. Ulug' shoir ijodining kabi - Toшкент, 1970.

¹⁰ Abdug'afurov A. Nавоий ijodida satira. - Toшкент, 1979.

¹¹ Karant: Маънаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. - Тошкент, 1974; Бархатр шеърини // Ленин йўли. 1986, 8 февр.; Алишер Навоий ijodida turkij va turkij-ylmlik хажиди // Ад. Жанрлар ва бад. Махорат мас-ри. - Самарқанд, 1988; Мумтоз сиймолар. - Тошкент: Абдулла Кодирий н-д-дати ХМН, 2002.

diqqatga sazovordir. I Haqulov Navoiyning falsafiy-tasavvufiy dunyoqarashi, ilohiyotga munosabati, asarlaridagi teran maʼrifiy maʼno – mazmun, timsollar va ramzlar haqida qator monografiya, risola va ilmiy maqolalar yozdiki, bu hodisa navoiyshunoslik fanining oʻziga xos yangi yoʻnalishdagi taraqqiyotiga sabab boʻldi.¹²

Ammo, Navoiy lirikasini oʻrganish sohasidagi mazkur katta ilmiy jarayonda yuzaga kelgan tadqiqotlarga xos umumiy xususiyat shuki, ularda umuman Navoiy lirikasi haqida, shoir poetik tasvirlarining aytim usullari, mahorat masalalari va boshqa sohalarida maqola yoki monografik tadqiqot mavzui doirasida fikr yuritiladi.

Navoiy poetikasining asosiy xususiyatlari, undagi obrazlar tizimi, badiiy tasvir usullari, lirik janrlar rivojiga taalluqli sistemali ravishdagi izchil tadqiqotlar A. Hayitmetovning «Navoiy lirikasi» va Yoʻlsoʻhrovning «Alisher Navoiy ilk lirikasi», «Navoiy poetikasi» kabi monografiyalari va qator maqolalarida tahlil etilgiki, bu narsa Navoiy lirikasini poetikaning oʻziga xos tizimi qonuniyatlari nuqtai nazaridan ilmiy-uslubiy yoʻnalishda oʻrganishni boshlab berdi.

«Navoiy lirikasi» asarida¹³ A. Hayitmetov Alisher Navoiy lirikasining tur xususiyatlari, tematikasi va asosiy obrazlarini tadqiq etadi. Muallif shoir lirikasining gʻoyaviy-badiiy xususiyatlari, uning sharqona lirik anʼanalarga munosabati masalalarini batafsil muhokama etadi. A. Hayitmetov «Alisher Navoiyning ijodiy metodi masalalari»¹⁴, «Navoiy dahosi»¹⁵ monografiyalarda ham shoir lirikasi va ijodiy uslub uslubining bir qator muhim xususiyatlari, uning lirik asarlarida ijodiy uslub ifodasi mavzuga diqqatini jalb etadi.

Yoʻlsoʻhrov birinchi boʻlib Navoiy lirikasining badiiy evolutsiyasini bosqichma-bosqich, uning ilk davridan balogʻat bosqichiga yetgunga qadar namoyon boʻladigan xususiyatlarini, shu bosqichlar orasidagi umumiy bogʻlanishni oʻrganish maqsadida shoirning «Ilk devon»ga murojaat qiladi.¹⁶ «Ilk devon»ning, uning asosida Navoiy ilk lirikasining maxsus oʻrganilishi shoir ijodiy mahoratining tadrijiy takomili, sanʼatkorligi va gʻoyaviy dunyoqarashining oʻziga xos oʻzgarishlari, kamolot bosqichiga yetish jarayonini kuzatishga imkon beradi.

Olim oʻzining keyingi asari «Navoiy poetikasi»¹⁷da lirik janrlar va badiiy tasvir poetikasi xususiyatlarini muhokama etadi. Bu asar Navoiy poetikasini oʻrganish sohasidagi keyingi tadqiqotlar uchun oʻziga xos tayanch manbaʼ boʻlib ham xizmat qiladi. Chunki, oʻzbek lirik poeziyasining janr jihatidan boyib, mukammal holga kelishida Navoiy gʻazaliyotining oʻrni va roli masalasi, shoir poetikasining ichki spetsifik qonuniyatlari va poetik uslubining originalligini taʼminlovchi asosiy omillar bu asarda izchil tahlil etilgan. Bundan tashqari, muallif bu asarda birinchi boʻlib oʻzbek poeziyasida oʻzining maʼlum anʼalariga ega boʻlgan lirik janrlarning Navoiy lirikasida yangicha rivojini va turkiy adabiyotda paydo boʻlmagan yoki qatʼiy qonuniyatiga ega boʻlmagan baʼzi bir janrlarning shoir gʻazaliyotidagi yangi hayotini kuzatadi. Ikkinchidan, «asosiy lirik janrlari, adabiy kanon va anʼalar bilan munosabati nuqtai nazaridan sistemali tahlil etish asosida, ularning ichki dinamikasi va adabiy jarayondagi mavjini belgilash hamda shu asosda Navoiyning lirik janrlarning taraqqiyot tarixidagi rolini koʻrsatish»¹⁸ masalasi ilk bor tadqiqot doirasiga tortiladi. Uchinchidan, Navoiy badiiy tasvir poetikasi uchun xos boʻlgan yetakchi shamoyil badiiy tasvir vositalari va sharq poetikasining anʼanaviy qonuniyatlari

¹² Karant: Xakkulov Ibrohim. Zanjirbandi sher koʻshida. – Toshkent: Yulduz, 1989. – 223 b.; Xakkulov I. Fozil guʻshani. – Toshkent: FAN, 1991. – 70 b.; Xakkulov Ibrohim. Kamol et kasbi. – Toshkent: Chulon, 1991. – 240 b.; Xakkulov I. Sherryat – ruhiy munosabat. – Toshkent: Adabiyat va sanʼat, 1989. – 240 b.; Navoiyga kaitish. – Toshkent: “TAMADDUN”, 2015. 312 b.

¹³ Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – Toshkent, 1962.

¹⁴ Hayitmetov A. Navoiyning ijodiy metodi masalalari. – Toshkent, 1963.

¹⁵ Hayitmetov A. Navoiy dahosi. – Toshkent, 1970.

¹⁶ Isohkov E. Alisher Navoiyning ilk lirikasi. – Toshkent, 1965.

¹⁷ Isohkov E. Navoiy poetikasi. – Toshkent, 1983.

¹⁸ Isohkov E. Navoiy poetikasi. – Toshkent, 1983. 9-6.

nuktai nazariidan ochib beriladiki, bu ham asarning muhim ilmiy qimmatini belgilaydi.

Alisher Navoiy lirikasi masalalarini yangicha yoʻnalishda, oʻziga xos ilmiy nuqtai nazardan tadqiq etish XX asr 90-yillarida A. Abdugʻafurov tomonidan yoʻlga qoʻyildi. Olim Navoiy lirik devonlarining yaratilish davrlarini aniq belgilash, devonlarga kitmay qolgan sheʼrlarni aniqlash yuzasidan kuzatuvlar olib borish, devonlar debohalarida namoyon boʻlgan buyuk shoirning oʻziga xos badiiy tasvir uslubini ochib berish, shu nuqtai nazarlardan Navoiyning oʻzidan keyingi shoirlar ijodiga boʻlgan taʼsirini tekshirish kabi masalalarni tadqiq etishni maqsad qilib qoʻyadi. «Badoe' ul-bidoya», «Xazoyin ul-maoniyy» devonlarining tartib berilish sanalari jiddiy ilmiy dalillar asosida aniqlanishi olimning navoiyshunoslik fani rivoji uchun amalga oshirgan muhim xizmatlaridan biridir. Shuningdek, Navoiy qalamiga mansub boʻlib, boshqa shoigʻa nisbat berilgan sheʼrlar, shoir ijodiga nisbatan boʻlgan eʼtiborsizlik natijasida yuzaga kelgan chalkashlik, xatoliklarga ham olim birlinchilardan boʻlib ochiq munosabat bildiradi.¹⁹

Ulugʻ shoir sheʼriyatidagi badiiy sanʼatlar, ularning xususiyatlari, istiloj va taʼriflari va shu bilan bogʻliq juda koʻp masalalarni alohida mavzu sifatida oʻrganish lozimligini “Gʻazal mulkingi suloni”

¹⁹ Karant: Abdugʻafurov A. Navoiy satirasasi. 1-kitob. - Toshkent: FAN - 1966. - 316 b.; Abdugʻafurov A. Erk va zangilik kuychilari. - Toshkent: Adabiyat va sanʼat - 1979. - 160 b.; A. Abdugʻafurov. Buyuk beshlik saboklari. - Toshkent: Adabiyat va sanʼat - 1995. - 184 b.; A. Abdugʻafurov. Kalb kavyadilati kadriyatlari. - Toshkent: Adabiyat va sanʼat - 1998. - 216 b.; Abdugʻafurov A. «Xazoyin ul-maoniyy» jumboxlari. (Birinchi makola) // Uzbek tili va adabiyati. - 1994. - № 4-56. - B.9-16; A. Abdugʻafurov. «Xazoyin ul-maoniyy» jumboxlari. (Ikkinchi makola) // Uzbek tili va adabiyati. - 1995. - № 1. - B.10-18; Abdugʻafurov A. «Xazoyin ul-maoniyy» jumboxlari // Uzbek tili va adabiyati. - 2000. - № 5. - B.3-11; Abdugʻafurov A. «Badoe' ul-bidoya»ning tuzilishi sanasi // Uzbek tili va adabiyati. - 1989. - № 4. - B.3-9; Abdugʻafurov A. Sherryat saroyi // Uzbekiston adabiyati va sanʼati. - 1998. - 6-fevral. - Toshkent: A. Abdugʻafurov A. «Xazoyin ul-maoniyy» jumboxlari // Uzbek tili va adabiyati. - 1998. №6. - B.3-10.

nomli maqolasida Maqsud Shayxzoda shunday uqdirgan edi: “Tassuf bilan aytishga toʻgʻri keladiki, klassik poetikani tekshirish ishlari, xususan, poetika andozalari bilan buyuk shoirlarimiz ijodini oʻrnatish va tahlil qilish masalalari adabiyotshunosligimizda juda kam shakllangan sohalarandir”.²⁰ Tanikli olim A. Rustamov ustoz olim belgilab ketgan bu sohada qimmatli tadqiqot yaratdi. U Navoiy asarlari badiiyati sirlarini chuqur oʻrganib, “Navoiyning badiiy mahorati” nomli kitob yozdi²¹ va unda “Navoiyning badiiy vositalari”, “Navoiyning goʻfya va saʼjlari”, “Navoiyning vaznlari” nomli sarlavhalar ostida shoir mahorati, ijodining badiiy yetukligi asoslarini chuqur tadqiq qilib berishga muvassar boʻldi.

Alisher Navoiyning adabiy-estetik qarashlari tanikli olim H. Qudratullaev ilmiy ishlarida oʻzining keng va batafsil ifodasini topdi.²²

Xullas, Alisher Navoiy lirikasi mahno sarhadlarini tushunib yetishga boʻlgan eʼtibor shoirning oʻz davridan buyon uzluksiz oʻtib borayotgan boʻlsa-da, bu oʻrinda XX asr navoiyshunosligining oʻrinda alohida boʻlganligini taʼkidlab oʻtmoq lozim.

Zamonaviy navoiyshunoslikda M. Imomnazarovning alohida toʻrt borligini taʼkidlash zarur. Olim Alisher Navoiy asarlari konfondansining ilmiy va uslubiy tadqiqi boʻyicha oʻziga xos yoʻnalishini yaratgan. Unda qayd etilishicha, 1967-1990 yillar (24 yil) davomida Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid 107 ta alohida kitob va risolalar, turli nashrlarda shoir ijodidan 230 ta namunalar va 2418 ta maqola eʼlon qilingan.²³ Oʻz-oʻzidan bu qadar katta hajmdagi ishlarda Alisher Navoiy merosi talqinida oʻxshash va farqli jihatlari boʻlishi tabiiy ekanligini qayd etadi olim.

Navoiyshunos olim Sh. Siyosiddinovning “Alisher Navoiy. Mahallaning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili” nomli

²⁰ Shayxzoda M. Asarlari. VI tomluk. IV-t. - Toshkent: Davlat pedagogika instituti. - 1971. - 148 b.
²¹ Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. - Toshkent: Adabiyat va sanʼat, 1979.
²² Kuyumov X. Navoiyning adabiy-estetik qarashlari. - Toshkent: Imomnazarov M. Navoiyshunoslikka kirish. - Toshkent: TDP. - 2015. - B.7.

monografiyasida 20 dan ortiq mualliflarning asarlarida buyuk o'zbek mutafakkiri va shoirining hayoti hamda faoliyatiga baho berilgani ta'kidlanadi. Kiobda olim Zayniddin Vosifiyning "Badoe' ul-vaqoe'" asaridagi Navoiy tarjimai holiga oid asosiy ma'lumotlar mundarijasini 17 bandda sanab ko'rsatadi, Xondamirning Alisher Navoiy haqida maxsus bitilgan "Makorim ul-axloq" asari asrlar davomida Navoiy dahosi mohiyatiga yetishga inilgan muxlislariga ochiqch vazifasini o'taganligiga e'tibor qaratadi.²⁴ Monografiyada keltirilgan asarlarning aksariyati fors tilida yozilgan bo'lib, ulardan, Navoiy qalamiga mansub shaxsiy qaydlardan tashqari, faqat ikkitasi turkiy tilida bitilgan. Bular - Husayn Boyqaroning "Risola" hamda Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarlaridir.

Navoiyshunosligimizning keyingi davri vakillari ham navoiyshunoslik she'rshunosligi sohasida o'zlarining bir qator izchil ilmiy tadqiqotlarini yuzaga keltirdilar. Shoir devonlari manbalari, tekstologiyasi va germenevtik talqinlari sohasida A.Erkinov, shoir lirikasi tasavvufiy talqinlari xususida K.Mullaxo'jaeva, Z.Mamadaliyeva, N.Bozorova, N.Bekova, M.Rajabova, O.Davlatov, Z.Hamidova, A.Razzogov va N.Ramazonovlar o'zlarining qimmatli tadqiqotlarini yaratdilar. Bu jarayon, xususan o'zbek navoiyshunosligi sohasida bugungi kunda katta ilmiy-ijodiy rivoj va muvaffaqiyat bilan davom etmoqda. Alisher Navoiy ijodining bugunga qadar turli yo'nalishlarda o'rganilishi haqida ancha muassasal ma'lumot akademik B.Valixo'jaevning "Mumtoz siymolar"²⁵ va iqtidorli olim D.Yusupovning "O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri)" nomi o'quv qo'llamasida keltirilgan.²⁶

²⁴ Сирожидинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг кийсий-типология, текстологияк тахлили. – Тошкент: Академнашр, 2011. – Б. 9.

²⁵ Валыхъжаев Б. Мумтоз сиймолар. П жилдик, 1-ж. – Тошкент: Абдулла Кодирий н-дари ХМН, 2002. 61-65-6.

²⁶ Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). – Тошкент: "ТАМАДДУН", 2016. 268-269-6;.

Navoiy nazmiyotini o'rganishning mazkur xronologiyasi nazariy nuqtai nazardan amalga oshirilgan asarlar yuzasidan bo'lib, bu sohadagi matnshunoslik, ya'ni shoir lirik merosining ilmiy-tadqiqatly matnini yaratish magsadida olib borilgan tadqiqotlar ham katta ahamiyatga egadir.

3.

Navoiy asarlari, shu jumladan, uning lirikasi sohasida olib boriladigan tekstologik tadqiqotlar adabiyotshunoslik taraqqiyoti uchun ikki yo'nalishda xizmat qiladi: 1) Navoiy she'riyatining ilmiy-tadqiqatly tekstinini yaratish va bu asosda shoir lirikasi ilmiy va ilmiy-gumanitar nashrlarini amalga oshirish uchun; 2) mazkur sohadagi tadqiqotlar Navoiy lirik merosi yuzasidan olib boriladigan nazariy asarlardagi ilmiy tadqiqotlar uchun ham asosiy zamin vazifasini o'taydi. Navoiy lirik merosini tekstologik nuqtai nazardan o'rganish sohasida amalga oshirilgan eng birinchi katta tadqiqot O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Beruniy nomidagi respublika davlat mukofoti laureati, filologiya fanlari doktori H.H.Sulaymonovning 1961 yil oktyabr oyida himoya qilgan «Alisher Navoiy lirikasining tekstologik tadqiqoti» mavzuidagi doktorlik dissertatsiyasidir. Yirik olim Navoiy devonlarining jahon kitob xazinalarida saqlanayotgan 200 dan ortiq turli nusxalarini ko'rib chiqib, ulardan 20 tasini tadqiqot uchun asos qilib oladi va «Xazoyin ul-maoniyy» devonlarining muallif nusxasini yaratadi. Bundan tashqari, shoir devonlari fotonusxalarini sinchiklab o'rganish, o'nlab qo'lyozmalarni bir-biriga solishtirish natijasida olim Navoiyning hali fanga noma'lum bo'lgan ikki rasmiy devoni «Badoe' ul-bidoya» va «Navodir un nihoya» ni aniqladi. Navoiyning forsiy she'rlar to'plami - «Devoni Foniyy» ham bevosita H.Sulaymonovning sarmashqat izlanishlari natijasida fanga ma'lum etildi. Ana shu qo'lyozmalar asosidagi izlanishlar jarayonida u Navoiy she'riyatining xronologiyasi, tarkibi, mundarijasi kabi bir qancha muhim ilmiy muammolarni hal etadi. H. Sulaymonov ko'p yillik mehnat va uzoq izlanishlar samarasi sifatida yuzaga kelgan

Navoiy lirik asarlari mukammal tekstlarining nashrlari masalasiga ham jiddiy e'tibor berdi. «Xazoyin ul ma'niy» ning olim tomonidan tiklangan avtor redaksiyasi 1959-60 yillarda O'zbekiston SSR «Fan» nashriyotida chop etildi. Olimning bu ilmiy faoliyati Navoiy lirikasining keyingi davrdagi tadqiqotchilari uchun keng va qulay imkoniyatlar yaratdi. «Navoiy devonlarini tekshirish natijasida H. Sulaymonov chiqargan ilmiy xulosalar birinchi galda shuning uchun ham qimmatliki, qo'lyozmalarning aksariyati Navoiy hayotligida yaxshi kotiblar tomonidan ko'chirilgan, ko'plarining kolofonida ko'chirilish sanalari bor»,²⁷ H. Sulaymonovning 1967 yilda O'zbekiston SSR FA Davlat Adabiyot muzeyiga asos solishi va unga rahbarligi davrida Navoiy lirik merosining keyingi ilmiy tadqiqotlari va ilmiy hamda ommaviy nashrlari uchun zamin yaratildi.

Navoiy asarlarining 60-yillarda nashr etilgan ko'plonli to'plamlari ulug' shoir adabiy merosining yagona ilmiy-tanqidiy tekstini tuzish ishini yanada takomillashtirish uchun xizmat qildi, bu sohadagi ko'pgina masalalarni, chigalliklarni hal etishga yo'l ochdi. 1987 yildan boshlab O'zFA Pushkin nomidagi til va adabiyot instituti hamda H.S. Sulaymonov nomidagi Qo'lyozmalar instituti tomonidan shoir mukammal asarlari to'plami nashrlarining amalga oshirilishi adabiyotshunoslikning juda ko'p sohalarida jiddiy qidiruv va tadqiqot ishlarini olib borishga davat etdiki, biz bu haqda maxsus to'xtalmogchimiz.

Navoiyning «Badoe' ul-bid'oya» va «Navodir un-nihoya» devonlari Hamid Sulaymonov tomonidan Parij Milliy kutubxonasi va Britaniya muzeyidagi qo'lyozmalar asosida fanga ma'lum etilgan edi. Keyinchalik bu devonlarning Toshkent nusxalari ham aniqlandi. Jumladan, «Navodir un-nihoya» devonining yagona nodir qo'lyozmasi haqida 1968 yilda Porso Shamsiev «Navoiy asarlarining yangi topilgan qo'lyozmalari» nomli maqolasida ma'lumot beradi. Oradan yigirma yillar muddat o'tkach, bu

devonlarning tekstologik tahrir etilib birinchi marta chop etilishi adabiy hayotimizda muhim hodisa bo'ldi. Bu adabiy hodisaning muhimligi shundaki, birinchidan, Navoiy matining «Badoe' ul-bid'oya» va «Navodir un-nihoya» devonlari bilan boshlanishi shoir lirik merosini uning tabiiy xronologik tartibi asosida o'rganish uchun imkon yaratadi.

Adabiyotshunoslik va adabiy-tanqidiy qarashlarning muhim asoslaridan biri - badiiy asarlar yuzasidan yozilgan ilmiy sharhlaridir. Navoiy o'zining barcha adabiyotshunoslik va tilshunoslikka oid ilmiy asarlarida sharhlarga keng o'rin beradi. Shoirning «Majolis unnafois» asari buning yorqin timsolidir. Jumladan, shoir tazkiraning 8-majlisida Husaymiy devonidagi ifozalar misolida sharhning mo'jaz namunasi ko'rsatib berdi. Navoiy Husaymiy devoniga baho berar ekan, uning boshqa shoirlar ijodida va devonlarida uchramaydigan jihatlarga e'tibor beradi. Navoiyning bu sohadagi ilmiy uslubini hali ochilmagan juda ko'p fazilatlariga ega bo'lib, maxsus tadqiqotlarni kutmoqda.

Navoiydan avval o'tgan sharq filologlari asarlarida, shoir zamondoshlari va undan keyingi davr adabiyotshunosligida ham sharhlar katta mavqe' egallaydi. Zero, sharhlar adabiyotshunoslik nazariyasi va uning taraqqiyoti uchun har doim ilmiy manba', aniq negiz bo'lib xizmat qilgan. Shu nuqtai nazardan davrimiz navoiyshunosligida shoir asarlari yuzasidan amalga oshirilgan ilmiy-analitik sharhlar tekstologiya fanining maxsus tarmog'ini shakllantirdi, desak xato qilmaymiz. Bu yo'nalishda 60-yillardan keyin yaratilgan asarlar Navoiy merosini bequvon, mukammal tushunish, undan chin ma'noda badiiy zavq olish uchun katta imkoniyat bo'lib xizmat qiladi. Bu sohaning izchil rivoji akad. A.P. Qayumov ilmiy faoliyati bilan bog'liqdir. Olim Navoiyning «Xamsa» si dostonlari yuzasidan yaratgan «Hayrat ul-abror» (taqini), «Farhod va Shirin» sirlari, «Ishq vodiysi chechaklari» nomli asarlarida dostonlarning g'oyaviy - badiiy yo'nalishi va estetik fazilatlarini ochib berishda adabiy tahlil - sharh usulidan

²⁷ Каюмов А. Алишер Навоий. – Тошкент: Камалак, 1991. 58-б.

umumli foydalanadi. Mazkur ilmiy faoliyatning izchil rivoji natijasida keyingi yillarda adabiyotshunoslarimiz Navoiy litikasining badiiyligi sirlarini tadqiq etishda jiddiy yutuqlarni qo'lga kiritmoqdalar.²⁸ Yirik adabiyotshunos olim N. Komilovning «Manolar olamiga safar» kitobi Hazrat Navoiy g'azallariga yozilgan sharlardan tarkib topgan.²⁹ Buxorolik nuktadon olim R. Vohidovning bu olim faoliyati haqidagi quyidagi e'tirofi haqligiga birgina shu kitobning o'zaroq dalil bo'la oladi: «Najmiddinning g'azallar sharti, tasavvufga doir tadqiqotlari istiqbol mafkurasi bilan qurollangan ilmiy hayotimizda nodir hodisalaridir».³⁰

Kitobda Alisher Navoiyning 50 g'azaliga shart yozilgan va olimning mavzuga oid 5 maqolasi ilova qilingan.

Olim har bir so'z, ibora, ishora ma'no-mazmunini qatriga chuqur kirar ekan, «Navoiyni tushunish uchun hakim bo'lish kerak», degan xulosaga keladi. Chunki, shoir g'azallarining har baytida bir hikmat nazarda tutilgan. Bu hikmat esa ulug' shoir falsafiy tafakkuri, e'tiqodi hosilasidir. Olim oddiy inson mushohada qobiliyati qiyinchilik bilan o'zlashtiradigan g'oyat murakkab ilmiy masalalarni sodd va oson bir tarzda tushuntiradi, ortiqcha tafsilotlarga o'tin bermaydi. «Tashqi dunyo va undagi narsalar mohiyat emas, balki hodisadir, - deb yozadi olim. Mohiyat – Ruhi mutlaq yoki otif ko'ngildagi ma'rifat. Ayni vaqtda, moddiy dunyo – shakl, ruh esa – mazmun».³¹

Adabiyotshunos olim B. Tuxlievning bu sohadagi faoliyati ayniqsa e'tiborga sazovor bo'lib, olim tanqidiy navoiyshunoslar K. Mullaxo'jaeva, D. Yusupova, Z. Mamadalieva, O. Davlatov ilmiy-ijodiy guruh bilan «Xazoyin ul-ma'oni» devoniga kirgan g'azallar

sharhlarini to'plab, nashr ishlarini amalga oshirmoqda.³² Bu esa kelgusida Navoiy asarlarining sharhi nashrlarini amalga oshirish uchun ilmiy zamin bo'lib xizmat qiladi.

Navoiy o'zining olamshumul ijodi misolida litikaning jamiyat ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotida tutgan o'rni, uning badiiy ijod, qolaversa, adabiyotshunoslik va adabiy tanqid sohalari rivojiga bo'lgan ta'siri doiralari ham ko'rsatib berdiki, bu narsa uni keng ko'lamda - g'oyaviy-badiiy, adabiy-estetik, ilmiy-nazariy aspektlarda yanada chuqurtroq o'rganishni taqozo etadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Alisher Navoiy ijodini o'rganish va unga baho berish necha bosqichda va qanday mazmunida davom etdi?
2. «Ilk devon» ni o'rgangan olimlar kimlar va ularning tadqiqotlari haqida fikringiz qanday?
3. Alisher Navoiy qaysi asarlarining ilmiy-tanqidiy nashrlari yaratilgan?
4. Navoiyga zamondosh bo'lgan qaysi olimlarni va ularning asarlarini bilasiz?
5. Ulug' shoir she'riyati masalalarini o'rgangan navoiyshunos olimlar haqida ma'lumot bering.
6. Navoiyshunoslik fanining tekstologiya sohasida qanday yutuqlarni qo'lga kiritganligi haqida ma'lumotga egasiz?
7. Manbashunos va matnshunos olimlar va ularning tadqiqotlari haqida nimalarni bilasiz?
8. Tahli, talqin, sharh, izoh, nariy bayon kabi tadqiqot usullarining ma'natlarini tushuntirib bering.

²⁸ Shoirning 550 yillik yubileyi munosabati bilan e'ziltan sharhlarining bir qismi «Alisher Navoiy. Fozallar. Sharhlar» nomi bilan kitob xolida nashr etildi. Toshkent. Kamalak, 1991.

²⁹ N. Komilov. Manolar olamiga safar. - Toshkent: "TAMADDUN", 2012.

³⁰ P. Vohidov. Iloxiy ipik jozibasi. - Samarqand: «Zarafshon», 1998. 54-6.

³¹ N. Komilov. Manolar olamiga safar. - Toshkent: Tamaddun, 2012. 165-6.

Zaruriy adabiyotlar:

1. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy. Toshkent: FAN, 1966. 152 b.
2. Abdullaev V. Navoiy Samarqandda. - Toshkent: Badiiy adabiyot, 1968. 136 b.
3. Abdug'afurov A. Buyuk beshlik saboqlari. - Toshkent: Adabiyot va san'at, 1995. 184 b.
4. Alisher Navoiy ijodiy merosini o'rganish problemalari. Ilmiy maqolalar to'plami. - Samarqand: SamDU, 1990. 182 b.
5. Alisher Navoiy: qomusiy lug'at. 1-2-jildlar. - Toshkent: Sharq, 2016.
6. Atullloh Husayniy. Badoy'it'u-s-sanoy'i. - Toshkent: Adabiyot va san'at, 1981. 400 b.
7. Valixo'jaev B. Muntaz siymolar. II jildlik. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2002.
8. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek muntaz adabiyoti tarixi. - T.: O'zYU Adabiyot jamgarmasi nashriyoti, 2006.
9. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. - Toshkent: Yulduzcha, 1990. 368 b.
10. Is'hoqov Yo. Alisher Navoiyning ilk lirikasi. - Toshkent: FAN, 1965. 140 b.
11. Is'hoqov Yo. Navoiy poetikasi. - Toshkent: FAN, 1983. 168 b.
12. Komilov N. Maholalar olamiga safar. - Toshkent: "TAMADDUN", 2012. 316 b.
13. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. - Toshkent: Adabiyot va san'at, 1979. 308 b.
14. Shayxzoda M. Asarlar. VI tomlik. 4 t.: G'azal mulkingning sultoni. - Toshkent: Badiiy adabiyot, 1972. 372 b.
15. Sharq muntaz poetikasi. Mahba va talqinlar - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 429 b.
16. Yusupova D. O'zbek muntaz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri). - Toshkent: "TAMADDUN", 2016. 302 b.
17. Qayumov A. Alisher Navoiy. - Toshkent: Kamalak, 1991. 173 b.

18. O'liyosiddin Xondamir. Makorim ul-axloq. - Toshkent: "Akademnashr" - 2018. 370 b.
19. Havitmurov A. Navoiy lirikasi. - Toshkent: FAN, 1975.
20. Hakimov M. Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi. - Toshkent: FAN, 1983. 199 b.
21. Haqqulov I. G'azal gulshani. - Toshkent: FAN, 1991. 70 b.
22. Haqqulov I. She'riyat - rubiy munosabat. - Toshkent: Adabiyot va san'at, 1989. 240 b.
23. Haqqulov Ibrohim. Navoiyga qaytish. 3-kitob. - Toshkent: "TAMADDUN", 2016. 316 b.

Alisher Navoiy she'riyati

Dars rejası:

1. Alisher Navoiy she'riyati misolida sharq devonchiligi an'alarining yangilanishi.
2. Navoiyning turkiy tildagi devonlari.
3. "Devoni Foniy".

Tayanch so'z va iboralar: *g'azal, ruboiy, tuyuq, qit'a, janri, badiiy san'atlar, devon, debocha, xazoyin.*

1.

Sharqda devon tartib berish an'asi ancha qadimiy tarixga ega. Devon tartib berish, she'rlar majmuasini yuzaga keltirib kitob yaratish arablarda islom dinigacha bo'lgan davrda ham mavjud bo'lgan. Abu Mansur as-Saolbiyning "Yatimat ad-dahr" kitobiga yozgan so'zboshisida Ismatulla Abdullaev sharqshunos olim I.Yu.Krachkovskiy so'zlariga asoslanib, arab she'riyatida asosiy o'rin tutgan qasida Muhammad (s.a.v.) dan bir yuz ellik yillar ilgari paydo bo'lganligi haqida gapiradi.³³ Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, u paytlarda turli-tuman mavzularda yozilgan hamda hayv janrini ham o'z ichiga qamrab olgan qasidalaridan devon tuzish odat bo'lgan. Mahmud Koshg'ariyning yirik olim Solih Mutallibov tomonidan nashr etilgan nusxasida Koshg'ariy tomonidan "shoir yozdi", "shoir dedi", degan iboralar ishlatiladi-ki, shuning o'ziyoq turkiy tilli xalqlar orasida ham she'riy to'plamlar yuzaga keltirish tajribasi uzoq tarixga ega ekanligidan dalolat beradi. Lekin, biz tushunadigan ma'nodagi mumtoz devonlar IX-X asrlardan keyin yuzaga kela boshlagan. Shubhasiz, she'riy majmua, devon tartib berishning o'ziga xos xususiyatlari, an'alari ham ana

shu davrlarda shakllangan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, o'sha paytlarda devonlar qo'fiya yoxud radiflari ma'lum harflar bilan tugagan she'rlarni bir kitob shaklida muqova bilan iboratlash asosida kitob yaratishdan iborat bo'lgan. So'ngra, arab yozuvida yigirma sakkiz harf mavjud bo'lganligi uchun devonlarda ham ana shu harflarni ma'lum miqdordagi she'rlar bilan to'ldirish asosiy qoidalaridan hisoblangan.

G'azal janri forsiy va turkiy tillardagi adabiyotlarda X asrlardan keyin shakllana boshlab, XIU asrlarda o'z takomilini topadi.³⁴ Ammo bu hodisa turkiy tildagi adabiyotda forsiy tildagi adabiyotga nisbatan qariyb bir asrdan ko'proq vaqt keyin sodir bo'lganligini ham qayd etib o'tmoq lozim. Jumladan, Xoja Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" kitobida bitta-ikkitagina g'azal uchirashi fikrimizni asoslay oladi. Zeroki, bu davrlarda Nosiri Xorav (1004-1088) kabi forsiygo'y shoirlar sohibidevon bo'lganlar. Alisher Navoiygacha bo'lgan davrda devon tartib berishning yana boshqa talablari ham ayjud bo'lgan. Xususan, shoirlar devon tartib berganda unga hamd va na'rlardan keyin birtinchi g'olda qasida janrida yozilgan she'rlarni kiritganlar. Shundan ko'ngina boshqa janrlardagi she'rlarga o'rin berilgan.

Alisher Navoiy devon tartib berishning bunday an'alariga muvofiq munosabatda bo'lgan. Bu o'rinda navoiyshunos olim Yo. Le'boqovning: "Navoiyning devon poetikasi sohasidagi mavjud an'analarga tanqidiy munosabati yig'ilik davridayoq shakllangan"³⁵ligi xususidagi mulohazasi zamirida katta haqiqat yotadi. Agar ulug' shoirning o'zi tuzgan birtinchi rasmiy devoni bo'lmish "Badoe' ul-bidoya" debochasidagi devon takomili yuzasidan bildirgan fikrlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Navoiyning faqat o'z davri she'rshunosligidagina emas, balki

³³ Абу Мансур ас-Саолбий. Ятимат ад-дахр. – Тошкент: "Фан", 1976. 46-6.

³⁴ Коринт. Шайхзода М. Асарлар. 6 томлик. 4-т.: Ғазал мулкнинг султони. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1972.

³⁵ Исхоков Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: "Фан", 1983. 12-6.

Alisher Navoiy she'riyati

Dars rejası:

1. Alisher Navoiy she'riyati misolida sharq devonchiligi an'alarining yangilanishi.
2. Navoiyning turkiy tildagi devonlari.
3. "Devoni Foniy".

Tayanch so'z va iboralar: *g'azal, ruboiy, tuyuq, qit'a, janri badiiy san'atlar, devon, debocha, xazoyin.*

1.

Sharqda devon tartib berish an'asi ancha qadimiy tarixga ega. Devon tartib berish, she'rlar majmuasini yuzaga keltirib kitob yaratish arablarda islom dinigacha bo'lgan davrda ham mavjud bo'lgan. Abu Mansur as-Sa'ibiyning "Yatimat ad-dahr" kitobiga yozgan so'zboshisida Ismatulla Abdullaev sharshunos olim I.Yu.Krachkovskiy so'zlariga asoslanib, arab she'riyatida asosiy o'rin tutgan qasida Muhammad (s.a.v.) dan bir yuz ellik yillar ilgari paydo bo'lganligi haqida gapiradi.³³ Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, u paytlarda turli-tuman mavzularda yozilgan hamda hajv janrini ham o'z ichiga qamrab olgan qasidalaridan devon tuzish odat bo'lgan. Mahmud Koshg'ariyning yirik olim Solih Mutallibov tomonidan nashr etilgan nusxasida Koshg'ariy tomonidan "shoir yozdi", "shoir dedi", degan iboralar ishlatiladi-ki, shuning o'ziyoq turkiy tili xalqlar orasida ham she'riy to'plamlar yuzaga keltirish tajribasi uzoq tarixga ega ekanligidan dalolat beradi. Lekin, biz tushunadigan mahodagi mumtoz devonlar IX-X asrlardan keyin yuzaga kela boshlagan. Shubhasiz, she'riy majmua, devon tartib berishning o'ziga xos xususiyatlari, an'alarini ham ana

bu davrlarda shakllangan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, o'sha paytlarda devonlar qo'fya yoxud radiflari ma'lum harflar bilan tugagan she'rlarni bir kitob shaklida muqova bilan ibotalash asosida kitob yaratishdan iborat bo'lgan. So'ngra, arab yozuvida yigirma sakkiz harf mavjud bo'lganligi uchun devonlarda ham ana shu harflarni ma'lum miqdordagi she'rlar bilan to'ldirish asosiy qoidalardan hisoblangan.

G'azal janri forsiy va turkiy tillardagi adabiyotlarda X asrlardan keyin shakllana boshlab, XIU asrlarda o'z takomilini topadi.³⁴ Ammo bu hodisa turkiy tildagi adabiyotda forsiy tildagi adabiyotga nisbatan qariyb bir asrdan ko'proq vaqt keyin sodir bo'lganligini ham qayd etib o'tmoq lozim. Jumladan, Xoja Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" kitobida bitta-ikkitagina g'azal uchirishi fikrimizni asoslay oladi. Zero, bu davrlarda Nosiri Khorami (1004-1088) kabi forsiygo'y shoirlar sohibidevon bo'lganlar. Alisher Navoiygacha bo'lgan davrda devon tartib berilishining yana boshqa talablari ham avjud bo'lgan. Xususan, iboralar devon tartib berganda unga hamd va na'tlardan keyin birinchi galda qasida janrida yozilgan she'rlarni kiritganlar. Shundan so'ngina boshqa janrlardagi she'rlarga o'rin berilgan.

Alisher Navoiy devon tartib berishning bunday an'alariga muqaddiy munosabatda bo'lgan. Bu o'rinda navoiyshunos olim Y.o. Iskhogovning: "Navoiyning devon poetikasi sohasidagi mavjud an'analarga tanqidiy munosabati yigirtlik davridayoq shakllangan"³⁵ligi xususidagi mulohazasi zahirida katta haqiqat yotadi. Agar ulug' shoirning o'zi tuzgan birinchi rasmiy devoni bo'linish "Badoe' ul-bidoya" debochasidagi devon takomili yuzasidan bildirgan fikrlarga e'tibor qaradigan bo'lsak, Navoiyning faqat o'z davri she'rshunosligidagina emas, balki

³³ Абу Мансур ас-Саолбий. Ятимат ад-дахр. – Тошкент: "Фан", 1976. 46-б.

³⁴ Карант: Шайхзода М. Асърлар. 6 томлик. 4-т.: Ғазал мулканиниг султони. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1972.

³⁵ Исхоков Ё. Навоий поэтики. – Тошкент: "Фан", 1983. 12-б.

umuman ko'lna sharq poetikasi sohasida kashsho'flarcha yo'l tutganligining guvohi bo'lamiz.

"Badoe' ul-bidoya" devoniga yozilgan debocha Alisher Navoiyning badiiy ijod masalalariga munosabatini o'rganish jihatidan ham muhim ahamiyatga molikdir. Shoirning ma'lumot berishicha, u "umr shabistoni sham'lari nuridan munavvar hamda yigilik gullari atridan muattar" bo'lgan davrlaridayoq uning ko'ngliga mahbuba ishqi g'ulg'ula soladi. Natijada uning tilidan "nazm durdonalari to'kila boshlaydi". Uning yozgan she'rlari "xarobot durdno'shlari, munojot xirgapo'shlari, avom va fozil xalq orasida" mashhur bo'ladi. O'z zamonasining "karim ul-xulq ozodalari, azim ush-sha'n shahzodalarning iltifotiga musharrat bo'ladi". Ayniqsa tug'ma iste'dod sohibi bo'lgan Navoiyning ijodi temuriy shahanshoh Sulton Husayn Boyqaro nazariga tushishi uni badiiy ijod bilan jiddiy shug'ullanishiga rag'bat beradi. Bu yirik davlat arbobi, yuksak madaniyat va salohiyat sohibi bo'lmish shaxs Navoiy ijodining ibtidosidan to'ntinoshiga qadar eng samimiy muxlisi, muhojisi, mudraqiqi bo'lgan. Navoiy o'z ijodining ilk davri va ilk tanqidchisi haqida debochada shunday samimiy so'zlarni bitadi: "... matla'e yo ortuqroq yo tamom g'azal tilim xomasi taqirig'a kelsa erdi, filhol ani mushkbor qalam birla kofurkirdor safhag'a raqam qilib, oqu qaroni andin maxtut qilur erdi va yana ham anga qarobat hisobliq tezifahn shahzodalalar va musohib intisobliq xushab' mirzodalalar mutaaddid savob qilib, soyir ulusqa yoyilur erdi va oshiqpesha begarorlar jalisi mehnati va ma'shug'sheva gulluzorlar anisi suhbatl bo'lub, xavosu avom arosida ishtihori tamom va intishori molokalom topar erdi".³⁶

Debochada shoir o'zidan avval o'lgan va o'ziga zamondosh bo'lgan Amir Xusrav Dehlaviy, Xoja Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Mavlono Lutfiyarlarni she'riyat fanining payg'ambari darajasida e'tirof qiladi. Yosh qalamkashlardan esa o'zining "forsiydisor va turkiyshior yori azizi" Shayxim Suhayliyni katta

hormat bilan tilga oladi. Buning boisi shuki, bu shoirlar she'rlarida muvaffaqiyatli badiiy libosga omuxta qilingan holda yuzaga chiqarilgan. Shunday ekan, Navoiy bu donishmand zotlarni:

O'yni yorug', charxni demak baland,
Tab'i baland elga emas dilpisan

degan haqiqatni anglab yetmagan shoirlardan ajratib ko'rsatadi.

Debochada yana shu narsa e'tiborga loyiqki, badiiy ijod uchun muvaffaqiyat, ma'mur, adolatga asoslangan davlatning yuzaga kelishi, davlat boshlig'ining esa dono, xalqparvar bo'lishdan tashqari muvaffaqiyatli davlatparvar ham bo'lishi katta ahamiyatga ega edi, o'z hayotining ma'lum davrlarida ana shunday imkoniyatga ega edi, ya'ni "mulk shabistoni bir davlat mash'ali bila ravshan bo'ldi". Davlat rahbari Sulton Husayn Boyqaro uning do'sti, musohibi, muvaffiqiyatli, ijodining mudraqiqi ham edi. Shuning uchun ham Navoiy yozgan har bayt shohbayt, har bir noma – shohnoma muvaffaqiyatga ega bo'ldi:

Bo'ldi, chu shoh surdi isloh etarg'a xoma,
Har bayti – shohbayt, har noma – shohnoma.

Navoiy ba'zi asarlarida Husayn Boyqaro shaxsiyati va hayotidagi nuqsonlarni ham tanqid qilgan va shu yo'l bilan muvaffaqiyatli saltanatning ravnaqiga foyda yetkazgan.

Alisher Navoiy birinchi devonini tuzishgacha bo'lgan davrlarda badiiy ijodga o'z talabchanligidan o'z she'rlarini "xoshok shug'ari qadri arzon" deb hisoblar edi. Husayn Boyqaro unga badiiy ijod mahsuloti shoirga farzand bo'lishi, hatto shoirningina emas, e'loning ham farzandi sifatida qadrlashni haqiqiy fikrlarni uqdiradi. Uning:

Ulus tab'ing sahobi yomg'uridin,
Bo'lub serob, bal nazming duridin

³⁶ Алишер Навоий. МАТ. 20 ҶИЛДИ. 1-ж. – Тошкент: "Фан", 1987. 13-б.

degan soʻzlaridan badiiy ijod faqatgina xususiy ish emas, balki ijtimoiy ish ekanligiga imon keltiradi hamda zudlik bilan devon tartib berishga kirishadi.

Shunday qilib, Alisher Navoiy devonlarining tuzilish jihatidan avvalgi devonchilikdan farqlari asosan uning “Badoe ul-bidoya” devoniga yozgan debochasida bayon etiladi. U badiiy ijodda xalqqa foydali mazmunning muhimligi, badiiy shaklining ham goʻzal ishlangan boʻlishi, gʻazal yaratganda koʻproq mavzuning yakpora usulda yozilishiga eʼtibor berish, har bir lirik navʼ xususiyatiga koʻra mazmun tanlash, sevgi-muhabbat mavzuidagi sheʼrlarda ham maʼrifatomez fikrlarni joʻqilish, bu navʼ sheʼriyatda behayo tavsifni yoʻlatmaslik kabi masalalar yoritilishiga eʼtibor qaratadi. Bizningcha, Alisher Navoiyga devon tuzish masalasida Shamsiddin Muhammad Hofiz Sheroziy ibrolini oʻynagan boʻlishi mumkin. Bu hodisa Alisher Navoiyning Hofiz Sheroziy haqida umrining oxirlarida yaratgan bir asarida “asrori gʻaybiya va maoniyi haqiqiyaki, surat kisvatida va majoz libosida ado qilibdurlar”, deb yozishi, Hofiz sheʼrlarining “alfoz latifligʻi, tarki pokizaligʻi, ado salosati va lafofati, maʼni gʻarbligʻi” xususida havas bilan soʻzlashi va “hyech devon Hofiz devonidan yaxshiroq emas”, degan fikrga qoʻshilishi fikrimizga dalil boʻla oladi.³⁷

2.

Alisher Navoiy oʻzbek va tojik tillarida oʻn olti sheʼriy janrda asarlar yaratdi. Uning «Xazoyin ul-maoniyy» majmuasi va boshqa sheʼriy devonlarida gʻazal birinchi oʻrinda turadi. Shuning uchun tanqidi olim Maqsud Shayxzoda uni «Gʻazal mulkning sultoni» deb taʼriflagan edi.

³⁷ Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. XV-т. – Тошкент: Фафур Фулом ил дати АСН нашрияти, 1970. 184-6.

Navoiyga qadar gʻazal yaratish anʼanasi qariyb besh asrlik davomida qamrab oladi. Navoiy poetika sohasida oʻziga xos boʻlgan muvaffaqiyatli ijodiy davom ettirdi. U uch daryo - arab adabiyoti, fors-turk adabiyoti, turkiy adabiyot - suvini ichib, oʻz badiiy mahoratini muvaffaqiyatli yetkizdi.

Alisher Navoiy lirik merosi yetti turkiy va bir fors-tojik tilidagi devonlarda jamlangan. Uning manbalari quyidagilar:

1. «Ilk devon». Bu devonning ikki nusxasi mavjud, ular birinchi Peterburgda Saltykov-Shechedrin kutubxonasida saqlanadi. Devon Navoiy davrining mashhur xattoti Sultonali Mashhadiy tomonidan tuzilgan, deb taxmin qilinadi. Chunki, uning kotibi Sultonali Mashhadiydir. Devonning ikkinchi nusxasi 1568 yili Hindonda Mahmud kotib tomonidan koʻchirilgan.

Mazkur devon 870-hijriy, 1465-66-melodiy yillarda shoirning mualliflari tomonidan tuzilgan. Devonga juda zukko sheʼriyat muallifi tartib bergan. Asar yetti rangdagi bezaklar bilan nihoyat chiroyli bezatilgan. Devonning faksimil (foto) nusxasini birinchi marra professor Hamid Sulaymonov nashrga tayyorladi va uni «Ilk devon» deb nomladi.

Alisher Navoiy bu devon haqida oʻzining birinchi rasmiy devoni «Badoe ul-bidoya» debochasida shunday deydi: «Xaloyiq devonda ming bayt – ikki ming bayt ortuqroq – oʻksuktrakkim, oʻzlari jannat qilib erdilar, bagʻoyat mashhur boʻlib erdi».³⁸

«Ilk devon» uch ming baytga yaqin asardir. Unda toʻrt sheʼriy janrdagi asarlar mavjud. Bular: gʻazal, mustazod, muxammas va ruboiy. Devonga 391 gʻazal joylashtirilgan boʻlib, shulardan ikkitasi «Ul parivash muddaiga mehrbondur, bizga yoʻq» mistrasi bilan muvaffaqiyatli gʻazal 203, 228-oʻrinlarda va «Yuzungni koʻrdi, koʻzlarini bogʻla, ey qotil» mistrasi bilan boshlanuvchi gʻazal 237, 241-oʻrinlarda ikki qaytadan berilgan. Shunga koʻra, devondan Navoiyning 389 gʻazali oʻrin olgan, muxammas va mustazod – 1 ta, ruboiy esa 41 ta. Devon:

³⁸ Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдик. 1-ж. – Тошкент: “Фан”, 1987. 24-6.

Ilho, podshoho,
kirdigoro,
Sanga ochug' nihonu oshkoro

matla'i hamd bilan boshlanadi. Bu g'azal devonni tuzgan yoki ko'chirgan kishi tomonidan birinchi – «ochuvchi» g'azal sifatida tanlab olingan. Keyinchalik, u Navoiyning tahriri bilan «Xazoyin ul-maoniy» devonlariga joylashtirilgan. Devon ruboiy janridagi asarlar bilan tugaydi. Oxirgi ruboiy ushbu:

Oxir dami umr ista shi tob, ey soqi'y,
Tug'il manga oncha mayi nob, ey soqi'y,
Kim hashrda mast o'layu, xarob, ey soqi'y,
To anglamay, etsalar azob, ey soqi'y.

Ushbu devon Alisher Navoiyning 24-25 yoshlariga qadar yozgan lirik merosini gamrab oladi. Devoning oquyuvchi turkmanlar mujallad qilgan nusxasi haqida navoiyshunos olim A.Erkinov ma'lumot beradi.³⁹ Mazkur devon 1378-1508 yillarda Ozarbayjon va G'arbiy Eron hududida hukmonlik qilgan o'g'uz turklari bo'lmish Oquyuvchilar sulolasi muxlisari tomonidan tuzilgan va fanda "Oquyuvchi muxlislar devoni" nomi bilan yuritilmoqda.⁴⁰

II. «**Badoe' ul-bido'ya**». («Go'zallikning boshlanishi»). «Badoe' ul-bido'ya» devonining tuzilgan davri haqida tanqili adabiyotshunos olimlar Nodi Zarifov, Hamid Sulaymonov, Maqsud Shayxzoda, Natan Mallaevlar fikr bildirib, umumiy tarzda 1469 yildan 1470 yilning o'talarigacha bo'lgan davrni belgilaydilar. Professor A.

Aliflug'afurov esa bu devon 1478-79 yillarda tuzilgan ekanligini ko'rsataydi.⁴¹

Devonning XV asrda kitobat qilingan nusxalari jahonning turli kichik mat'xazlarida saqlanadi. Uning 1481-1482 yillarda ko'chirilgan bir nusxasi Londonda, 1484 yilda yozilgan bir nusxasi Bokuda, 1486 yilga taalluqli bir nusxasi Toshkentda, XVI va XX asrlarga tegishli ikki nusxasi Samarqandda saqlanmoqda.

Devon haqida birinchi ma'lumotni Hamid Sulaymonov «Xazoyin ul-maoniy» devonlariga yozgan so'zbohisida keltiradi. Uni birinchi ko'rib nashrga tayyorlagan olim esa Sharofiddin Sharifov edi. Alisher Navoiyning 20 tomlik MATi nashr etilishi munosabati bilan filologiya fanlari nomzodi Maryamxon Rahmatullaeva devonning birinchi, ancha mukammal nusxasini nashrga tayyorladi.²

Alisher Navoiy 1469 yilda Xuroson poytaxtini egallagan do'sti Husayn Boyqaro taklifi bilan Hirotgga qaytgach, podshoh hukmiyatini mustahkamlash uchun ko'p vaqt va katta kuch sarfladi. Ammo, tabiatidagi o'ta kamtarlik va oriychanlik bois o'z davrlarini devon sifatida tartibga keltirmadi. Bunga Sulton Husayn Boyqaroning befarq qarab turmaganligi, do'stiga devon tuzish uchun farmon berganligi haqida "Badoe' ul-bido'ya" devoni dabo'hasida shunday satrlar keltiriladi:

Nido yetkurd'i nogah munshiy'i roz,
Ki: - «Ey afsungaru afsonapardoz...
So'zuing bir avj uza chekti alamni,
Ki surdung arsh lavhig'a qalamni...
Valekin bu qadar biki'ri parison,
Banot un-na'shdek bo'lmish parishon.
Tilarbiz bu parishon bo'lsa majnu',
Ravon bo'likim, emastur uzr masnu'.

³⁹ Erkinov A. Navoiyning muxlislari tomonidan tuzilgan yana bir devoni. // YTA, 2012, 1-son, 28-34-6.

⁴⁰ Bu haqda yana karant: Юсупова Д. Узбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). – Тошкент: "TAMADDUN", 2016. 34-35-6.

⁴¹ Бу ҳақда карант: А. Абдуғафуров. «Бадоеъ ул-бидо'я»нинг тuzилиш омили. // YTA, 1991, 4-сон, 3-9-бетлар. ² Карант: Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик, 1-том. Т.: Фан. 1987.

Bu nav' istaydur emdi royi o'ly,
Ki qilg'ay fikrating devon xayoli....

Chu biding hukm, bor, ishtin ruju' et,
Ravon maqsud sori – o'q furu' et.

Murattab qilmag'uncha, tinma bir dam,
So'z o'ldi muxtasar, v-Allohu a'lam.⁴²

«Badou' ul-bidoya» ning ungacha yozilgan devonlardan ajralib turuvchi xususiyatlarini shoir o'zining shu devonga yozgan debochasida ko'rsatib o'tadi. Bunday tub farqlar debochada ko'rsatilishicha, beshadir. «Necha nav' ishim, munda mar'y bo'lubturur, o'zga davovinda ko'rinnaydurrur», - deb yozadi shoir. Bular quyidagilar:

- Alisher Navoiy o'zigacha yaratilgan devonlarning qusuri sifatida devon tartib beruvchilar forsiy va turkiyzabon shoirlar yozuvida mavjud bo'lgan 4 harfga e'tibor qilmashliklarini ta'kidlaydi va u devonini 32 harf bilan tugagan she'rlardan iborat qilib tartib beradi;

- Navoiy devonining yana bir xususiyati unda har bir hafdagi she'rlarning boshida hamd yoxud nat' shaklidagi she'rlar kiritilishidir. Navoiyning e'tiroficha, har bir harfga bitilgan g'azaliyotning avvalgi harflarga bitilgan g'azallar bilan uslub jihatidan tafovutlari mavjud bo'lib, unga rioya qilmaslik sohibi devonlarning nuqsonidir;

- Shoir o'z devonining xususiyati sifatida ko'rsatgan yana bir belgisi – har bir harfdagi turkum she'rlarning g'oyaviy va badiiy ta'sir quvvatiga alohida e'tibor qaratganligida ko'zga tashlanadi. Navoiyning fikricha, muhabbat mavzuida yozilgan she'rlarda ham «nasihatoro va ma'vizatoso» baytlar kiritilishi lozim;

- «Badoe' ul-bidoya» ni o'zga devonlardan ajratib turuvchi yana bir xususiyati shundan iboratki, g'azal yozgan ayrim

shoirlar she'rlarining tadrijiylik, yakporalik jihatiga e'tibor qilmaydilar. Navoiy devonida she'rlarning yakpora bo'lishiga e'tibor beriladi;

- nihoyat, «Badoe' ul-bidoya»ning beshinchi xususiyati - unda shoirning o'z zamonida shoe' bo'lgan barcha nav' (janrdagi) she'rlarini devon tarkibiga kiritishidir.

Devonga faqat masnaviy va qasida janrida yozilgan asarlar kiritilmagan. Shunday qilib, devondan 777 g'azal, 3 ta mustazod, 5 ta mukammal, 2 ta musaddas, 3 ta tarjeband, 46 ta qit'a, 85 ta nihoy, 10 ta lug'az, 52 ta muammo, 10 ta tuyuq, 53 ta fard o'rin olgan. Bu jihatdan «Badoe' ul-bidoya» janrlar nuqtai nazaridan Navoiyga tuzilgan va Navoiy davrida tartib berilgan devonlar ichida eng mukammal devon hisoblanishga loyiq.⁴³

III. «Navodir un-nihoya» («Nihoyatda ko'p nodirliklar»).

«Badoe' ul-bidoya» devonidan keyin oradan 6-7 yillar o'tgach, Navoiy ikkinchi devoni – «Navodir un-nihoya» ga tartib beradi. Bu devonning 1487 yili Hirotda mashhur xattot Abduljamil kotib tomonidan ko'chirilgan nusxasida esa 860 g'azal bor. Bu devonlar Hamid Sulaymonov tomonidan Parij Milliy kutubxonasi Britaniya muzeyidagi qo'lyozmalar asosida fanga ma'lum etilgan edi. Keyinchalik bu devonlarning Toshkent nusxalari ham aniqlandi. «Navodir un-nihoya» devonining yagona nodir qo'lyozmasi haqida 1968 yilda Porso Shamsiev «Navoiy asarlarining yangi topilgan qo'lyozmalari» nomli maqolasida ma'lumot beradi.

O'zbek adabiyotshunoslari tadqiqotlarida «Navodir un-nihoya» devoni «... 1486 yilda tuzilgan deb taxmin qilinadi».⁴⁴ A. Abdug'afurov Husayn Boyqaroning «Risolai Husayn Boyqaro» asari 1485 yilda yozilganligini tasdiqlovchi xulosalarida bu asarda Navoiyning faqat bitta devoni – «Badoe' ul-bidoya» haqida fikr bildirilganligini ta'kidlaydi. «Navodir un-nihoya» ning esa 1487

⁴² Бу ҳақда тўларок маълумот олиш учун қаранг: Д. Сабохий. «Бадоеъ ул-ниҳой» маълумоти. Т.: Фан. 2004. 134 б.

⁴³ Алишер Навоий. МАТ. 20 жылдик. 1-ж. – Тошкент: «Фан», 1987. 19-б.

⁴⁴ Абдуғафуров А. Эрк ва эзулик куйчилари. Тошкент, 1979 й. 62-б.

tariq'band, 210 qit'a, 10 lug'az, 52 muammo, 13 tuyuq, 86 fard, 1 masnaviy, 1 qasida, 1 musamman, 1 tarkibband, 1 soqiyonoma bo'lib, 16 she'riy janrdagi asarlardir. Devonlardagi baytlarning umumiy soni 22450,5 tadir.

Kulliyot to'rt devondan iborat:

- «G'aroyib us-sig'ar» («Botalik davrining qiziqarli hodisalari»);
- «Navodir ush-shabob» («Yigilishning nodirliklari»);
- «Badoe' ul-vasat» («O'rta yoshlik go'zalliklari»);
- «Favoyid ul-kibar» («Keksalik foydalari»).

Bu asar ham shoir tomonidan debocha bilan ziynatlangan. Debochada adabiyotshunoslikning nazariy masalalari xususida so'z yuritiladi.

«Xazoyin ul-maoniyy» devonlariga shoirning avvalgi devonlaridan qanchadan g'azal kiritilgan va kiritilmay qolganligi quyidagi jadvalda o'z aksini topgan:

Devonlar	G'azallarning umumiy soni	«XAZOYIN UL-MAONIIY» devonlariga	
		Kiritilgan	Kiritilmagan
Ilk devon	389	263	126
Badoe' ul-bido'ya	777	735	42
Navodir un-nihoya	860	851	9

Kuzatishlardan shu narsa aniqlandiki, Alisher Navoiy «Xazoyin ul-maoniyy» devonlari uchun 1014 ta yangi g'azal ixtiro qilgan. Shoir «Badoe' ul-bido'ya» va «Navodir un-nihoya» devonlaridan «Xazoyin ul-maoniyy» tarkibiga ko'chirgan 1586 g'azaldan 252 tasini turli mazmun va shaklda tahrirdan o'tkazgan. 1334 g'azal esa «Xazoyin ul-maoniyy» ga o'zgartirishsiz kiritilgan.

«Xazoyin ul-maoniyy» devonlari tartib berilgandan so'ng shoirning 1498-1500 yillar orasida yozgan g'azal va boshqa

devonlardagi she'rlari to'liq holda hozircha fanga nomal'm. Ammo, bu she'riyat durdonalarini qidirish ishlari davom etmoqda.⁴⁷

3.

«Devoni Foniyy». Bu devonga 1499-1500 (m) yildan oldin, taxminan 90-yillarning ikkinchi yarmida tartib berilgan. Devondagi she'rlarda Foniyy taxallusi qo'llanilganligi bois «Devoni Foniyy» deb yozilgan.

«Devoni Foniyy» ning Parij (2 ta), Turkiya (2 ta), Hirof (2 ta) va Fion (1 ta) kutubxonalarda saqlanayotgan yetti nodir qo'lyozma nusxalari mavjud. Bulardan Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan ikki nusxa H. Sulaymonov e'tirofiga ko'ra, ancha mukammaldir.

Devon debocha bilan boshlanadi va 9 ta she'riy nav'da yozilgan asarlardan iborat. Bular quyidagilar: qasida – 10 ta, g'azal – 554 ta, muhammas – 1 ta, marsiya – 1 ta, qit'a – 72 ta, ruboiy – 73 ta, tarix – 16 ta, muammo – 373 ta, lug'az – 9 ta. Devondan jami 1109 asar o'rin olgan bo'lib, ular 6197 baytni tashkil etadi.

«Devoni Foniyy» g'azaliyoti o'zbek va tojik adabiyotshunoslaridan H. Sulaymonov, A. Mirzoev, R. Hodizoda, Sh. Shomurhammedov, B. Valixojayev, A. Shomurhammedov, Yo. To'loqov tomonidan g'oyaviy mazmun va badiiyat nuqtai nazaridan o'rganilgan. Devon tarkibidagi g'azallar shoirning turkiy tildagi she'rlaridan aytim xususiyatlari bilan ajralib turadi. Chunkinchi, ularni ikki guruhga ajratish mumkin; birinchisi – tatabbu' deb nomlangan g'azallar Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Abdurrahmon Jomiy va boshqa shoirlar g'azallariga javobiya tarzida yozilgan she'rlardir. «Muxtara» esa «mening ixtirom» degan

⁴⁷ Ф. Сулаймонова. Алишер Навоийнинг янги топишган ва «Хазойин ул-маонийи» таркибига киритилмаган 40 ғазалини «Айёми висол ўли яна...» (Т. 1998) номи тўлимида эълон қилди; М. Салоҳиддинова Султон Масъуд Мирзо Шохий мухаммаслари таркибидан шoirнинг яна бир янги ғазалини фони мавзўм қилди (номз. дисс. Самарқанд, 2004).

ma'noni bildiradi. Navoiy bu turdagi g'azallarni yangi, o'ziga xos uslubda yaratganligi uchun shunday deb ataydi.

Devonda «Dar bayoni voqye» deb nomlangan g'azallar guruh uchraydi. Bu g'azallar mazmuniga ko'ra voqyeaband she'rlar bo'lib shoir ularda o'z boshidan kechirgan ba'zi voqyea-hodisalarni hikoya qiladi.

Devondan ikki turkum qasidalar o'rin olgan. Birinchi turkum olti qasidadan iborat bo'lib, «Sittai zaruriya» («Olti zarurab») deb nomlanadi. Shoir asarga alohida debocha yozib, unda asarning tuzilish sababi, yili, qasidalarining joylashtirilish tartibi va har birining mavzusi haqida aniq ma'lumot beradi. Alisher Navoiy «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida bu mavzuda shunday yozadi: «Bu olti qasida hamd va na't va sano va ma'vizatdur va ahli tasavvuf va haqiqat tili bila ma'rifat». Bu qasidalar quyidagilar: 1) «Ruhul-quds»; 2) «Aynul-hayot»; 3) «Tuhfat ul-afkor»; 4) «Quvvat ul-qulub»; 5) «Minhoj un-na'jot»; 6) «Nasim ul-xulid».

Qasidalarining ikkinchi turkumi «Fusuli arbaa» («To'rt fasl») deb ataladi va o'n qasidani o'z ichiga oladi. Shu o'rinda Navoiy Xoja Salmon qasidasiga javoban yana bir qasida boshlaganligi haqida ma'lumot beradi. Ammo, bu qasida hozirgacha fanga nomalumi.

Alisher Navoiyning forsiy devondan o'rin olgan boshqa lirik nav' va turdagi she'riyat namunalari ham nihoyatda go'zal ma'nolar va badiiy bezaklarga boy bo'lib, Sharq badiiy tafakkurining betakror namunasi sifatida e'zozlanadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Alisher Navoiy lirikasining umumiy hajmi va janrlari haqida ma'lumot bering.
2. «Badoe' ul-bidoya» devonida shoir adabiyotshunoslikka doir qanday nazariy masalalarni muhokama etgan?

3. «Xazoyin ul-maoniyy» devonlari nashri, devonlar kompozitsiyasi, ularga kirgan asarlar janrlari, mavzulari va ifo'iyaviy asoslari haqida ma'lumot bering.

4. Alisher Navoiyning har bir devoniga nechta janrdagi lirik asarlar kiritilgan?

5. Ulug' shoir devonlariga kirgan g'azallarni qanday tartibda joylashtirgan?

6. «Ilk devon» qo'lyozmalari va nashr nusxalari haqida nimalarni bilasiz?

7. «Badoe' ul-bidoya» devonining Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyida saqlangan Toshkent qo'lyozma nusxasi haqida ma'lumot bering.

8. Navoiy devonlarining dunyo kitob xazinalarida saqlanayotgan qo'lyozmalari haqida nimalarni bilasiz?

9. «Devoni Foniy» ning tuzilish davri, qo'lyozma nusxalari va tadqiqotchilari haqida ma'lumot bering.

10. «Devoni Foniy» tarkibi, mazmun-mundariyasi, asarlar janrlari haqida gapirib bering.

Zaruriy adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. MAT. XX tomlik. 1-6 tomalar. - Toshkent: FAN - 1987-1990. T. 1. - 1987-724 b; T. 2. - 1987-620 b; T. 3. - 1988-614 b; T. 4. - 1989-558 b; T. 5. - 1990 542 b; T. 6. - 1990-366 b.
2. Alisher Navoiy. Ilk devon. Faksimil nashr.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. IV tomlik. - Toshkent: O'zFA - 1983-1984-1985. T. 1. - 1983-656 b; T. 2. - 1983-642 b; T. 3. - 1984-622 b; T. 4. - 1985-646 b.
4. Abdug'afurov A. «Xazoyin ul-maoniyy» jumboqlari. (Birinchi maqola) // O'zbek tili va adabiyoti. - 1994. - № 4-5-6. - B.9-16.
5. A. Abdug'afurov. «Xazoyin ul-maoniyy» jumboqlari. (Ikkinchi maqola) // O'zbek tili va adabiyoti. - 1995. - № 1. - B.10-18.
6. Abdug'afurov A. «Xazoyin ul-maoniyy» jumboqlari // O'zbek tili va adabiyoti. - 2000. - № 5. - B.3-11.

7. Abdug'afurov A. «Xazoyin ul-maoni» jumboqlari // O'zbek tili va adabiyoti. - 1998, №6. - B.3-10.
8. Valixo'jaev B. Alisher Navoiy she'riyati. Samarqand: SamDU, 2002.
9. Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro: Buxoro, 1994. - 176 b.
10. Rustamov A. Aruz haqida suhbatlar. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1972-56 b.
11. Muhiddinov M. Komil inson – adabiyot ideali. Toshkent: «Ma'naviyat», 2005.
12. Salohiy D. «Badoe' ul-bidoy» malohati. Toshkent: Fan, 2003.
13. Sulaymonova F. Ayyomi visol o'ldi yana... - Toshkent: Fan, 1997.
14. Yusupova D. O'zbek muntaz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri). – Toshkent: "TAMADDUN", 2016.
15. Haqulov I. Tasavvuf va she'riyat. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1989. – 240 b.

NAVOIY SHE'RIYATIDA BADIY MAHORAT MASALALARI

Dars rejasi:

1. Alisher Navoiy she'riyatida adabiy-estetik tamoyillar va uslub xususiyatlari.
2. Poetik matnda shakl va mazmun masalasiga doir.
3. Navoiy she'riyatining vazn xususiyatlari.

Tayanch iboralar: *muammolar, vazn masalalari, badiiy san'atkorlik, ilmiy lirika, shakl, mazmun, yevropa, germanevika, talqin, tahrir.*

1.

Alisher Navoiy lirikasi xususiyatlarini tekshirish sohasi keyingi yillarda qator ilmiy tadqiqotlar bilan boyidi. Ammo, bu mavzu hanz navoiyshunoslikning juda ko'p yo'nalishlarida ilmiy izlanishlar olib borilgan ehtiyoj tug'dirmoqda. Bunday izlanishlar jarayoni Navoiy poetik uslubining haqiqiy qiyofasini, uning butun boyligi, go'zalligi, mazmunini kashf etish imkoniyati bo'lib xizmat qiladi.

Navoiyning she'riy uslubini aniq tasavvur etish uchun bir qator ilmiy muammalarga e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Bu – shoirning aruz texnikasi sohasidagi mahorati, uning badiiy san'atkorlik sohasida qo'llagan yangi usullari va kashfiyotlari, she'r kompozitsiyasi sohasidagi yangicha qo'shlar, lirikaning ijtimoiy vazifasi haqidagi o'ziga xos mulohazalar va boshqa masalalardan iborat. Shu masalalarga qisqicha to'xtalsak.

1. Sharq muntaz adabiyoti tarixida aruz vaznlaridan eng muhtamul foydalangan shoirlardan biri Alisher Navoiydir. U o'z badiiy ijodi misolida o'rta asrlarda arab va fors-tojik adabiyotlarida ancha muhtamul ishlangan va go'zal lirik she'rlar, devonlar shaklida qaynayotgan aruz vazniga asoslangan she'riy san'atni turkiy til imkoniyatlari vositasida badiylikning eng baland maqomiga ko'tardi va bu bilan aruz fanining yana bir tili doirasidagi nazariy va amaliy taraqqiyotiga oqim soldi. U o'zining aruz nazariyasiga bag'ishlangan «*Mezon ul-avzon*» asarida bu ilmiy sohasidagi ma'lumotlarni yig'ib, tartibga solib, tushuntirib berish bilanagina chegaralanib qolmadi. Uning bu risolani

yoʻzishdan maqsadi aruz fanidagi muammolarni ommalashtirish ularni arab va fors-tojik adabiyotlari maydoniga olib kirishgina emas balki aruz problemalarining birmuncha yangi talqini berish va aruzni boyitish»⁴⁸ dan iborat edi.

Arab alifbosining turkiy til ehtiyojlariga toʻliq javob bera olmasligi va bu til imkoniyatlarini ancha chegaralab qoʻyishi, anuzda bitilgan nazm asarlarda biror harfning notabiiy choʻzilishi bilan bogʻliq muqsonlar yuz berishi xususida Zahiriddin Muhammad Bobur oʻz davrida muhtasarlari maʼlumot bergan edi. Malumki, vazn sheʼriy misralarda koʻp noaniqliklarni ravshanlashtiradi. Soʻz tarkibi, talaffuzi, shakl va boʻgʻinlari, majoziy matnlar koʻp ohanglilik kabi unsurlar vazn talablaridan kelib chiqadi. Agar matnlar baʼzi anglashilmovchiliklar koʻzga tashlansa, uni vazn talablari nuqtai nazaridan tekshirib aniqlik kiritish mumkin.

Navoiy lirikasi, epik va nasriy asarlari vaznlari xususida bir qator ilmiy tadqiqotlar bajarilgan boʻlsa-da, ular Navoiyning aruz fanida naqadlari mukammal ijod ekanligini takidlagan, isbot etgan holda, uning turkiy aruz taraqqiyotiga qoʻshgan hissasini aniqlash uchun yetarli manba boʻli olmaydi. Bu hol Navoiy ijodiy jarayoni xususiyatlarini ham jiddiy va hali tomonlana oʻrganishni taqozo etadi. Navoiy asarlari matnlarini vaznlari sohasida qiyoslab oʻrganish natijalari esa shoir gʻazallari matnlarining mukammalroq, aslifatga yaqinini topish, ilmiy-taraqqiy matn yaratish sohasidagi izlanishlarga muhim yangilik boʻlib qoʻshiladi.

Turkiy tili xalqlar ijodiyotida aruz juda uzoq tarixga ega boʻlsa-da, uni adabiyotshunoslik fani talablari nuqtai nazaridan nazariy jihatdan oʻrganish va ommalashtirgan shaxs Navoiy edi. Aruzning amaliy taraqqiyotini taʼminlashda shoirning «Xazoyin ul-maoniyy» devonlarini tuzish davridagi ijodiy mehnati boshqa juda koʻp onillar qatorida oʻziga xos bir bosqich boʻldi.

Alisher Navoiyning aruz sohasida erishgan yutuqlari va uning adabiyotshunoslikdagi ahamiyati belgilanar ekan, eng avvalo XIV-XVI asrlarda yashagan barcha fors-tojik va turkiy shoirilar asarlarining poetik matn variantlari qiyosiy tekshirilishi, ikkinchidan, arab, fors-tojik va turkiy

adabiyotlarda mavjud boʻlgan barcha asarlarning vazn tahrirlari sohasi oʻrganilishi, uchinchidan, kelib chiqishi turkiy boʻlib, fors-tojik tilida yozilgan shoirialarning ham sheʼriy uslublari oʻrganilishi lozimdir. Bu oʻz navbatida Navoiy ijodiy badiiy yetukligiga asos boʻlgan muhim unsurlarning aniqlanishi uchun imkon yaratadi.

2. Navoiy oʻzining har bir asarida adabiyotga biror yangilik kiritish maqsad qilib qoʻyadi. Klassik sheʼriyatning eng koʻp bahs-munozaralariga sabab boʻladigan badiiy sanʼatlar sohasida shoir gʻazallari mualliflarini oʻrganish ham turkiy sheʼriyatning baʼzi nazariy masalalarini jiddiy aloq eʼtiborga, shubhasiz, xizmat qiladi.

Ikkinchidan, Alisher Navoiy oʻz lirikasida badiiy sanʼat vositalaridan mukammal darajada foydalanar ekan, oʻsha davr turkiy sheʼriyatida mavjud boʻlgan maʼlum boʻlgan va mustahkam qonuniyatga asoslangan sanʼatning shoir gʻoyaviy maqsadini yanada aniqroq aks ettirib faoliyat koʻrsatish imkonini ishlatib berdi.

Ikkinchidan, Navoiy badiiy adabiyotning vazifasi jamiyatga badiiy sanʼat xizmat qilishdan iborat ekanligini, mukammal yaratilgan insonning fikri va soʻzi ham goʻzal, mukammal, yodgini boʻlishi lozimligini oʻz davri va sharoitida tasdiqlaydi. Bu bilan Navoiy oʻrta asr sharq adabiy merosi insoniyat kelajigiga daxldor olamshumul ahamiyatga ega boʻlib, uning shaklbozlikdangina iborat emas ekanligini qayta-qayta uqdiradi. Agar insonning katta jamiyiy vazifasi shubhasiz ravshan boʻlmaganda edi, Navoiy oʻz asarlaridagi har bir bayt yoxud soʻz mavqeyi masalasiga jiddiy eʼtibor bermagan boʻlar edi.

Uchinchidan, shoir turkiy til xususiyatlarini, stilistikasi qonuniyatlarini, oʻzining badiiy yodgorliklarining yozma adabiyotga, xususan, lirikaga taʼsiri haqqida, umuman, XU asr ijodiy poetik uslub va bu uslub negizini tashkil etuvchi xalqchilik tamoyilini mukammal darajaga yetkazishga muvaffaq boʻldi. Shoir yangi turkiy soʻzlar, iboralar, maqollarni oʻz nazmiga kiritdi, ularni sayqal berdi. Demak, turkiy tilining hazrat Navoiy ijodiy orqali boyishi va yangilanishi, kamolot choʻqqisiga koʻtarilishida uning oʻziga xos estetik qadriyatining ham maʼlum darajada oʻz oʻrni va hissasi bor ekan.

⁴⁸ А.Б.Графуров А. Навоий сатираси. 1-китоб. – Тошкент, Фан, 1966. 267-б.с.

To'rtinchiidan, «Majolis un-nafois» tazkirasidan ma'lumki, Navoiy o'zidan ilgari o'lgan va zamondosh bo'lgan shoirilar ijodini ziyaraklik bilan kuzatgan, badiiy jihatdan tahlil etgan, ba'zilariga o'z mulohazalarini bildirgan. Navoiy tahlillari chuqur nazariy asosda puxta ishlangan ilmiy tahlillar bo'lib, o'rta asr sxolastikasidan ancha yiroqdir. Navoiy o'z asarlarini ham tanqidiy muqatai nazardan yondashadi, tahlil etadi, qayta ishlaydi. Demak, Alisher Navoiy bugungi rivojlangan adabiyotshunosligimizda analitik uslubning ham boshlovchisi, asoschisi bo'lib qoladi.

Beshinchidan, Navoiy davrida badiiy san'at vositalari haqidagi ilmlarni o'rganib, umumlashtirib va tasnif etib beruvchi ikki asarning paydo bo'lishi o'sha davrda adabiyotshunoslikning bu sohasiga nisbatan bo'lgan qiziqishni kuchaytirdi. Navoiyning o'z she'rlarida badiiy san'atni takomiliga e'tibor berishi unga zamondosh bo'lgan va undan keyin ijod etgan turkiy tili shoirilarni ham ijodiy izlanishlarga rag'batlantirdi. Zahiriddin Muhammad Bobur, Fuzuliy, Ogahiy, Avaz O'tar, Furqat kabi shoirilar ijodi bunga yorqin misol bo'la oladi.

Alisher Navoiy g'azallari matnlarining badiiy san'at vositalari nuqtai nazaridan tahlili va talqini uning nihoyada keng dunyogarasini va zakovatli she'rshunoslik sohasidagi chuqur bilimi va o'z davri uchun taraqqiyparvar bo'lgan g'oyaviy-estetik mavqei'dan dalolat beradi.

Alisher Navoiy badiiy asar kompozitsiyasini ishlashda jahon adabiyotshunosida tengi yo'q so'z san'atkorlaridan biri hisoblanadi.⁵⁰ U o'zining birinchi rasmiy devoni «Badoe' ul-bido'ya»ga yozgan debochasida g'azal poetikasi va kompozitsiyasi masalalariga to'xtiladi va bir qator tanqidiy mulohazalar bayon etadi.

U she'ning g'oyaviy va badiiy ta'sir kuchiga alohida e'tibor bergani holda, g'azalning g'oyaviy-estetik asoslarini tashkil etuvchi qat'iy adabiy qonuniyalarni yuzaga keltiradi, deb hisoblaydi. Shu maqsadda shoir shart devonchiligi sohasida to'plangan an'ana va qonunlarni bayon etishi uchun qulay imkoniyat yaratuvchi ushbu miniatur

larni umumlashtirib, ularni tamoman yangi shakl va mazmunida rivojlantirib dunyoga keltirgan devoni «Badoe' ul-bido'ya»ga «Debocha» yozadi. Bu debochada Navoiy badiiy ijodda qadimgi foydali mazmunning muhimligi, badiiy shaklning ham go'zal bo'lishi, g'azal yaratganda ko'proq mavzuning yakpora holda yozilishiga e'tibor berish, har bir lirik janr xususiyatiga ko'ra mazmun tanlash, muhabbat haqidagi she'rlarda ham ma'rifiy maqsadni joylashtirish, bu nav' she'riyatda behayo tavsifi yo'latushtirish usullari xususida fikr bildiradi.

Navoiy ijodiy prinsipining muhim ko'rinishlaridan biri sifatida uning «Debocha» devonlarini «Debocha»lar bilan ta'minlaganligi hodisasini qayd etish kerak. Bu mavzu o'zbek adabiyotshunosligida V.Zohidov,⁵¹ M.Solihova⁵² tomonidan o'rganilgan. Shoir o'zi tartib bergan «Badoe' ul-bido'ya», «Navodir ul-nihoya» devonlari, «Xazoyin ul-maoni» devonlar kulliyotiga maxsus debobalar yozadi. «Navodir ul-nihoya» devoniga yozilgan debocha hali umumiy bo'lib, bizgacha yetib kelgan ikki debocha mazmunidan foydalanishicha, Navoiyning kompozitsiya borasida natijat alohida olingan janr doirasidagi, balki, umuman badiiy ijodidagi an'anaviy yaktanglik qayd etilmay, u bu sohada ham yangilikka, mukammallikka intiladi. Shu jihatdan mazkur «Debocha»lar, shoir devonlari mundarijasi haqida qisqacha ta'limot beruvchi «muqaddimalargina» bo'lib qolmay, Navoiyning poetika sohasidagi chuqur ilmiy kashfiyotlarini, she'rshunoslikning nazariy qonunlari tahlili va taraqqiyotini, qolaversa, yangi adabiy kanonlar muayyanini o'zida aks ettiruvchi ilmiy asarlar hamdir. Bundan ko'rinadiki, Navoiy fehnast yoki debocha kabi bir qarashda katta ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan imkoniyatdan foydalangan, alohida adabiy janr sifatida e'tirof etilmagan, biroq, jahon muallifining adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari xususidagi fikrlarini bayon etishi uchun qulay imkoniyat yaratuvchi ushbu miniatur

⁴⁹ Хусайн Вонз Кошпифийнинг «Бъапоъ ал-афкор фи санойи ал-ашъор» и Атоуллох Хусайнийнинг «Бадойиъ-ус-санойиъ» асарлари.

⁵⁰ Бергелъс Е.Э. Избранные труды. «Наваи и Джами». – М., Наука, 1966. С.164.

⁵¹ Зокидов В. Дебечанинг сирри. Тошкент, 1975; Жаҳон бедийияти ва шеърлари. Тошкент, 1980.

⁵² Солихова М. Навай дебечаларида шoir биографиясига доир масалалар. //Адабий мерос. 1-т. Тошкент, 1968.

Каримова Ф. Ўзбек адабиётинда дебеча. (НДА). Тошкент, 1993.

ilmiy asarlar kompozitsiyasiga ham o'ziga xos yangiliklar kiritadi, ularning ilmiy funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu debochalarda va shu klassik nazmiyotida Alisher Navoiy ko'rsatib bergan asosiy adabiy-estetik prinsiplar haqidagi fikrlar mavjud edi. Shu boisdan ham Navoiy «Xazoyi ul-maoniyy» devonlar kulliyotiga yozgan debochasida «agar mening devonlarimni ko'chirar ekanlar, bu devonlarning yuzaga kelishidan iborat debohamni ham albatta qo'shib ko'chirsinar», deb uqdiradi.

Navoiyning kompozitsiya masalasida g'azalga nisbatan bo'lgan qator talablari, ya'ni, g'azalning aniq bir mavzusi bo'lishi lozimligi, shoir g'oya-maqsadining shu mavzu orqali ifodalanishi, lirik qahramon kechinmalarining konkret sharoit bilan bog'lanishi, baytlarining mazmunan izchil rivoji, matla' va maqta'ning ham mavzu va mazmun yuzasidan mantiqan o'rindi, g'azal g'oyasi bilan uyg'un bo'lishi kabi masalalar uning o'zi tomonidan nazariy jihatdan ishlanib, qat'iy adabiy kanon darajasiga yetgan edi.

3. Navoiy devonlarida yetuk shargona falsafiy tafakkurning yuksal badiiy ifodasi bo'lmish hamdlar keng o'rin egallaydi. Malumki, daho so'z san'atkorining umumshariy ijodi har qanday milliy (tor mahoda: milliy mahosida), irqiy, diniy, mafkuraviy hududlarni yoritib chiqadi va faqat insonni ulg'aydi, uning kamoloti uchun xizmat qiladi. Navoiy ijodining olamshumul ahamiyatini ta'minlovchi asosiy omillardan biri ham uning islom ma'naviy xazinasidan, tasavvuf ilmidan bahramandligi, ilg'or fikrli sufiylar oqimiga mansubligi edi.

Alisher Navoiyning dunyoqarashiga ko'ra, adabiy tafakkur insonning katta jismoniy, ruhiy mehnatining zahmatini cheklab, o'zini har tomonlarni poklab erishadigan bashariy boyligidir. Navoiy adabiy tafakkurining beqiyos, olamshumul parvoziga sabab bo'lgan narsa uning badiiy tasviri sohasidagi beqiyos san'atkorligidir.

Har qanday devonning birinchi - boshlovchi g'azali muallif nazariida shu devonni tashkil etuvchi boshqa g'azallardan g'oyaviy-badiiy yetukligi, tasvir prinsiplari va ifoda uslubining yangiligi, o'ziga xosligi bilan ajralib turishi lozim. Ikkinchidan, devonni ochuvchi g'azal o'quvchi nigohida shu devonning badiiy qimmat, g'oyaviy ruhi, shoir uslubi va poetik stillari

adabiy an'analariga munosabati, poetika sohasidagi ilmiy-nazariy bilim va imkoniyatlari kabi jihatlardan muayyan tasavvur hosil qiladi. Devonning boshlovchi g'azaliga mazkur mahnodagi talab va mas'uliyatlarning qaytalanishi bu g'azal mavqeyining devon g'azaliyoti doirasida ustunligi haqida fikr o'yg'otadi.

«Xazoyin ul-maoniyy» devonlariga tartib berish davrida hamd ruhidaagi g'azallar Navoiy lirikasida salmoqli o'rinni egallab turardi. Shoir bu devonlar kulliyotining o'z hayoti va ijodi, qolaversa, o'z davri, vatani, xalqi, milliy til taraqqiyoti uchun naqadar muhim va jiddiy ahamiyatga ega bo'lganini his etar edi. Shu boisdan devonlar kulliyotini ochuvchi hamd baytlarining butun hayoti davomida, ya'ni 7-8 yoshlardan 50 yoshdan kelgungacha qadar yaratgan g'azallari ichida eng go'zali, g'oyaviy-badiiy jihatdan mukammali, alo maqomdagisi bo'lishi kerak edi. Lirik merosi kulliyotining bu yuksak mavqei o'rimga Navoiy «Bado' ul-bid'ya» devoni uchun yozilgan «Ashraqat...» bilan boshlanuvchi g'azalni munosib ko'radi. Bu g'azal Navoiy tomonidan eng badiiy yuksak deb baholanishining tasdiqi uning biror satriga tahrir kiritilmaganligida ham namoyon bo'ladi. Demak, bu tamlov orqali Navoiy «Ashraqat...» yozilgan davr, ya'ni o'zining 25-38 yoshlar oralig'idagi ijodi lirik mahoratining cho'qqisi bo'lganligiga bilvosita dalolat etadi.

Shoir lirikasida aynan shu davrda janr rang-barangligi ham kuchli bo'lganligini (13 xil janrda ijod qilgan), badiiy san'atlar texnikasi, tasvir usullari va boshqa sohalardagi dinamik rivoj namoyishi ko'zga tashlanadi.

Navoiy o'z hamd va natlarida til ilmi qonuniyatlari va qoidalariga, aynan so'zlar va so'z birliklari etimologiyasiga, sodd va xalqchil til qonuniyatlari katta e'tibor berdi.

4. O'rta asr adabiyotshunoslari shakl va mazmun munosabatlari munohasini «lafzu maoniyy» jumlasini bilan ifodalaydilar va shaklga aloqador bo'lgan barcha unsurlarni «lafz» so'ziga tegishli deb biladilar. Ularning aksariyati o'z asarlarida shakl va mazmunning to'liq munosabligini, o'zaro teng darajada uyg'unligini yoqlaydilar. Alisher Navoiy esa bu masalaga yangicha yondashadi, ya'ni, har qanday badiiy asar, jumladan, lirikada ham mazmun har doim shakldan ustun bo'lmog'i

kerakligi, she'rning go'zal shakli g'oya va mazmunning to'la va yorqin ifodasi uchun xizmat qilmoq'i lozimligini birinchilardan bo'lib ta'kidlaydi. Bu hodisa Navoiyning adabiyot va adabiyotshunoslik taraqqiyotiga qo'shgan hisssasi va beqiyos yutuq'i edi. **Alisher Navoiyning badiiy asarida ma'no va mazmunni birlamchi o'ringa qo'yishi, shaklni va uning ma'no va mazmuniga nisbatan bo'lgan munosabatlarini iklilamchi tobe' unsur sifatida baholashi hozirgi davr adabiyotshunosligining estetik talablariiga mos keladi va buyuk ijodkorni taraqqiyparvar adabiyot nazariyotchisi sifatida namoyon etadi.**

Alisher Navoiy she'r kompozitsion mukammalligi sohasida ijodiy ishl olib borar ekan, avvalo g'azallarining semantik-stilistik strukturalari va ularidagi emosional tasvir yo'siniga alohida e'tibor berdi. She'rlar kompozitsiyasini poetik usullar, badiiy tasvirning yangi ko'rinishlari bilan yanada boyitdi. Navoiy nafaqat g'azalning kompozitsion butunligi, undagi qismlarning emosional-estetik funksiyalari haqidagi qarashlarini, balki, har bir she'riy asarda g'oyaviy mazmun va badiiy shakl garmoniya prinsiplari asosida beqiyos yaratilishi lozimligini ifoda etdi. Navoiy g'azallar g'oyaviy badiiy takomilini ko'zda tutib olib borgan ijodiy mehnati g'azal janrining turkiy adabiyotidagi kompozitsion mukammallikka erishuviga katta ta'sir ko'rsatdi.

5. Navoiy lirikasida ijtimoiy masalalarning qo'yilishi va hal etilishi ancha keng doiradagi g'azallarda kuzatiladi.

«Xazoyin ul-ma'oniyy» devonlariga avvalgi uch devon tarkibiga kirmagan ijtimoiy mavzudagi 62 g'azal joylashtirilgan. Bu g'azallarining avvalgi devonlarda uchramasligi ularning «Navodir un-nihoya» tartibi berilgandan keyin yozilganligiga ishora etadi. Navoiyning 45 yoshida keyingi hayoti davomida davr voqeealari va zamondoshlariga bo'lgan munosabati, jamiyat ijtimoiy voqeyiligining shoir taqdiridagi aks sadosi uning ushbu davr lirik ijodida o'ziga xos yo'nalishlarda ifoda etiladi. Hamdarda (orifona g'azallarda) avvalgi devonlarning shu tipdagi g'azallarida ko'rinnagan xususiyat - tasvir ob'ekti bo'lmish Tangri taologa munajat, ilijo ohanglarining ustuvorligi ko'zga tashlanadi. Badiiy ifodaning vassf, ta'rif, tavsif formasida ijod etilgan hamdlar turkumi shoir keksalik

liklarida sharti hol, mushohada tipidagi tasviriy usullar vositasida mazmun kengayib boradi. Mamduhga bevosita murojaat, o'rinch, ilijoli fikrlar Navoiy hamdlarining maqaladan oldingi baytlari va maqalalarda ifoda etilib, shoirning bu sohada estetik prinsiplari asosini belgilaydi.

Navoiyning keksalik davrida yozilgan ijtimoiy ma'no kasb etuvchi g'azallar badiiy tasvir usullari va mazmun-mundarijasiga ko'ra shoir dunyoqarashining bu davrdagi o'zgarishlarini bir necha aspektda ifodalab beradi. Bu g'azallarining barchasida mavzu-g'oya ifodasi, tasvirlanmish va tasviriy imkoniyatlar turlicha bo'lsa-da, yakuniy fikr bir xil mahoda, ya'ni fikrlanib, qatilik lirikasi g'oyaviy motivlari shoir tasvir-ifoda uslubining quyidagi yo'nalishlarida talqin etiladi:

- a) munajat tipidagi g'azallarda;
- b) didaktik nasihat yoki tajribali keksaning yoshlarga beradigan pandalarni ifodalangan g'azallarda;
- v) sufiylik ruhida yozilgan - orifona yoki bevosita tasavvufiy muholakalarni muholakama va targ'ib etuvchi g'azallarda;
- g) «qatilik» va «yig'itlik» ma'fumlari vositasidagi mushohadaviy-didaktik g'azallarda.

Ijtimoiy mavzu vositasida yuzaga kelgan didaktika shoir hayotining turli davrlarida o'sha davr mazmunini bilan hamohang ravishda namoyon bo'ladi. Yig'itlik davrida u optimistik, hayotsevar tinnimda falsafiy mohiyat kasb etadi; o'rta yoshlikda umuman bu foniy dunyodan «qo'l yuvish», uni rad etish ma'nosidagi passiv didaktika shaklida ifodalanadi; keksalik davri g'azallarida didaktik bo'yoq shoirning sufiylik dunyoqarashi asosidagi fikrlarida o'z aksini topadi. Keksalik lirikasida ijtimoiy mavzuning mantiqiy rivoji va xulosasi uchun a'zamot qiliuvchi didaktikaning avvalgi davr g'azaliyotidan farqli jihati shundaki, unda yana hayotga muhabbat (yig'itlik lirikasidagi kabi jo'shqin, ilimiy-falsafiy ohanglarda bo'lmasa-da), uni ongli kechirishga rag'bat targ'ib etiladi.

Navoiyning «ilk devon» da ijtimoiy mavzu talqini kuchli biografik ohanga ega bo'lsa, «Badoe' ul-bidoya» da bu mavzu shoir falsafiy

qarashlarining nazariy masalalarini ham qamrab olgan holda ifoda etilgan. Chunonchi Navoiy «zamon» va «ahli zamon» dan qattiq shikoyat, tanqid ruhida voqea bo'lgan. Navoiy o'z davrida muammolar, illatlarni ochib tashlashga, shu munosabat bilan inson ruhiyati va jamiyat kasalliklariga davo izlashga intiladi, o'z davrida mahalliylik, mahalliylikni qaytarishga intiladi, o'z davrida mahalliylikni qaytarishga intiladi, o'z davrida mahalliylikni qaytarishga intiladi.

Chunonchi Navoiy «zamon» va «ahli zamon» dan qattiq shikoyat, tanqid ruhida voqea bo'lgan. Navoiy o'z davrida muammolar, illatlarni ochib tashlashga, shu munosabat bilan inson ruhiyati va jamiyat kasalliklariga davo izlashga intiladi, o'z davrida mahalliylik, mahalliylikni qaytarishga intiladi, o'z davrida mahalliylikni qaytarishga intiladi, o'z davrida mahalliylikni qaytarishga intiladi.

Chunonchi Navoiy «zamon» va «ahli zamon» dan qattiq shikoyat, tanqid ruhida voqea bo'lgan. Navoiy o'z davrida muammolar, illatlarni ochib tashlashga, shu munosabat bilan inson ruhiyati va jamiyat kasalliklariga davo izlashga intiladi, o'z davrida mahalliylik, mahalliylikni qaytarishga intiladi, o'z davrida mahalliylikni qaytarishga intiladi.

Chunonchi Navoiy «zamon» va «ahli zamon» dan qattiq shikoyat, tanqid ruhida voqea bo'lgan. Navoiy o'z davrida muammolar, illatlarni ochib tashlashga, shu munosabat bilan inson ruhiyati va jamiyat kasalliklariga davo izlashga intiladi, o'z davrida mahalliylik, mahalliylikni qaytarishga intiladi, o'z davrida mahalliylikni qaytarishga intiladi.

2.

O'rtin asrlar klassik poeziyasining turli masalalari g'arb muammolari, illatlarni ochib tashlashga, shu munosabat bilan inson ruhiyati va jamiyat kasalliklariga davo izlashga intiladi, o'z davrida mahalliylik, mahalliylikni qaytarishga intiladi, o'z davrida mahalliylikni qaytarishga intiladi.

Chunonchi Navoiy «zamon» va «ahli zamon» dan qattiq shikoyat, tanqid ruhida voqea bo'lgan. Navoiy o'z davrida muammolar, illatlarni ochib tashlashga, shu munosabat bilan inson ruhiyati va jamiyat kasalliklariga davo izlashga intiladi, o'z davrida mahalliylik, mahalliylikni qaytarishga intiladi, o'z davrida mahalliylikni qaytarishga intiladi.

Chunonchi Navoiy «zamon» va «ahli zamon» dan qattiq shikoyat, tanqid ruhida voqea bo'lgan. Navoiy o'z davrida muammolar, illatlarni ochib tashlashga, shu munosabat bilan inson ruhiyati va jamiyat kasalliklariga davo izlashga intiladi, o'z davrida mahalliylik, mahalliylikni qaytarishga intiladi, o'z davrida mahalliylikni qaytarishga intiladi.

Chunonchi Navoiy «zamon» va «ahli zamon» dan qattiq shikoyat, tanqid ruhida voqea bo'lgan. Navoiy o'z davrida muammolar, illatlarni ochib tashlashga, shu munosabat bilan inson ruhiyati va jamiyat kasalliklariga davo izlashga intiladi, o'z davrida mahalliylik, mahalliylikni qaytarishga intiladi, o'z davrida mahalliylikni qaytarishga intiladi.

современников красотою, выразительностию, сжатостию фразы, правдивостию описания и воспriятия действительности».

Shunga o'xshash fikrlarni bir-birini takrorlovchi va shu zaminid fikrlarini rivojlantiruvchi boshqa bir qator g'artb va ba'zi rus olimlari asarlarida ham ko'rish mumkin. Qizig'i shundaki, klassik arab, fors-to'q'oyatli yoki turkiy poeziyaning ayrim davrlari yoxud alohida olingan yozuvchilarning faoliyati yuzasidan chiqarilgan xulosalar ko'p hollarda umumiy O'rta asr Sharq poeziyasi va uning barcha davrlariga nisbat beriladi.

Albatta, bu muammoga turi yondashuvlar, nuqtai nazarlar mavjud bo'lib, jumladan, rus olimlari D.S.Lixachev, I.Ya.Krachkovskiy, M.V.Jirumskiy, A.B.Kudelin kabilar yuqorida keltirilgan mulohazalardan tannoman farqqiluvchi fikrlarni bayon etganlar. Masalan, M.V.Jirumskiy jahon adabiyotshunosligidagi bunday «formalistlar»ni tanqid qilib, klassik arab poeziyasidagi badiiy libos bevosita davr va uslub masalalari bilan bog'liq ekanligini, yahi har bir davrda adabiy asar ma'lum uslubda yozilgan davr yangilanishi bilan uslub ham yangilanishini takidlaydi va shunday deydi: «...evolyusiyasi stilya kak sistema xudojestvenno-vyrazitel'nax sred ili priyomov tesno svyazana s izmeneniem obnuego xudojestvennogo zadaniya, esteticheskix navikov i vkusov, no takje vsego miroonmueniye eposi.»

Darhaqiqat, har qanday qalamkash o'z asarini biror maqsadni ko'zda tutib yaratadi. Islomgacha bo'lgan davr arab sahrolarida bitilgan g'azallarda shu maqsad bilan boshqalardan ustunligini namoyish etishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsa, o'rta asrlar nihoyasi, insoniyat sharq o'yg'onish davrining kamolotiga chiqqisiga yetgan bir davrda bu davrning eng yetuk vakili Alisher Navoiy barcha badiiy asar yaratishdan tannoman o'zga maqsadlarni ko'zlagan ekan. Navoiy ijodida poetik san'atlar shoirning euzu maqsadlari, estetik idealini badiiy ifoda etish uchun vosita bo'lib xizmat qilgan. «Navoiy uchun har bir g'ayri qachon shetiy san'atlar shunchaki bir san'atkorlikni namoyish qiluvchi vositalar bo'lgan emas. U haqiqiy novator ijodkor sifatida, o'zining butun san'atkorlik mahoratini, muhim ijtimoiy-siyosiy fikrlari, olijan

Albatta,

Alisher Navoiy butun ilmiy va badiiy ijodida, davlat arbobi sifatida faoliyatini ijtimoiy faoliyatida islom sarhashmalari bo'lmish Qur'oni Karim va hadisi shariflardagi umumbashariy, ilg'or g'oyalariga tayinib, tasavvuf nazariyasi, uning ilmiy-g'oyaviy asosi bo'lmish ijtimoiy ta'limotini chuqur o'rgandi va targ'ib etdi. Buyuk shoir o'z g'oyasini jarayonida yuzaga kelgan eng ilg'or ijtimoiy-falsafiy fikrlar bilan badiiy tafakkur yutuqlarini o'z asarlarida boy falsafiy mazmun va estetik nafosat uyg'unligida o'quvchisiga taqdim etdi. Uning falsafiy fikrlari tafakkuri taraqqiyoti islom mahaviyatini keng idrok qilish va uni o'z ijtimoiy faoliyatida targ'ib etish g'oyalari bilan bevosita bog'liqdir.

Qur'oni Karimda va hazrati islom payg'ambari Muhammad alayhissalam hadislarida ifodalangan fikrlar Alisher Navoiyning badiiy asarlarida ham ifodalangan fikrlar, betakror lavhalar vositasida aks etadi. Shuning uchun ham Navoiyning muammal o'rganmay turib, o'rta asrlar sharq adabiyoti mahno va muammal jihatidan cheklangan, deya da'vo qilish biryoqlama xulosalardan iborat emasdir.

Navozun (vaznga solingan) fikrning oddiy axborot vositasi bo'lmish fikrni muhtatan mafunkor, jozibali va yozgimli bo'lishida badiiy san'at muvaffaqiyati unsurlarning katta ahamiyatiga ega ekanligi bir qator islom olimlari asarlarida ham qayd etiladi.

Islom ulamolarning uqdirishicha, Qur'oni Karim - ilohiy kitob, islomning so'zi bo'lganligi tufayli, o'zining betakrorligini ta'minlovchi islom xususiyatlariga ega. Bu xususiyatlarni inson nutqining biror bir shaklida - oddiy, badiiy, nazmiy yoki nasriy bo'lsin - ifodalash mushkul, ammo mumkin. Ularni inson zoti o'z tilida ifodalay olmaydi. Buni isbot etish uchun musulmon ulamolari Qur'oni Karim badiiyatini o'rganish va uni arab tilida ifodalash uchun musulmon ulamolari bilan solishtirishga ehtiyoj sezganlar. Shu tariqa Qur'oni Karim va musulmon ulamolari bevosita ta'limotini muammolari muhokamasiga tortiladilar.

Arab musulmon nazariyotchilaridan Abd-al-Qahir Jurjoni o'zining «Fahri al-e'loz» va «Kitob asror al-balog'a» asarlarida Qur'oni Karimning

asarlarda biror harfining notabiyi choʻzilishi bilan bogʻliq muqsonlar y berishi xususida Zahiriddin Muhammad Bobur oʻz davrida muxl malumot bergan edi. Mallunki, vazn shet'iy misralarda ko'p noaniqlikl ravshanlashtiradi. So'z tarkibi, talaffuzi, shakl va bo'g'inlari, majoziy ma ko'p ohanglilik kabi unsurlar vazn talablaridan kelib chiqadi. Agar ma ba'zi anglashilmovchiliklar ko'zga tashlansa, uni vazn talablari mu nazaridan tekshirib aniqlik kiritish mumkin. Ana shu nuqtai nazarlari kuratishlarimiz natijasida «Xazoyin ul-naoniy» devonlaridan ilgari ta berilgan ikki devondagi ba'zi baytlarning yangi devonga boshqa shakl mazmun bilan kiritilganligining guvohi bo'ldik. Masalan, «Bado' bidoye» devonidagi 114-g'azalning ikkinchi bayti fikrimizga dalil bo oladi. G'azal:

Ey orazi nashin, sochi sunbul, qadi sharnshod,
 Bulbul kibi hajringda ishim nolavu faryod.

matlahi bilan boshlanadi. Bu matlahi Navoiy namunaviy misol tariqasi «Mezon ul-avzon»ning hazaj bahriga taalluqli bo'limiga ham kiritilgan. G'azalning ikkinchi bayti «Bado' ul-bido'»da quyidagichaadir:

Ko'zlaringga sayd o'ldi ko'ngul, vah, qutulumu,
Bir qushki, aning ko'yida bo'lg'ay iki sayyod.

Gʻazal «Navodir ur-nihoya» ga kiritilmagan, «Gʻaroyib us-sigʻar» ga esa ikkinchi baytning quyidagicha koʻrinishi bilan joylashtirilgan:

Sayd o'ldi ko'ngul ko'zlarimga, vah, qutulumu,
Bir qushki, aining ko'yida bo'lg'ay iki savod.

Gʻazal aruzning haziji musammami axrabi maknufi maqsur balrida yozilgan boʻlib, oʻzgarishga uchragan baytlarning taqti larini solishtirib koʻraylik. Baytning «Badoeʼ ul-bidoye» koʻrinishidagi taqtiʼi:

tarkibiy qismlari haqida «Mezon ul-avzon» va «Muxtasar»da soddâ tushunarti maʼlumotlar berilgan. Arab va baʼzi fors-tojik aruzshunoslari asarlarida bu sohada baʼzi bahs-munozarali fikrlar ham mavjud boʻlib, masalan, ularning bir necha turi - sababi mutavosit, vatadi mujjami, vatadi xalfiy, fasilai axaf, fasilai vasati, fasilai xalfiy, fasilai uzma va b. haqida ham maʼlumotlar bor. Hatto, XVI asr mashhur aruzshunosi Sayfi Buxoroyi ham masalan, fasilaning asosiy juvz boʻlmay, balki sabab va vatadlarning turli birlikmalaridan hosil boʻlishi haqida oʻzidan avvalgi fors-tojik mualliflar fikrlariga qoʻshiladi. جـ - vatadi majmuʼ boʻlib kelyapti. Aslida qisq boʻgʻin boʻlishi kerak boʻlgan - «la» vazn talabi bilan choʻziq boʻgʻin boʻlishi kelishga mahkum. Chunki, aruzda prosodik urgʻu har doim vatadga tushadi shu sababdan ham vatad boʻlinmaydi. Maʼlumki, nuqda pauzalar yoki sintagmalarda hyech qachon soʻzlar boʻlinmaydi. Prosodik pauzalar esalabta soʻzlarni boʻlib kelaydi. Bundan tashqari, bir soʻz yonidagi soʻzning ham bir qismini olishi mumkin. Masalan: /koʻz lo: ri / na say / doʻl di / yoko / koʻ nul / vah qu / tu lur mu / kabi va h.k. Bu esa rukning tahlilida turkiy til xususiyatlari nuqtai nazaridan soʻz ohangida notabiiylik hosil qiladi. Gʻayri mahning ikkinchi variantida birlikmadagi arabcha «sayda» soʻzini mistrahim boshiga qoʻyilib, sadming - جـلا koʻrinishiga erishilgan. Yani, b birlikmada جـ - sabab, جـلا - vatad boʻlib, biror hiyo zoʻrak choʻzilmaydi. Bunda tabiiyki, arab alfaviti bilan kirill yozuvi oʻrtasidagi arab va turkiy tillar oʻrtasidagi tafovutni ham unutmastik lozim, albatta.

Hasbiylarda koʻzda tutilayotgan soʻz birlikasining sabab va vatad munosabatlari oʻzgaribmagan. Umuman, boyda aruzning nazariy talablarida birtarasiga ham putur yetmagan, ammo bu yerda shertshunos oʻquvchi nozilatbini qoniqirmagan narsa turkiy soʻzidagi bitta hijomg notabiiy choʻzilib natijasida paydo boʻlgan ohangdagi notekislikdir. Bu bir qarashda «anun buzilganmikin», degan fikrga ham olib kelaydi. Baytning keyingi koʻrinishi nihoyatda ravon va xushohangdir.

Xuddi shunday tafovut «Navodir un-nihoyay» devonidan «Badoe' ul vasab» ga ko'chirilgan 555-g'azalda ham uchraydi. G'azal «Badoe' ul bidoyay» devoniga kiritilmagan, «Navodir un-nihoyay» da esa 723-o'rindagi keladi. G'azal:

Tong'g'a solma va'dai vasingni bori bu kecha,
Kim meni o'lturg'usi tong intzori bu kecha

«Navodir un-nihoy» da quyidagi mazmun bildirilgan:

Bazmida ang'lading, ey sham'u gadah yig'lab, kuyub,
Buki o'lturdi meni hajr iztirobi bu keeha.

«Badoe' ul-vasat» da bayt quyidagi shakldadir:

Anglading bazmida, ey sham'lu qadah yig'lab, kuyub,
Buki o'lturdi meni hajr iztirobi bu kecha.

O'zgarishga uchragan misra'larning taqtilarini solishtiravlik:

1. Baz mi da: an /foiɬutun/ la: di ney slam /foiɬutun/ 'u qa dah yig' /foiɬutun/ lab ku yub /foiɬun/

2. An la din baz /foiɬutun/ mi da ey sham /foiɬutun/ 'u qa dah yig' /foiɬutun/ lab ku yub /foiɬun/

Malʼlum boʻlayotganidek, baytning birinchi koʻrinishida satrda ikki *hoʻz*iq hiyo ketma-ket kelib, a tovushi zoʻraki choʻzilyapti. Sadr - foilotun - ikki sababi xafiyf va oʻrtada bir vatadi majnuʼ birikmasidan tuzilgan. Bu yorda sababi xafiyf -ج , yahi - fo, vatadi majnuʼ esa -و- ilo, va yana bir sababi hafiyf - ع- -tun-dan iboratdir. Malʼumki, vatadi majnuʼ ikki mutaharik (yoki zarbli) va bir sokindan (yoki harakatsiz, zarbsiz) harfdan iborat topadi. Kelitrayotgan misolimizda esa bir sokin yetishmaydi. Yahi, vatadi ikki mutaharik (ا) va (و)dan iborat boʻlib qolgan. I (alif) oldidan bir sokin yetishmayotganligi sababi [a] fonemasi talaffuzida ohang zoʻraki hoʻzilyapti.

Bundan tashqari, [a] fonemasi baytning birinchi haslida ham choʻy
hiyo sifatida kelib [la:], vaza ohangi buzilmasligi uchun soʻz birinchi
notabiyi bir shaklda talaffuz etiladi.

Mislat' ohangidagi ana shu nuqson so'zlar o'rini almashtirish orqali bayning keyingi variantida tuzatilgan. Kotib aybi bilan bayning birinchi matnida ohang saktaligi yuz bergan bo'lsa, uning ikkinchi matnida (fikrimizcha, bayning muallif nusxasi ham aynan shu matn bo'lishi kerak) mahno va ohang uyg'unligi, so'zlar va harflar orasidagi uyg'unlik go'zal bo'lar ekanligi ta'kidlanadi. Ya'ni, bayning sadridagi vatadi majmu' quyidagi shaklda hosil shilnadi: ١-٢ - sababi harfy (fo), ٢-٣ - vatadi majmu' (ilo) va ٣-٤ sababi harfy (nun). Vatadi majmu' aruzda talab qilinganidek, ikki mutaham - ١ va ٢ harmda bir sokin - ١ dan iboratdir.

Quyidagi baytlardagi o'zgartirishlar ham yuqoridagi muqtlai nazariyat natijasida amalga oshirilgan bo'lib, tag'yirdan so'ng g'azallarning benuqson ravonligiga va xushohangligiga erishilgan. Solishtirib ko'ring:

1. «Badoe' ul-bidoya» devonidagi 585-g' azalning beshinchi bayti:

Tiyg' ila g'angin ko'ngul o'tig' a taskin bermading,
Elkumdur ohkim tufloqqa ul suv hasratin.

Shu baytning «Favoyid ul-kibar» devonidagi koʻrinishi:

Tiyg' ila g' angin ko' ngul o' tig' a taskin bernading,
Ohkin, tufogqa elumnen ul suv hasratin.

O'zgartirilgan misra'larning taqti'lari:

El t kum dur /foilotun/ o h kim tuf /foilotun/ roq qa ul suv /foilotun/ ha
ra tin /foilotun/;

O h kim tuf /foilutun/ roq qa el tur /fai lutun/ me n ul suv /fai lutun/ ha
ra tin /fai lutun/.

Ey na vo yi /foilotun/ kis va ti faq /foilotun/ ru fa no so /foilotun/ leg na /foilon/ va b.

Vazn talablari yuzasidan yana quyidagi koʻrinishdagi oʻziga xos tuzatishlarga duch keldik. Maʼlumki, aruz arab tili xususiyatlariga grammatikasi qonunlariga moslab yaratilgan fan boʻlib, uning oʻziga tiland bunday chegaralar doirasidan chiqishi tabiiydir. Masalan, turkiy aruzda harfning bitta qisga yoki bitta choʻziq hiyo boʻlib kelishi hollari uchraydi. Bu aruzshunoslikda juziy xato sanalmagan, balki umuman ayb hisoblanmagan. Misollarga murojaat etaylik. «Navodir un-nihoya» devoniga 358-oʻrinidagi kirgan gʻazalning ikkinchi bayti:

Dayr jannatdur gar anda jilvagar har mugʻbacha,
Shakl zohir aylar anda huru gʻilmondin badeʼ.

shaklida berilgan. Bu gʻazal «Badoeʼ ul-bidoya» da yoʻq, «Xazoyin ul-maoniy» ning birinchi devoniga kirgan va koʻrinishi quyidagicha:

Dayr jannatdur gar anda jilvagar har mugʻbacha,
Shaklikim zohir qilibur huru gʻilmondin badeʼ.

Oʻzgartirilgan misralarning taqtilari:

Shakl 1 zo hi: /foilotun/ ray la ran da /foilotun/ hu ru gʻil mon /foilotun/ din ba deʼ /foilon/;

Shakl 2 kim zo /foilotun/ hir qi lib tur /foilotun/ hu ru gʻil mon /foilotun/ din ba deʼ /foilon/.

Baytning saʼtida bir ʻ(ro) harfi bir hiyo boʻlib kelyapti /dayr jan nat/ foilotun, ibtidoʻda ham shu hol qaytarilgan /shakl 1 zo hi:/ - foilotun Koʻrinayotganidek, ibtidoʻda vatadi majmuʼida ʻa ʻ bir harakat (fatha, kasta yoki zamma) va bir soʻkin yetishmayapti. Ikkinchi sababi hafyf - ʻʻ ga ham bir soʻkin yetishmayapti. Albatta, aruzda bunday ochiq hijolarning choʻziq oʻqilishida hech qanday taʼjibli oʻrin yoʻq. Biroq, gʻazalning keyingi variantida baytning avvalgi koʻrinishidagi yetishmayotgan oʻrinlar

berilgan, «zohir» soʻzi /zo: hi:/ sifatida emas, oʻzining tabiiy talaffuzida boʻlib, bayt ohangi ravonligi yanada oshgan. Bundan tashqari, ibtidoʻdagi mazmunan ortiqchalik qilayotgan «anda» soʻzi (hol) ham oʻzidan chiqarib tashlangan. Chunki, bu soʻz baytning birinchi misrasida boʻlib, uning ikkinchi misrada ham qaytarilib kelishi natijasida harch harfning badiiy sanʼat hosil boʻlmayapti, balki baytga ortiqcha yuk boʻlib qoʻyilgan.

Xuddi shunday yana bir baytga eʼtibor qilaylik. «Badoeʼ ul-bidoya» devoniga kirgan gʻazalning matnini:

Sarvdin gul butnasa qad uzra ruxsori nedurʼ?
Jon agar shirin desa, lali shakarbori nedurʼ?

Baytning «Badoeʼ ul-bidoya» dagi koʻrinishi («Navodir un-nihoya» da boʻlganidek, gʻazal yoʻq):

Sarv uza gul butnasa qad uzra ruxsori nedurʼ?
Jon agar shirin desa lali shakarbori nedurʼ?

Yoki:

Bordi Navoyiyo aning koʻyiga zorliq koʻngul,
Koʻrgil agar inommasang yoʻl uza qonidin asar.
(«Navodir un-nihoya» 225-gʻazal)

Maqolaning «Navodir ush-shabob» dagi shakli:

Bordi Navoyiyo aning koʻyiga yoralig koʻngul,
Koʻrgil agar inommasang yoʻl uza qonidin asar.

Yoki quyidagi maqol:

Zaʼfin maxmurliq yigdi Navoiy jismini,
Yor bazmi aysihida yod aylang ul aftodadin.
(«Badoeʼ ul-bidoya», 533-gʻazal)

Kesgali hushu xirad naxlini erur arrae,
Har xaroshkim junun shartida farʼyodimda bor.

[«Badoe' ul-bidoya», 171-b, 6-bayt]

Kesgali hushu xirad naxlini bilgil arrae,
Har xaroshkim junun shartida farʼyodimda bor.

[«Favoyid ul-kibar», 136-b.]

Mazkur muqoyasalardan shu narsa maʼlum boʻladiki, oʻzbek tilshunosligi Navoiy davri tilining fonetikasiga oid birqator ilmiy ishlar ega boʻlsa-da, Navoiy tilining fonetik xususiyatlari bilan bogʻliq boʻlgan masalalarni toʻla toʻkis hal qilib beruvchi ilmiy tadqiqotlarga ega emas va bu narsa tilshunoslilar va aruzshunoslilar diqqatini jalb etishi lozim boʻlgan muhim masalalardan biridir.

Shoir devonlaridagi nihoyatda ravon va mukammal baytlarning ham bir nechta variantlari uchraydi. Bu shunday matn variantlariki, ularning mukammalligini faqat shoirning eng daqiqunazar, shetshunos oʻquvchisigina his eta oladi. Masalan, «Badoe' ul-bidoya» devonidan joʻlgan quyidagi baytlarda bir qarashda maʼno va mazmun takomil yuzasidagina tafovut boriga oʻxshaydi. Biroq, eʼtibor qilinsa, bayt aruzidagi ikki ketma-ket kelgan undosh harfdan birining qisqartirilishi natijasida baytdagi ohang jilosi yanada tiniqlashgan. Gʻazal aruzning hazz musammami solim bahrida yozilgan boʻlib, tafovut gʻazalning oltinchi baytida uchraydi:

Sovurgʻil aql evin gardun, meni majnun qachon oʻlsam,
Tanim tufrogʻiyu ohim yelidin girdibod aylab.

Taqti:

Sovur gʻi: laq /mafoʻiyun/ levin gar dun /mafoʻiyun/ meni majnun
/mafoʻiyun/ qachon oʻl sam /mafoʻiyun/
Tanim tuf ro /mafoʻiyun/ gʻiyu o him /mafoʻiyun/ yeli din gi
/mafoʻiyun/ dibo day lab /mafoʻiyun/.

Bu bayt «Navodir ush-shabob» da shunday:

Sovurgʻil aql evin gardun meni majnun agar oʻlsam,
Tanim tufrogʻiyu ohim yelidin girdibod aylab.

Uning boshqa variantidagi misraʼ taqti:

Sovur gʻi: laq /mafoʻiyun/ levin gar dun /mafoʻiyun/ meni majnun
/mafoʻiyun/ nazar oʻl sam /mafoʻiyun/.

Nazar solinsa, bayt ruknlaridagi sabab va vatadlar mukammal hosil qilingan. Biroq, baytda bitta «qachon» lafzining «agar» lafzi bilan almashtirilishi natijasida misraʼ ohangida biror oʻrinda ham toʻxtalish yuz bermayapti.

«Badoe' ul-bidoya» devoniga kirgan bir gʻazalning maqtaʼiga ham oʻziga xos nozik bir tuzatish kiritilgan. Bu gʻazal «Navodir un-nihoya» ga ham kiritilgan boʻlib, bu matnda oʻzgarish yoʻq. Ammo, u «Xazoyin ul-nihoya» devonlaridan «Navodir ush-shabob» ga kiritilishdan oldin oʻzgartirishga uchragan. Mana oʻsha bayt-maqtaʼ:

Ey Navoiy, gar vafosi qolmanish oning sanga,
Gʻam yemakim, anga husnining vafosi qolmanish.

«Husnining» lafzidagi -ni egalik va -ning kelishik qoʻshimchalarning «ni» tarzida ikki qayta takrorlanishi soʻz ohangi notabiiyiligiga sabab boʻladi. «Husnining» birlamasini «anga ham husnin» birlamasini bilan almashtirish maqsadga muvofiqdir. Chunki, -ning qoʻshimchasi taqtiʼda bir choʻziq (-) ni: boʻlib keladi. Bu haʼsda «Mezon ul-nihoya» da shoir shunday yozadi: «Yana ortuqsi «mun» larkim, soʻz iritboti «ning» /ننگ/ lafzida bitilur, misli «oning» va «mening» va «sening» lafzida, andoqkim bayt:

Ey koʻngul bilgilki bu jon ne seningdur, ne mening,
Balki oningdur desang, kunning deyinkim yorning.

Va bu mazkur bo'lg'on alfozning «koʻb» laridurkim, «koʻb» o'rinidagi bitilur, ammo talaffuzda «koʻb» o'rniga kimas. Va yana «mun» bila «koʻb» larkim oning va mening va tong va o'ng va so'ng va nang va tang ...lafziid voye'durkim, barchasi taqti'da soqit bo'luv.⁵⁹

G'azalning keyingi variantida nuqsi bo'lib ko'ringan bayt tahrir uchragan va shundan so'ng ravon ohangga va go'zal shaklga ega bo'lgan:

Ey Navoiy, gar vafosi qolmamanish oning sanga,
G'am yemakin anga ham husn in vafosi qolmamanish.

[«Navodir ush-shabob», 273-b.]

Bundan tashqari, -ning lafzi baytning birinchi variantida ikki misral ham qo'llanilgan bo'lib, tahrirdan keyin bunga barham berilgan. Mazkur matn variantining yana bir fazilati shundan iboratki, takid mahosini berilishining birinchi misradagi fikrini dalillab keluvchi «ham» bog'lovchi baytdagi mazmunning mantiqiy rivoji uchun xizmat qilgan.

Xuddi shunday tafovutlar g'azalning matliga ham taalluqli. Baytning matnlardagi avvalgi va keyingi holatlarini solishtirib ko'ring:

Manga emdi sarv ila gul muddaosi qolmamanish,
Sarv bo'yluq guljabinliklar havosi qolmamanish;
Manga emdi sarv ila gul muddaosi qolmamanish,
Sarv bo'yluq guljabinliklar havosi qolmamanish.

Navoiy devonlaridagi ana shu tarixda rang-barangliklarni ko'zda tutib kechirar ekamiz, g'azallar kompozitsiyasiga, mavzu va mazmun uyg'unligiga, badiiy san'atlarining go'zal va mukammal qo'llanilishiga oid matn variantlarini o'rganishning, shuningdek, qiyin va murakkab aruz ilmini o'la nozik qirralariga e'tibor berib, mukammal vaznlarda yozilgan

⁵⁹ Алишер Навоий. XV томлик. Т.22. – Тошкент: Адабиёт ва санъат – 1966. 153-6.

ning ba'zi o'rinlarida uchragan tafovutlar hodisasini tahlil etishning natijasi ilmiy ahamiyatga ega ekanligiga amin bo'ldik. Bu hodisa esa arabiy shoirining turkiy she'riyatga kirib kelishi munosabati bilan bog'liq bo'lgan muammalarni adabiyotshunoslikning tadqiqot maydoniga olib kirilishi ham vosita bo'lishi mumkin. «Mezon ul-avzon» da Navoiy turkiy shoirining juda ko'p jihatlari ochib beruvchi chuqur ilmiy tahlillarni maxsus tahrir doirasida amalga oshirdi, turkiy aruzning o'ziga xos qonuniyatlarini aniqladi. Agar «Mezon ul-avzon» ning «Xazoyin ul-ma'oni» devonlariga ta'kid berilgandan so'ng yozilganligini e'tiborga olsak, bu asarning bevosita bevonlar tuzish jarayonida shoir ijodxonasida yuz bergan juda katta ijodiy mehnat mahsuli sifatida yuzaga kelganligiga amin bo'larniz. Yuqorida ta'kidlangan misollardan shunday xulosa qilish mumkinki, shoirning «Mezon ul-avzon» ni yozishdan maqsadi aruzdagi muammolarning chuqur tahlilini berish va uni boyitishdan iborat ekan, bu maqsadning amalga oshirishida uning o'z g'azallarini yaratish jarayonida to'plagan tajribalarini umumlashtirishi ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Aruz taraqqiyotida yangicha qarashlarni ilgari surgan Navoiy bu tahrirning keyingi davr turkiy xalqlar adabiyotshunosligida chuqur o'rganilishi uchun zamin yaratdi. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida turkiy turkiyning samarali o'rganilishi va aruz ilmidagi yana yangi nuqtai nazarlarining kashf etilishi bunga yorqin misol bo'la oladi. Bobur o'zining «Maknalar fil aruz» asarida aruz vaznining 21 bahri, axram va axrab to'plamidagi ruboiylar, doira va uning turlari, 500 dan ortiq rukn hodisalarini aniqladi. Bobur Navoiyning ruboiy vaznlari tahlili bobida 4 ta asosiy bo'limni ham aniqlaydi. Biroq, bu adabiyotshunos olimlar tahliliga ko'ra, ko'bitlar e'tiborsizligi tufayli sodir bo'lgan bo'lib, «Mezon ul-avzon» ning ilmiy qimmatini va ahamiyatiga aslo putur yetkazmaydi. Bobur Navoiy tomonidan kashf etilgan 2 doira (doirai mujtamiya va doirai muhtalifa) ga go'shimcha tarzda yana 2 doira (doirai mujtalibai muzoxafa va muhtalibai muxtarraa) ni ixtiro qiladi va vaznlar tarkibiga ham ikki qo'shimcha vazn (ariz va amiyq) ni kiritadi.

Bobur o'z ilmiy tadqiqotlari bilan XV asr adabiyotshunosligida bo'lgan aruz haqidagi bahsu munozaralarga to'liq yakun yasadi, ijodiy kuzatishlari natijasida aruz ilmini yanada yuqori bosqichga ko'tardi.

«Muxtasar» o'zigacha fors-tojik adabiyotida bo'lgan va «Mezon ul-avzon» dagi aruz nazariyasiga oid qarashlarni ijodiy jihatdan umumlashtirganligi va buning natijasida aruz nazariyasi hududlarini kengaytirganligi bois keyingi davrda eng ishonchi nazariy qo'llanma handa manba' bo'lib qoldi.

Aruz nazariyasining keyingi ilmiy o'rganilishi Abdulrauf Fitrat, Izmail Sulton, Sodiq Mirzaev, Alibek Rustamov, Ummat To'ychiev, Anvar Hojiahmedov va A.Abdurahmonov kabi olimlar faoliyati bilan bog'liqdir. O'zbek aruzining Navoiy va Boburdan keyingi rivoji A.Fitratning «Adabiyot qoidalarini», «Aruz haqida», (Toskent, 1936), I.Sultonning «Adabiyot nazariyasi» (1939), N.Shukurovning «Adabiyotshunoslikka kirish», A.Rustamovning «Aruz haqida shubhatlar» (1972), «Navoiyning badiiy mahorati» (1979), U.Tuychievning «Aruzshunoslikka doir» (1973), A.Abdurahmonovning «Aruz nazariyasi» kabi asarlarining dunyoga kelishi bilan bog'liq. I.Sultonov tomonidan «Mezon ul-avzon» ning (1949) Saidbek Hasanov tomonidan esa «Muxtasar» ning (1971) tanqidiy matnlar tayyorlanib, nashr etirilishi, mashhur sharhshunos olim Sodiq Mirzaevning Navoiy aruziga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiyasi bu sohada qo'liga kiritilgan eng katta muvaffaqiyatlardan biridir.

Adabiyotshunoslikda asarlar matnlarini qiyosiy o'rganish, ularda ko'zga tashlangan turli mazmundagi o'zgarishlarni tekshirish bu faning ma'lum sohalarida qandaydir yangiliklar kiritilishiga, muammoviy masalalarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Bugungi kunda aruz ilmining keyingi rivoji va ommalashtiruv masalasi davrimiz adabiyotshunosligining dolzarb nuqtalaridan biridir. Navoiy asarlari vaznlari va u bilan bog'lik ko'pgina muammolar, jumladan, shoir g'azaliyotida vazn nuqtai nazaridan amalga oshirilgan tahrirlarni jiddiy o'rganish bu sohada ma'lum darajada ijobiy slijishga olib kelishi mumkin. Tojik olimi R.Musulmonqulov o'zining «Persidsko-tadjikskaya klassicheskaya poetika X-XV vv» nomli kitobida shunday yozadi: «Analiz nabyudeniy srednevekovyx avtorov po povodu

sovetleniy odelnami poetami nekotoryx kanonov anza pomog byi razvitiy vopros o proisxozhdenii i razvitiy tadjiksko-persidskogo aruz».

Turkiy aruzning ham paydo bo'lishi va taraqqiyoti masalasi fanimizda hamiz ochiq turgan muammolardan biridir. Navoiy o'zining «Majolis un-naхло» asarida forsiy va turkiyzabon shoirlar ijodlaridagi qator kamchilik va noqamchiliklar haqida nazokat bilan gapirib o'tadi. Biroq, undan keyingi adabiyotshunoslikda aruz qonuniyatlarini sohasida turli davr shoirilari ijodida ko'zga tashlangan yutuq va kamchiliklar, aqli tabhning o'z ijodlariga bo'lgan munosabatlari, o'z ijodiy mahsulotlarini o'zlarini isloh qilishlari masalalari katta bog'liq etiborga molik biror tadqiqot ko'zga tashlanmaydi.

Navoiy lirikasi, epik va nasriy asarlari vaznlari xususida bir qator ilmiy tadqiqotlar bajarilgan bo'lsa-da, ular Navoiyning aruz fanida naqadar mukammal ijod etganligini takkidlagan, isbot etgan holda, uning turkiy aruz qonuniga qo'shgan hissasini aniqlash uchun yetarli manba' bo'la olmaydi. Bu hol Navoiy ijodiy jarayoni xususiyatlarini ham jiddiy va har tomonlama o'rganishni taqozo etadi. Navoiy asarlari matnlarini vaznlarda qiyoslab o'rganishimiz natijalari esa shoir g'azallari matnlarining mukammalroq, aslyatga yaqinini topish, ilmiy-tanqidiy matn yaratish sharoitidagi izlanishlarga muhim yangilik bo'lib qo'shildi.

Turkiy tili xalqlar ijodiyotida aruz juda uzoq tarixga ega bo'lsa-da, uni adabiyotshunoslik fani talablari nuqtai nazaridan nazariy jihatdan o'rganish va ommalashtirgan shaxs Navoiy edi. Aruzning analiy taraqqiyotini ommalashtirishda shoirning «Xazoyin ul-maoniyy» devonlarini tuzish davridagi ijodiy mehnati boshqa juda ko'p omillar qatorida o'ziga xos bir bosqich bo'ldi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Turkiy tili xalqlar ijodiyotida aruz uzoq tarixga ega ekanligi haqida Alisher Navoiy qaysi asarida ma'lumot beradi?
2. Alisher Navoiy o'z lirikasida badiiy san'at vositalaridan mukammal darajada foydalanar ekan, o'sha davr turkiy she'riyatidagi ananalarga qanday munosabada bo'ldi?

3. Navoiy «Majolis sh-nafois» tashkirasida qay tarqqa o'zidan ilg'or o'tgan va zamondosh bo'lgan shoirlar ijodini badiiy tahlil etgan?
4. Navoiy ijodiy tamoyillaridan biri bo'lish uning o'z devonlarida «Debocha»lar bilan ta'minlaganligi hodisasini qanday tushuntirish mumkin?
5. O'tta ast adabiyotshunoslari tomonidan qo'llangan «lafzi maoniylar» jumlasini qanday tushunasiz?
6. Ulug' shoirning ijtimoiy mavzu vositasida yuzaga kelgan didaktik g'azallari haqida nimalarni bilasiz?
7. Shoir hayotining turli davrlarida o'sha davr mazmuni bilan hamohang ravishda namoyon bo'lgan she'riyat adabiyotshunos olimlari tomonidan qanday tavsiflangan?
8. G'arb olimlari o'tta asrlar sharq adabiyotida o'ziga xos mustaqillik o'riqmalilik haqida fikr yuritgan ekanlar, sharq poeziyasiga qanday baholalar beradilar?
9. Arab musulmon nazariyotchilaridan Abd-al-Qahir Jurjoni o'zining «Daloli al-e'jiz» va «Kitob astor al-balog'a» asarlarida Qur'oni Karimning baktorg badiiyatini ta'minlashi mumkin bo'lgan omillar haqida qanday malumot beradi?
10. Bobur o'z ilmiy tadqiqotlari bilan XV ast adabiyotshunosligida bo'lgan aytuv haqidagi bahsu muozarlarga qay tarqqa yuqin yasadilar?

Zargarliq adabiyotlari:

1. Абдуғафуров А. Булок бешлик сабоқлари. - Тошкент, 1995. 184 б.
2. Абдуғафуров А. Навоий сатираси. - Тошкент: ФАН, 1966. 316 б.
3. Бертельс Е.Э. Избранные труды. «Наваи и Джами». - М., Наука, 1965. С.164.
4. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. 2 томлик - Тошкент, 2002. 508 б.
5. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳийт. - Бухоро, 1994. 176 бет.
6. Зоҳидов В. Дебоҳанинг сирри. - Тошкент, 1975.
7. Каримова Ф. Ўзбек адабиётида дебоя. (НДА). - Тошкент, 1993.
8. Комилов Н. Мавнолар оламига сафар. - Тошкент: "TAMADDUN", 2012.

9. Кулелин В.Г. Средневековая арабская поэтика. - Москва: Наука, 1991. 362 с.
10. Мирзоев А.М. Рудак и развитие поэзии. - Сталинабад: Таджикгосиздат, 1958. 71 с.
11. Муслимханкулов Р. Персидско-таджикская поэтика X-XV вв. - Москва: Наука, 1989. 240 с.
12. Мухиддинов М. Комил инсон - адабиёт идеали. - Тошкент: Маънавият, 2005.
13. Османов М.Н. Стиль персидско-таджикской литературы. (X-XII вв.). - Москва: Наука, 1971. 267 с.
14. Проблемы арабской культуры. - Москва: Наука, 1987. 392 с.
15. Проблемы восточного стихосложения. - Москва: Наука, 1973. 184 с.
16. Проблемы исторической поэтики литературы Востока. - Москва: Наука, 1988. 312 с.
17. Сирожидинов Ш. Навоий навосидан бахра олиб... - Самарканд: "Зарафшон", 1996. - 184 б.
18. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XI. - Москва, 1983. С. 32-34.
19. Хасанов С. Бобурнинг "Друзь рисолаи" асари. - Тошкент: Фан, 1981. 132 б.
20. Шидфар Б.Д. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). - Москва: Наука, 1979. 254 с.
21. Шпет Г.Г. Внутренняя форма слова. - Москва: Наука, 1927. 136 с.
22. Шпет Г.Г. Герменевтика и её проблемы. - Москва: Наука, 1923. 128 с.

NAVOIY IJODIDA TURKIY SHE'RIYAT TARAQQIYOTI MASALALARI

Dars rejası:

1. Alisher Navoiy ijodida qadimiy turkona she'riyat an'analari yangilanishi.
2. Ijtimoiy ruhda g'azallarda g'oya-mazmun va badiiy obraz takomili.
3. Alisher Navoiyning o'z davrida keng tarqalgan lirik janrlardagi asarlari.

Tayanch iboralar: *"Mezon ul-avzon", poetika, mumtoz she'riyat, turkona, turkiy, jamiyat, ahli davron, sufiyona, keksalik, mafhum.*

1.

Markaziy Osiyoda mo'g'ul istibdodidan so'ng boshlangan turkiy yuksalish davrida turkiy tilda badiiy asarlar yaratishga bo'lgan ehtiyoj kuchaydi. X-XII asrlar o'zbek diniy adabiyotida, xususan, Xoja Ahmad Yassaviy ijodida turkiy she'riyatning asosiy tarkibiy omillaridan biri bo'lmish xalqchilik an'anası – badiiy fikrning til va uslub jihatidan oddiy xalqqa tushunarli, ta'sirchan she'riy ifodasi ko'zga tashlansa, XVI asr boshlaridagi adabiy yodgorliklarda nafaqat mavzu va mazmun, balki shakl jihatidan ham o'ziga xos turkonalikka intilish, aniqrog'i, turkiy qo'shiq uslubi va vazniga murojaat etish hollari kuzatiladi. Nosiruddin Burhoniddin o'g'li Rabg'uziyning «Qisas ul-anbiyo» (1310/11) asarida turkiy qo'shiqning shoyon vaznlaridan biri ramali musammami maqsurda yozilgan she'rning uchrashi bunga bir misol bo'la oladi:

Kun hamalga kirdi ersa, keldi olam navro'zi,
Kechdi bahman, zamharir qish, qolmadi qori bo'zi...

Haydar Xorazmiy Nizomiyning «Maxzan ul-astor» dostoni asosiga kirishar ekan, turkiy tilda yozilishi lozim bo'lgan mazmuniy asarlarning badiiy jihatidan yuksak, ya'ni tom ma'noda turkona bo'lishi uchun she'rning qo'shiq janri bilan uyg'unligi doston talablaridan biri ekanligini ta'kidlab, «Gulshan ul-astor» dostonida yozadi:

Turk zuhuridur o'chunda bukun,
Boshla ulug'yir bila turkona un.
Rost qil ohangi navovu hijoz,
Tuz yotug'on birla shudurg'uni soz.
Turk surudini tuzuk birla tuz,
Yaxshi ayolg'u bila ko'kla qubuz.

Turkiy tildagi xalqchil she'riyatning turkiy mumtoz she'riyat darajasiga yetish jarayoni, ma'lum bo'lganidek, XV asrning ikkinchi yarmilarigacha davom etadi. Bu ijodiy takomil jarayoniga Alisher Navoiy lirikasi yakun yasadi. Navoiy qadimgi o'zbek tilining taqdiri yuzasidan Sulton Husayn Boyqaro amalga oshirgan siyosati va amaliy tadbirlarni o'ziga xos yo'sinda qo'llab-quvvatlaydi. Har ikki tilda (forsiy va turkiy) ijod qilish iqtidoriga ega bo'lgan Husayn Boyqaro o'z asarlarini, asosan, o'zbek tilida yaratganligi tasodifiy emas edi va Navoiy «Muhokamat ul-lug'atayn» da yozishicha, uning tomonidan «...ilitot va ixtimom yuzidin ba'zi ma'nilar topib, nazm qilurg'a hukmlar ham joriy bo'ldi va ko'z ustlubig'a tayinlar va adosig'a talimlar ham izhori bo'ldi». Hushbarin, u «Majolis un-nafois» ning 8-majlisida Husayniy g'azallarining qo'fiya va radiflaridagi ixtirolarini ta'rif etadi. Navoiy turkiygo'y shoirlar ijodida qo'fiya masalasiga jiddiy e'tibor berib (Atoliy baytini eslang), qo'fiyaning ohang jihatidan muvofiq bo'lishini turkona (ya'ni, sodda, xalqona, og'zaki ijod namunalariga yaqin) deb baholaydi. Biroq, bu hodisani klassik Sharq she'riyati hodisati qonuniyatlari talablari nuqtai nazaridan tanqid («aybg'inasi»)

qiladi. Shoirning Husayniy devonidan keltirgan baytlari muhtammiy turkuna, qofiyaning asosi bo'lmish ravviy nuqtai nazaridan klassik adabiyot qofiya nazariyasi talablariga javob beradigan bo'lganligi sababli ham tahsinga sazovor bo'ladi. Demak, shoir munosabat bilan Navoiy Husayniyning ijodi turkiy she'riyatini mumtoz adabiyot poetikasi qonun-qoidalari doirasiga kirishi uchun katta ahamiyatga ega bo'lganligini bilvosita ta'kidlaydi. Turkiy she'riyatning badiiy qonuniyatlar tizimi talablariga yaqin, tabiiy rivojini yanada tezlatish uning adabiy-estetik o'ziga xosligi va ijtimoiy faolligini oshirish uchun nimalarga e'tibor qilmog' kerakligini Navoiy birinchi bo'lib anglab yetdi. Eng avvalo, shoir turkuna uslubiy asoslardagi she'riyatning klassik uslub darajasidagi takomili uchun turkonalik an'alaridan katta mahorat bilan foydalanib ijod qildi. Ikkinchidan, turkiy she'riyatni musta'zod va musammnat kabi yangi janrlar bilan boyitdi. Bundan so'ng, betakror badiiy tasvir usullari va favqulodda ta'sirchan badiiy lavhalar yaratish bilan bir qatorda, tatabbu va tazmin san'atlarining ham yangicha namoyishini ko'rsatdi.

Shu o'rinda Alisher Navoiyning «turkuna» atamasiga bo'lgan munosabatini aniqlab olmoq lozim. Navoiy bu atamani ham ijobiy, ham salbiy ma'noda qo'llaydi. Tanqidiy adabiyotshunos Y.o.Is'hoqov Navoiyning turkuna she'riyatga bo'lgan salbiy munosabatini quyidagi mulohazalar bilan izohlaydi: «...poetik sintaksisning oddiyligi, yengil vaznlarning (ko'proq yengil vaznga ega ramal va hazaj bahri) qo'llanilishi, qofiya masalasida folklorga yaqinlik (ya'ni, alliteration-intonation prinsiplining saqlanganligi), janr hukmronligi (ko'proq tuyuq) poetikasi (g'azalning hajmi kompozitsiyasi, tematikasi) borasida ham o'ziga xoslikka ega. Lekin bunday xarakterdagi she'rlar uchun xilma-xil murakkab figuralar xarakterli bo'lmasa-da, tajinis san'ati muhim mavqeyga ega Shoirning «turkuna» ga bo'lgan ijobiy munosabatini esa «turkiy» deb atalmish qo'shiq turiga nisbatan aytilgan mulohazalaridan anglab olish mumkin: «Yana surudedurkim, ani «turkiy» debdurlar,

bu hafa anga alam bo'lubdur va ul g'oyatdin tashqari dilpisan va shu hafa va nihoyatdin mutajoyiz aysb abdig'a sudmand va majlisoro mumdur...» Ko'rinayotganidek, Navoiy turkuna she'riyatga shakl va poetika talablari nuqtai nazaridan baho berganda salbiy munosabat bildiradi, mavzu, ma'no-mazmun nuqtai nazaridan mulohazaganda esa ijobiy fikrlar bayon etadi. «Mezon ul-avzon» asarida shoir turkiy tildagi she'rlarni «asosan, qo'shiqlar» vaznlari nuqtai nazaridan tahlil etar ekan, «turkiy» deb atalmish qo'shiq turiga alohida to'xtaladi. Navoiy yuqorida keltirgan tavsifida «turkiy» ni «surud» deb atagan. Surudning bir ma'nosi – ashula, qo'shiq bo'lsa, ikkinchi ma'nosi she'r – demakdir. Akademik H.Valixov «jav mulohazalariga ko'ra, Navoiy «turkiy» ning yozma adabiyot poetikasi qonuniyatlarini qabul qilganligiga e'tibor berib, o'zining she'ritik ma'nosiga ko'proq moyillik ko'rsatganligi sezilib turadi. Shu nuqtai nazardan, «...shoir «turkiy» ga alohida she'r janri sifatida qaraydi va uning o'ziga xos janriy xususiyatlarini ham ko'rsatib o'tadi. Bulardan birinchisi shundan iboratki, turkiy eski o'zbek tilida yozilib, shu munosabatda turkiy nomi bilan shuhrat qozongan... Ikkinchidan «turkiy» «g'oyatdin tashqari dilpisan va shu hafa va majlisoro-surud»dur, uchinchidan, «turkiy» da fikr ravon ul va badiiy jihatdan noziklik bilan ifodalangan, va nihoyat, u tinchidan, u ramali musammnat maqsur vaznida yozilgan». Shu tarzda olim Navoiyning «Mezon ul-avzon» da bergan mulhotalariga asoslanib, «turkiy» ning boshqa she'riy janrlardan farq qiluvchi o'ziga xos xususiyatlarini, qisqacha bo'lsa-da, bayon etadi. Ta'kidlash joizki, Navoiyning «Majolis un-nafois» va «Mezon ul-avzon» asarlaridagi boshqa ma'lumotlar ham «turkiy» ning janr xususiyatlarini aniqroq tasavvur etishga imkon beradi.

Bobur ham xalq qo'shiqlaridan tarxoniy va turkiy haqida mulhnut berar ekan, «Sulton Husayn Mirzoning zamonida yana bir surud chiqdikim, «turkiy» ga – o'q mavsum bo'ldi, anga ushbu surudni taqsim qilurlar, ul dag'i ikki davrda bog'lanibdur», – deydi. Demak, Alisher Navoiy va Boburning ilmiy risolalarida maxsus

qayd etilib, muayyan shakl va mazmun hamda tematik jihatdan o'qiyofasiga ega bo'lgan «turkiy» she'r bu davrda lirik janr darajasiga ko'tarila borgan.

She'riyatda shakl va mazmun munosabatlari masalasida mazmun yetakchiligini doim ta'kidlagan Navoiy «turkiy» yangi mazmun va rang-barang mavzular bilan boyitishni maqsad qildi. Ya'ni, Alisher Navoiy «turkiy» si faqat ishq va muhabbat bilan bog'liq bo'lgan kayfiyat bayoni yoki tasviridan iborat bo'lib qolmay, unda falsafiy munosabat kuchayadi, ishq va muhabbat tushunchasi, yor va uning tasviri tushunchasi yanada kengayadi. Shu nuqtai nazardan, Navoiyning «turkiy» uslubda muayyan syujet chizig'iga ega bo'lgan yakpora va tadrjili g'azallarni ko'plab yaratganligi e'tibordir. Xossalari «Ilk devon» dan «Kecha kelgundur debon...», «(U) parivashkim...», «Yog'lig'ing, eykim, tikarsen...» kabi g'azallarining o'rni olishi fikrimizga yorqin misoldir.

Navoiy «turkiy» sining yana bir xususiyati shundaki, shoir devonlarida, bir tomondan, oshiqona turkiy she'rlar mavjud bo'lsa, ikkinchi tomondan, «turkiy» ga xos vazn va uslubda bitgan ijtimoiy falsafiy va satirik g'azallar ham uchraydi.

Alisher Navoiyga qadar yashagan va unga zamondosh bo'lgan turkiygo'y shoirlar ijodi, asosan, ma'lum ma'noda tematik jihatdan chegaralangan «turkiy» janridagi she'rlar doirasida qolgan bo'lsa (tuyuq janrini istisno etganda), Navoiy bu janr imkoniyatlaridan, vazni va badiiy tasvir uslubidan foydalanib, yangi mavzu va shakldagi g'azallar yaratdi.

Alisher Navoiy «Mezon ul-avzon» da qo'shiqlarning bir nechta turini tavsiflab beradi, ya'ni, «Biriti «tuyug'» durkim, ...», «Yana «qo'shiq» durkim, ...», «Yana «chinga» durkim, ...», «Va yana turk ulusida bir suruddurkim, ani «muhabbatnoma» derlar...», «Va yana bu xalq orasida bir surud bor ekandurkim... ani «mustazod» derlar emish...», «Yana Iroq ahli tarokimasida surude shoekim, ani «aruzvoriy» derlar...», «Yana sudekurkim, ani «turkiy» debdurlar»

ladi. Ana shu qo'shiq turlaridan bo'lmish mustazodning Navoiyga qadar ijod qilgan shoirlardan faqat Gadoiy devonida yagona namunasi uchraydi.

Navoiy mustazod uslubida she'rlar bitib, o'zining birinchi tamoyil devoni «Badoe' ul-bidoya» ga uning uchta namunasini kiritadi. «Xazoyin ul-maoniyy» devonlarning har biriga bittadan asarni joylashtirgan. Shoirning devonlari debochalarida batafsil asarlar bergan tadvinchilik (devon tartib berish) sohasidagi badiiy-senolik tamoyillarini nazarda tutadigan bo'lsak, uning bu hodisadan ko'zga turgan maqsadi ayon bo'ladi. Buyuk shoir devon tartib berishda imkon qadar bircha lirik janrdagi asarlarni kiritmoq lozimligini ta'kidlar ekan, mustazodni o'zbek mumtoz she'riyatining turk janrlaridan biri sifatida o'rnatib qolishini maqsad qiladi. Shu bilan birga, o'zidan keyin devon tartib beruvchilarga bu janda ham she'rlar ijod qilish lozimligini bilvosita uqdiradi.

Alisher Navoiy o'zbek mumtoz she'riyatida musammat janr taraqqiyotiga asos solgan ijodkoridir. Navoiyga qadar musammatning faqat mustaqil (tab'i xud) shakllaridagi namunalari yaratilgan edi. O'zbek lirik poeziyasida g'azal va musammat tarixi va rivojini mufassal tadqiq etgan olim H. Ozrubekov bu haqda shunday yozadi: «...Musammatning tazmin uslubidagi ilk namunalarini yaratish bilan Navoiy o'z g'azali asosida musammatlar yaratish an'anasini boshlab berdi. Alisher Navoiy to'rtinchi qator lirik janrlarning reformatori bo'lganidek, Sharq musammatchiligi imkoniyatlarini kengaytirdi. U o'z ijodi misolida bu sohada ham hayotbaxsh adabiy maktab yaratdi. Musammatning musammas, musaddas va musamman kabi tazmin shakllarini kashf etdi». Olim keyingi yillarida Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-funon» nomli asarining topilishi va ilmiy jamoatchilikka taqdim etilishi munosabati bilan yozgan maqolasida garchi Navoiy va ilmiy ijodining ijodida musammatning g'azallar asosidagi tazmin namunalarini yaratish usullari kashf qilingan va badiiy ijod qiyofasiga joriy etilgan bo'lsa-da, uning mustaqil (tab'i xud)

namunalari XV asr 1-yarmi turkiy-o'zbek she'riyatida ham mavjudligi ayon bo'lganligini qayd etadi. Ya'ni, talqidlanishicha, Hofiz Xorazmiyga zamondosh boshqa qator turkiygo'y banda fortojik tilida qalam tebratgan shoirlar ham mustaqil muxammaslar yaratganlar, ammo: «Shu zaminda Alisher Navoiy davri adabiy hayotida musammaning tazmin usulida yaratilgan namunalari ham kashf etilib, turkiy-o'zbek she'riyatining janr tarkibi boyitilgan».

Navoiy «Badoe' ul-bidoya» devoniga 5 ta muxammas kiritgan va shulardan 3 tasi Lutfiy g'azaliga, 2 tasi o'z g'azaliga bitilgan. Devondan joy olgan 2 musaddasning har ikkalasi ham Lutfiy g'azaliga yozilgan.

«G'aroyib us-sig'ar» devoniga kiritilgan uch muxammasning bittasi Lutfiy g'azaliga, ikkitasi o'z g'azaliga bog'langan. Devonga kirgan bir musaddas Navoiyning o'z g'azaliga bitilgan. Shuningdek, «Navodir ush-shabob» dagi uch muxammasdan bittasi Lutfiy, ikkitasi o'z g'azaliga, bir musaddas o'z g'azaliga bog'langan.

«Badoe' ul-vasat» devoniga bittadan Lutfiy va o'z g'azallariga muxammaslar, bittadan yana Lutfiy va Husayniy g'azallariga musaddaslar joylashtirilgan.

«Favoyid ul-kibar» devonidan esa shoirning o'z g'azallariga bog'langan ikki muxammasi, Lutfiy g'azali oltinlangan bir musaddas va yana shoirning o'z g'azali sakkizlangan bir musamman o'rin olgan. Demak, Navoiy hammasi bo'lib Mavlono Lutfiy g'azallariga uch muxammas va ikki musaddas, Husayniy g'azaliga bitta musaddas va o'z g'azallariga yetti muxammas, ikki musaddas va bir musamman bog'lagan. Navoiyning o'z g'azallaridan ijodiy foydalanib, yangi lirik janrdagi asarlar yaratganligi haqida navoiyshunos A.Abdug'afurov o'z mulohazalarini shunday bayon etadi: «Xazoyin ul-maoniyy» dagi qolgan o'n musammat Navoiyning o'z g'azallari asosida yaratilgan. Navoiy birinchi galda o'z zamonasida shuhrat qozongan g'azallarni muxammaslar shakliga keltirgan.

Turkiy tildagi xalqchil she'riyatning turkiy mumtoz she'riyat tarqalishiga yetish jarayoni, ma'lum bo'lganidek, XV asrning ikkinchi yarmidagi yozuvchilarning ijodiy takomil jarayoniga Alisher Navoiy Navoiy Husayniyning ijodiy turkiy she'riyatni mumtoz adabiyot poetikasi qonun-qoidalari doirasiga kiritishi uchun katta hissa qo'shgan bo'lganligini Alisher Navoiyning «turkona» nomidagi bo'lgan munosabatini aniqlab olish lozim. Navoiy bu munosabatni ham ijodiy, ham Alisher Navoiy «Mezon ul-avzon» da qo'shiqlarning bir necha turini tavsiflab beradi, ya'ni, «Birisi turkiy» durkim, ..., «Yana «qo'shiq»durkim, Shayx Ahmad Faroziyning «Funun ul-balog'a» nomli asarining topilishi va ilmiy jamoatchilikka taqdim etilishi munosabati bilan yozgan maqolasida qo'shiq «Xazoyin ul-maoniyy» devonlarining avvalgi ikkitasida bitilgan muxammas va bittadan musaddas, keyingi ikkitasida bitilgan muxammas va ikkita musaddas («Favoyid» da bittasi Husayniy) kiritilgan. Shoir rioya qilgan yana bir estetik qonuniyat shuki, barcha devonlarda Mavlono Lutfiy g'azallariga bog'langan muxammaslar birinchi o'rinda keltiriladi. Devon tahlili sohasida muxammas badiiy-estetik prinsiplarni ishlab chiqqan Navoiy shu yo'lida musammat janrlarining devon kompozitsiyasi uchun muhim tarkibiy unsurlardan biri ekanligini ta'kidlab, uning turkiy tildagi ajoyib namunalari namoyish etadi.

Navoiy devonlarida yana bir e'tiborga molik jihat mavjud. Bu jihatni badiiy usullardan tazmin va tatabbu qilish san'atida shoirning tutgan o'ziga xos uslub, deb baholasak bo'ladi. Masalan, shoir «Navodir un-nihoya» ga kirgan yetti baytli 575-g'azalidan foydalanib, «Xazoyin ul-maoniyy» ga yetti baytli yangi g'azal yozib kiritadi. Buni Navoiyning o'z g'azaliga qilgan tatabbusi deysiz lozim. Shoir g'azalning matnini aynan keltirib, uning vazni va uchta qo'fiyasini yangi kontekstida saqlab qoladi. G'azallar ishqi mavzuda bo'lib, mazmunan ham bir-biriga juda yaqindir. Ayni shu usulni u «Navodir un-nihoya» dagi 546- va «Xazoyin ul-maoniyy» dagi 433-g'azalarda ham qo'llaydi. Ya'ni, bu

g'azallarning matlallari bir xil bo'lganidek, hajm jihatidan ham ul-
bir xil, yetti baytidadir.

Tazmin va tatabbu san'ati ishlatilgan «Xazoyin ul-maoniy»
dagi 433-g'azalda avvalgi g'azalning vazni, radifi va beshta qo'lyozma
saqlangan. Ikkala g'azal ham tasvir asosiga qurilgan bo'lib
semantik-emotsional tasvir g'azallar kompozitsiyasi asosini tashkil
etadi. G'azallarni baytma-bayt tekshiradigan bo'lsak, birinchi
g'azalda tasvirlangan biror obraz yohud badiiy lavha ikkinchi
g'azalda ham shu tasvir ob'ekti yoki u bilan bog'liq voqevalar
yanada yorqinroq, kengroq ifodalab keladi. Ikki she'rda mazmunan
mos bo'lgan baytlarning qo'fiyalari ham bir xil. Endi baytlar
yomma-yon qo'yib, muqoyasa qilib ko'raylik.

Avvalo, ko'ngil obrazi bilan bog'liq lavha:

Demang ko'nglung qanikim, hajrdin behush edim,
Qay sori borg'onin ul bexonunonim bilmadim.

(«Navodir un-nihoya», 3-bayt)

Ul pari to jilva qildi bordi ko'nglun, vah, qayon,
Bo'ldi ul ovvorai bexonunonim, bilmadim.

(«Xazoyin ul-maoniy», 5-bayt)

Yorning ta'na qilishi bilan bog'liq lavha, «Navodir un-nihoya»,
to'rtinchi bayt:

Vaslidin so'z deb bu yanglig' ta'niq'a xush kelmasin,
Bilmadim, ey qotili nomehrbonim, bilmadim.

«Xazoyin ul-maoniy», uchinchi bayt:

Demadingmu, dema rashkimniki, boqting g'ayrima,
Bilmadim, ey kofiri nomehrbonim, bilmadim.

Maqal'din oldingi bayt ikki g'azalda ham ijtimoiy-falsafiy
holat o'zida, shoirning foniy bo'lmog, o'zligidan qutulmog
holatidagi mushohadalari asosiga qurilgan.

«Navodir un-nihoya», oltinchi bayt:

O'zlukimdin ranja erdim ichkali jomi fano,
Bexud o'ldum o'ylakim nomu nishonim, bilmadim.

«Navodir ush-shabob», oltinchi bayt:

Do'stdin bildim nishon, to topmadim o'zdin nishon,
Lek o'zdin toki bor erdi nishonim, bilmadim.

G'azallar maqal'larida mazmunan lirik qahramon – shoirning
holati bayonida tafovut ko'rinadi. Birinchi g'azal maqal'da
shoirning tushkun, shikoyatomuz holati tasvirlansa, ikkinchi g'azal
maqal'da optimistik ruh bilan sug'orilgan:

«Navodir un-nihoya», yettinchi bayt:

Ey Navoiy, oshiq o'lg'onda dedim qolg'ay nihon,
Bo'ylakim olamni tutqay dostonim bilmadim.

«Navodir ush-shabob», yettinchi bayt:

Ey Navoiy, yor ko'ngli mehru qildi ayon,
Yo asar qildi anga o'tlug' fig'onim, bilmadim.

Shu va boshqa jihatlariga ko'ra «Xazoyin ul-maoniy»ga
qaratilgan mazkur g'azalni tatabbu san'atining go'zal namunasi deb
qarash mumkin.

Shuningdek, g'azallariga o'z baytlarini tazmin qilish hodisasi
qaratilgan mazkur g'azalning yana bir g'azalida uchraydi.
«Navodir ush-shabob» dagi 468-, 469-g'azallarning ikkinchi
baytlari aynan o'xshash, matlallari esa mazmunan bir-biriga juda

yetukligi javhari bo'lmish insonga qaratilgan norozilik, shikoyatlarini o'z davrining ma'lum tabaqasi vakillariga, jamiyatning muayyan tipdagi shaxslari - xudbin, johil, munofiqdarga nisbatan bayon etadi. Keyingi devonlardan o'rin olgan ijtimoiy ruhda gi'azallarda shoirning davr ahlig nisbatan bo'lgan salbiy munosabati «inson», «nav'i inson» iboralari o'rinda «ahli davron», «ahli zamon», «ahli jakon», «el», «ulus» iboralari vositasida ifodalangani. «Badoe' ul-bidoya» devonidagi gi'azallar esa Navoiyning o'z davri ijtimoiy muhiti voqe'ligiga, bu muhiti mahaviy tubanlashiruvchi shaxslarga qaratilgan fikrlari, falsafiy mushohadalari o'zanida rivojlanib, ijtimoiy-falsafiy ruh kasb eta borganligidan guvohlik beradi.

Shu bilan bir qatorda devonning aksari sherlarida «zamon ahl», «davron ahl» dan shikoyat motivlari ustunlik qiladi. Ma'lumki, shoirning «llk devon» idan bevosita shu mavzuda ijod etilgan 7 gi'azal o'rin olgan. Bu gi'azallar quyidagi mistralar bilan boshlanadi:

- 1) Dahr elidin naf agar yo'qlur zarar ham bo'lmasa;
- 2) Oncha davron birla ko'rdum ahli davrondin jaf;
- 3) Ey kungul bir nav' o'lubmen ahli davrondin malul;
- 4) Bo'lmish andoq mungat' ahli zamondin ulfatim;
- 5) Xalq mehriqana yana yorab meni zor aylana;
- 6) Mangu ne manzilu mavvo ayon, ne xonumon paydo;
- 7) Kimsa hargiz ko'lmadi chun nav'i insondin valfo.

Bu davrda Navoiyning o'z davri va zamonasiga munosabati lirik qahramonning davron va xalqdan shikoyati ohangidagi shaxsiy kechinmalari doirasida tortiq mazmunda:

Ey ko'ngul, fikringni qilkim, do'stu dushmanlar yuzum
Ko'ymas erdi bo'lmasa sen zori hayrondin malul

yoki

Turfa ko'tkim xalq komi birla umrum bo'ldi sarf,
Turfarog bukim, birovg'a yuqumadi bir xizmatim

tarzida ifodalansa, «Badoe' ul-bidoya» devonida mazkur mavzu chuqur sosial mazmun kasb etib, shoir mulohazalari balzan falsafiy oqimga

aytiladi. Zotan, «shoir hayotining turli davrlarida yaratilgan gi'azallarda muhim problemalarning qo'yilishi va hal etilishi yo'llari ham turlicha bo'lgan».⁶¹

Shoir «Badoe' ul-bidoya» devoniga bu gi'azallardan bittasini «Bo'lmish andoq mungat' ahli zamondin ulfatim» kiritadi. Biroq, u «Badoe' ul-bidoya» ga shu mavzudagi 7 yangi gi'azalini joylashtiradiki, shunda davr va davr ahlidan shikoyat, tanqid ijtimoiy falsafiy yo'nalishda ifodalangan gi'azalga izchil rivojlantirilib, shoir uslubida tendensioz mohiyat kasb etadi:

- 1) Parim bo'lsa uchib qochsam ulustin to qanotim bor;
- 2) El tilidin jonima gar yuz balo mavjud erur;
- 3) Men jahondin kechdimu kechmas mening jonimdin el;
- 4) Bu kun ahli jahondin xastaxotim, jahondin ham;
- 5) Mehr ko'p ko'rguzdim ammo, mehirbone topmadim;
- 6) Vaf o' ahlig'a davrondin yetar javru jaf o' asru;
- 7) Vahki, umrum borcha zoyi bo'ldi el komi bila.

Mazkur gi'azallarda «ahli davron», «ahli zamon», «xalq», «dahr eli» kabi iboralar «jahon», «ahli jahon» kabi iboralar orqali kengroq tushunchalar doirasiga ko'tariladi, «el», «ulus» kabi umunlashma obrazlar vositasida shoirning keskin, murossasiz xulosalari uning «o'z davri haqidagi siyosiy aytuvnomasi»⁶² sifatida ifodalangani. Mazkur mavzulardagi gi'azallarda «llk devon» dagi shu mazmunda yaratilgan gi'azallardan farqi o'laroq, shoirning shaxsiy mushohadalari bir necha yo'nalishda tarqiqy etiriladi. Ijtimoiy ruh hukmiron bo'lgan kichik lirik asarga jahon falsafiy tafakkurining o'zak nuqtalari bo'lmish - inson xilqati va uning ongli umr kechirish jarayonidagi qarashlari, insonning mukammal shaxs sifatida shakllanuvchi, shu shaxsning tom ma'nodagi erkinligi masalalari ham mohirona ahqitirib yuboriladi. Shu taxlit lirikaning eng xalqchil navi bo'lmish ijtimoiy ruhda gi'azal keng falsafiy mohiyat kasb etadi, bu esa o'z mavzuida buyuk shoirning sharq falsafasi tarqiqiyotiga qo'shgan qimmatbaho ulushidir. Shoir poetik uslubining bu xususiyati uning 25

⁶¹ Нисом Султон. Навоийнинг калб дафтери. - Тошкент: Адаб ва сан. - 1973. - 36 б.
⁶² Ушун кириб, 42-б.

yoshgacha yaratgan asarlarida ko'zga tashlanmaydi. Navoiyning «jahon» va «ahli jahon» dan noroziligi, zamondoshlari haqidagi tanqidiy mulohazalari uning ijtimoiy voqeylik va ilg'or falsafiy dunyoqarash asosida shakllangan o'z ijobiy ideali bilan bevosita aloqador tarzda aks etadi.

Sho'irning taxminan 1485 yillarda tartib berilgan «Navodir un nihoyat devonini «ilk devon» va «Badoe' ul-bidoye» devonlari bilan qiyoslash, bu devon uchun yangi yozilgan g'azallarni aniqlash qiyin emas. Ushbu devonga sho'irning ijtimoiy mavzudaga 12 yangi g'azali joylashtirilgan:

1. Do'stlar ahli zamondin mehr umidi tutmangiz;
2. Do'stlar, olam eliga yoru hamdan bo'lmangiz;
3. Meni meni istagan o'z subhatig'a arjmand etmas;
4. Qildi dushman rahm baskim, qildi javr izhor do'st;
5. Dahrdin mehru vafu qilma havas;
6. Menku, davron zulmidur ko'nglunga, balki jonga ham;
7. Oncha yig'lati jafodin do'sdur deb sevganin;
8. Qon yutib umri jahon ahlicin bir yor istadin;
9. Shahr kishvardin ilk yub, xonumondin kechgamen;
10. Oshiq o'ldim necha javr ahli zamondin tortayin;
11. Topmadin ahli zamon ichra bir andog' hamdane;
12. Demangiz har kimni kim bir yor ila bor ulfat.

Bu g'azallarda ijtimoiy ruh hukmron bo'lsa-da, «Badoe' ul-bidoye» ning shu mavzuda yozilgan she'rlaridagi kabi badiiy tasvirda keng, chuqur falsafiy fikrlarning ijtimoiy masalalar zaminida ifodalinish xususiyatlarini yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Bu davr lirikasida (sho'irning 45 yoshlaridan keyin) tasvir ob'ekti muayyan sotsial masalaning etik plandagi ko'rinishidan iboratdir. Balzan ijtimoiy muammolar yechimi sho'irning sufiyona mulohazalari zaminida yakun topadi. Navoiyning bu tipdagi g'azallarida «davron», «jahon» va «ahli jahon» dan qattiq shikoyat, norozilik, o'zining bu sohada nochorligi uchun iztirob chekish motivlaridan ko'ra, zamondin nomukammalligi sabablarini mushohada etish, o'zini undan chetga olish kayfiyatlari ustun turadi:

Shahr kishvardin ilk yub, xonumondin kechgamen,
Xonumondin kim desun ikki jahondin kechgamen.

Har zamon boshing'a yuz tig'i halok aylab qabul,
Umrdin tortib etak, billahki jondin kechgamen,
Shahr kishvar, xonumon, ikki jahonu umru jon
Xud ne bo'lg'ay, muncha yuz kom o'lsa ondin kechgamen...

Voizo, aylab yengillik, nechakim kavsar mayin
Maqtasang xoshoki men rafi garondin kechgamen;

Ey Navoiy necha qilg'aylar etakdek poymol,
Men dog'i emdi etak ahli jahondin tortayin;

Yo'q vafu jinsi bani odamda bo'l navmidkim,
Sen vafu ko'rmak uchun xalq o'lg'usi yo'q odame.

Nukta nozik bo'ldi asru, bo'lg'ay erdi koshki,
Shammai bu ramzdin zohir qilug'a mahrame.

«Navodir un nihoye» devoni shoir 40-50 yoshlari orasida tuzilganligi, «Badoe' ul bidoye» yaratilgandan keyin (1479-1485 yillar oralig'ida) yozilgan she'rlar shu devondan o'tin olganligi hodissi mazkur devonning ahli poetik ijodi bu davri xususiyatlarini ifoda etuvchi tekshirish ob'ekti sifatida katta ilmiy qimmatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Navoiy ijtimoiy lirikasi takomili tahlili bu mavzuning «Xazoyin ul-ma'oniyy» g'azallarida g'oyaviy-semantik va badiiy ifoda uslubi sohasida muayyan bo'lgan yo'nalishlarini kuzatishni ham taqozo etadi.

Albatta, Navoiy lirikasida ijtimoiy masalalarning qo'yilishi va hal etilishi ancha keng doiradagi g'azallarda kuzatiladi. Shoir bu masalaga o'z lirikasida goh bevosita, goh bilvosita munosabat bildiradi. Navoiyning muvqur mavzu doirasidagi muammolarga bevosita yondashuvi uning shu plandagi tadrilji g'azallarida aks etadi. Biz o'z mulohazalarimizni asosan shunday g'azallar yuzasidan bayon etmoqdamin.

«Xazoyin ul-ma'oniyy» devonlariga avvalgi uch devon tarkibiga kiritilgan ijtimoiy mavzudagi 62 g'azal joylashtirilgan.⁶³

⁶³ И. И. Юсупов. Ву олам сахннда... Тошкент, 1982, 82-6.

Bu g'azallarning avvalgi devonlarda uchramasligi ularning «Navoiy un-nihoya» tartib berilgandan keyin yozilganligiga ishora etadi. Navoiyning 45 yoshdan keyingi hayoti davomida davr voguechalari va «davron ahli» bo'lgan munosabati, jamiyat ijtimoiy voqeyiligining shoir taqdiridagi aks etadisi uning ushbu davr lirik ijodida o'ziga xos yo'nalishlarda ifoda etiladi. Jumladan, hamdlarda (orifona g'azallarda) avvalgi devonlarning shu tipidagi g'azallarida ko'rinnagan xususiyat - tasvir ob'ekti bo'lmish Tangri taologa munajat, iltijo ohanglarining ustuvorligi ko'zga tashlanadi. Badiiy ifodaning vasi, tarifi, tavsifi formasida ijod etilgan hamdlar turkumi shoir keksalik lirikasida sharti hol, mushohada tipidagi tasviriy usullar vositasida mazmunan kengayib boradi. Manduhga bevosita munajat, o'tinch, iltijo fikrlari Navoiy hamdlarining aksari maqaladan oldingi baytlari va maqallarda ifoda etilib, shoirning bu sohadagi estetik prinsiplari asosida belgilanganligi ma'lum. Ammo, quyidagi g'azal Navoiyning ko'tarinki ruh yuksak stilda ijod etilgan vasi tipidagi hamdlaridan lirik qahramon shoirning ichki kechinmalari, tushkun kayfiyati, shu bilan birga g'oyaviy maqsadining pessimistik ruhda ifodasi bilan ajralib turadi. G'azal kopozitsiyasi uning senantik-emosional planida munajat motivining tadiriy ifodasiga asoslangan:

Yorab, o'lg'on chog'da jonim jisni vayrondin judo,
 Ul bo'lib mundin judo, sen bo'lmag'il andin judo.
 Chun judo bo'lsam meni g'amnok yo'qu boridin,
 Ne g'anin, sen bo'lmasang men zori hayrondin judo.
 Naqdi jon chiqqonda imon gavharin ko'nglimga sol,
 Aylag'il jondin judo, lek etma imondin judo.
 Xonumondin oyrilib, qilg'onda zindon ichra hibs,
 Qilma lutfing men aloxonu alomondin judo.
 Hasir g'avg'osi aro osiyilg'img'a rahm qil,
 Lutf ila ilgim tutub, qil ahli isyondin judo.

Garchi o'ldum kofiri ishq ahli islom ichra qot,
 Ul zamonkim bo'lg'usi kofir musulmondin judo.
 Elga maxlas istasang, yetti tannug'ni ay-la kul,
 Aylabon bir sho'la bu ohi duraxshondin judo.
 Jamat istab aylaganlarni ibodat, qilmag'il,
 Kavsaru to'biyu qasru haru rizvondin judo.
 Borchadin ayru Navoiyg'a qilib vasiing nasib,
 Qilmag'il, yorab, ani mundin, muni andin judo.

Navoiyning keksalik davrida yozilgan ijtimoiy mahro kasb etuvchi maqallar badiiy tasvir usullari va mazmun-mundarijasiga ko'ra shoir hayotiy qurashining bu davrdagi o'zgarishlarini bir necha aspektida ifodalab beradi. Ammo, bu g'azallarning barchasida mavzu-g'oya ifodasi, mavzularning va tasviriy imkoniyatlar turlicha bo'lsa-da, pirovard natijada yakuniy fikr, xulosa bir xil mahoda, ya'ni o'zlikdan kechib, fanoga yuzlanish maqsadi ifodasi bilan itihho topadi. Jumladan, qarilik lirikasi g'oyaviy hamdlarni shoir tasvir-ifoda uslubining quyidagi yo'nalishlarida talqin etiladi:

- a) munajat tipidagi g'azallarda;
- b) didaktik nasihat yoki tajribali keksaning yoshlarga beradigan pandalari ifodalangan g'azallarda;
- v) sufiylik ruhida yozilgan - orifona yoki bevosita tasavvuf hamdlarini muhokama va targ'ib etuvchi g'azallarda;
- g) «qarilik» va «yigilik» mafhumlari vositasidagi mushohadaviy-estetik g'azallarda.

Ijtimoiy mavzu vositasida yuzaga kelgan didaktika shoir hayotining turli davrlarida o'sha davr mazmuni bilan hamohang ravvalda namoyon bo'ladi. Chunonchi, yigilik davrida u optimistik, hayotsevar tonusda falsafiy mohiyat kasb etadi; o'rta yoshlikda munim bu foniy dunyodan «qo'l yuvish», uni rad etish ma'holari shogirdlik lirik qahramon tushkun kayfiyati va noumidligi shartidan iborat bo'lgan passiv didaktika shaklida ifodalanadi; keksalik davri maqallarida didaktik bo'yog shoirning sufiylik dunyoqarashi asosida

ilgari surilgan fikrlarida o'z aksini topadi. Keksalik lirikasida ijtimoiy mavzuning mantiqiy rivoji va xulosasi uchun xizmat qiluvchi didaktik asosning avvalgi davr g'azaliyotidan farqli jihati shundaki, unda hayotni ongli kechirishga rag'bat, hayotning har bir inson o'z mabdati, Parvardigohi Ollyga komil qiyofada qovushmog'i uchun bir vosita, imkoniyat ekanligini anglash lozimligi targ'ib etiladi. Binobarin, «davr», «zamona», «davron ahli» bedodligi, zulmu sitamlari insonni yetuklikka undovchi va unga komil qiyofa baxsh etishga xizmat qiluvchi vosita ekan, bu hodisalarni sabr bilan oqilona idrok etmoqlik va faqat maqsad sari intilmoqlik, foni bo'yib har bir topmoqlik asosiy maqsad ekanligi uqdiriladi. Navoiyning turli davrlarida yaratilgan devonlarini ko'zdan kechirish orqali bunga amin bo'lish mumkin. Masalan, aksari g'azallari yigirtlik davriga taalluqli «Badoe' ul-bidoye» devonidagi falsafy-didaktik pafos bilan ijod etilgan quyidagi baytlarni e'tibor qiling:

- Kimsa yuz yil konnonlik qilsa, bilkin, arzimas
Dahr aro bir lahza bo'lmogga birovi komi bila;
- Besha sherin gar zabun qilsang shujo'adin emas,
Nafs iin qilsang zabun, olamda yo'q sendek shujo';
- Gulxaniyidin gulxan olo'in tama' qilmogdurur
Har kishi dunyolik etsa ahli dunyod'in tama';
- Chiqib bu dayrdin Isog'a nevelun hanna'fas bo'lmay,
Bihandillal, tajarrud birla himmatdin qano'in bor
va b.

O'rta yoshlik lirikasi - «Navodir un-nihoya» da:

- Sabr ko'p qilsang favoyid ko'p deding, nosih, ne sud
Kim ko'ngulning hajr aro bir lahza'lik yo'q toqati;
- Kimki davron sog'aridin dam-badann xunob ichar,
G'am yo'q ar har dam g'amin ayitug'a topsa hamdamne...

Navoiy davri - «Xazoyin ul-ma'oni» devonlarida:

- Zulmu bedod aylab andoq buznamish davron meni,
Kim, topa olg'ay o'zi tuzmakka ham imkon meni;
- Davron guliyu gulshani xoreg'a arzimas,
Gulgun mayi baloyi xumorig'a arzimas.
Ming yil kishi jahon eliga qilsa shohlik,
Bir dam alar ibonatu orig'a arzimas...
- King'il fano yo'lig'a, Navoiyki, dahri dun
Bu umri besabotu madorig'a arzimas;
- Yornangiz Farhodu Majnun oldida ko'ksunimkim,
Botinimning dardtu dog'in ahli zohir ko'mmasun.
Kim, Navoiydek fano vodiysig'a istar buzur,
Kechsin o'zidin, balki xud o'zlu'kni hozir ko'mmasun;
- Dena dardingni nihon tutg'ilki, yuz ming dardni
Maxfiy etsam, qilinish o'lg'aymen nihon mingdin birin;
- Jahonda faqr kasb et, mayli ko'p qilma g'ino sorin,
Ki, munda oz etibdur orzu farzona andin ko'p;
- Ehtiyojimni ulustin uz, xudoyo, faqr ila,
O'yla faqrkim, anga bo'lmaz xudog'a ehtiyoj.
Olam ahlidin vafu muhtoji bo'lmakin, alar
Ham chekarlar bu mato'i bebahog'a ehtiyoj;

-Navoiyo, tutar ahli fano najot yo'lin,
Erishmak istar esang ishda, ham alarni erish.

Mazkur baytlarda Navoiyning sufiyona qarashlari uning ijtimoiy-didaktik mushohadalari fonida tasvirlangan. Shoirning bu davr lirikasida A.Hayimetov «eng sernahsul bosqich» (ya'ni, lirikaning 16 janrida ijod qilingan) deb ataydi.⁶⁴

H.A.Jo'raev esa «Alisher Navoiy keksalik davri lirikasi» mavzuidagi nomzodlik dissertatsiyasida shoirning bu davr lirikasidagi avvalgi bosqichlardan farq qiluvchi jihatlarga: sharq klassik she'riyatining barcha janrlariga murojaat qilinganligi, obrazlar tizimi boyiganligini, mavzular doirini kengayiganligi, g'oyalarni chuqurlashtirish, dunyoqarashdagi o'zgarishlarni singdirmasalariga e'tibor qaratadi. Muallif Navoiy keksalik davri lirikasining o'ziga xos g'oyaviy-tematik va badiiy jihatlarni o'rganar ekan, «Navoiyning keksalik davri lirikasini bir necha yirik qismlarga ajratish mumkin: oshiqona, rindona, orifona, tasavvufiy xarakterdagi she'rlardir. Bu she'rlar o'z navbatida yana bir necha turkumlarga (satirik, didaktik, shartli hol yoki hashvi hol va b.) bo'linadi», degan xulosaga keladi.

Keksalik lirikasining ajralib turuvchi xususiyatlaridan yana biri, shoirning bu davrda yaratilgan g'azallarida «qarilko», «keksa», «men qani» kabi jummalarni qo'llashi, yoshi o'tib qolganligi, zaif ahvolini tez-tez tilga olishi hodisasidir. «Xazoyin ul-maoniyy» devonlarining nomlanishi shartli xarakterga ega bo'lsa-da, Navoiy bu turkum g'azallarini asosan «Favoyid ul-kibar» devoni uchun maxsus ijod etgan bo'lishi ham mumkin. «Yig'itligingda qarilarg'a qilmading xidmat», «Qarida garchi sabuk ruhlig' farovondur», «Oqara boshladi boshu to'kula boshladi tish», «To'yig'it erdim, qarilarg'a ko'p erdi xidmatim», «Ul shohu men gadomen, ul tiftu men qani» misrallari bilan boshlanuvchi «Favoyid ul-kibar» dan joy olgan g'azallarda shoir yoshining o'tganiga ishora qilish bilan didaktik fikrlari bayoni uchun ruhiiy zamin hozirlaydi. Ushbu g'azallar Navoiyning «Visolim shomichini yo'q hajri subhi mehmat afzoyi», «Ko'ngul, qayg'urmakim, dashti fanog'i

«dekummen», «Tarigi ishq aro gar o'zni fard bilsa biron» kabi orifona g'azallari bilan mavzu va ma'no-mazmun inkishofi, sufiyona va didaktik mushohadalarning mantiqiy yaqinligi jihatidan o'ziga xos uyg'unlikka ega.

Demak, Navoiyning ketma-ket tuzilgan devonlaridagi muayyan bir mavzuga doir turkum g'azallarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari shoirning uslubii evolyusiyasi haqida ba'zi yakuniy fikrlarga kelish uchun ham bo'la oladi:

1. Navoiyning ijtimoiy mavzudagi g'azallari uning har bir devonida o'z jihatidan o'rtib borgan. «Ilk devon» da bu mavzuda 7 g'azal joylashtirilgan bo'lsa, «Badoe' ul-bidoya» da yana 7 g'azal kiritilgan. Bu 7 yangi g'azal Navoiyning 25 yoshlaridan 38 yoshlargacha bo'lgan hayoti davriyida ijod etilgan va bevosita shoirning ana shu yillardagi ijtimoiy, fikriy, ma'rifiy, badiiy-estetik qarashlarini ifoda etadi.

«Navodir un-nihoya» devoniga bu mavzuda avvalgi ikki devonda bo'lingan 2 yangi g'azal kiritilgan. Bu g'azallar ham shoirning 38-46 yoshlari oralig'idagi ijodi xususiyatlari haqida ma'lumot beradi.

«Xazoyin ul-maoniyy» devonlariga shoirning avvalgi uch devondagi kiritilgan ijtimoiy mazmundagi g'azallari kiritilgan bo'lib, uning bu ruhda 14K5 yildan (ya'ni, «Navodir un-nihoya» tartib berilgandan) keyin yozilgan 62 g'azali ham o'rin olgan. Bu g'azallar ham shubhasiz Navoiyning qarilikk davri falsafiy mushohadalari va ijtimoiy-didaktik qarashlari haqida eng mukammal ma'lumot beruvchi manbalardir. Shunday ekan, shoir ijtimoiy lirikasining butun ijodi misolidagi evolyusiyasi xususiyatlari Navoiy hayotining qaysi davrida qanday ruh va uslubda ijod etganligi to'g'risida ma'lumot bera oladi.

2. «Ilk devon» dan o'rin olgan ijtimoiy ruhda 7 g'azal asosida shoirning bekaslik⁸⁷, ma'naviy yolg'izlik, do'stu ag'yor - «zamon ahli» dan vaflo o'ranga jaflo ko'rish» kabi ohanglardagi shikoyatlari, tanqidiy mulohazalari yotadi. «Badoe' ul-bidoya» devonida esa, avvalo bu mavzuni yorituvchi obrazlar turkumi - tasvir obekting hududiy mashtabi kengaygan. Jumladan, bu devonda «zamon», «ahli zamon», «ahli davron», «xalq» kabi iboralarga nisbatan «jahon», «ahli jahon», «dahr» iboralari ko'proq ishlatilgan.

⁶⁴ Хайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: ФАН, 1963. – 171 б.

Ikkinchidan, «Ilk devon» da ijtimoiy mavzu talqini kuchli biografiyaga asosga ega bo'lsa, «Badoe' ul-bidoya» da bu mavzu shoir falsafiy qarashlarining nazariy masalalarini ham qamrab olgan holda ifoda etiladi. Chumonchi Navoiy «zammon» va «ahli zammon» dan qat'iq shikoyat, tanqidiy ruhida ijtimoiy vositasida shu zammon noetukligiga sabab bo'lgan muammolar, illatlarni ochib tashlashga, shu munosabat bilan inson ruhida dunyosi va jamiyat kasalliklariga davo izlashga intiladi, o'z davrida mavjud vositasida komil insoniy jamiyat qurishga umid bog'laydi. Bu g'azallarda yuksak optimistik ruh hukmon bo'lib, ular Navoiyning barcha davrlarida yaratilgan g'azallaridan ana shu jihatlari bilan ajralib turadi. Agoyi Navoiyning 30-40 yoshlari oralig'ida O'rta asr Sharqiy yuksalishining javlini bo'lmish buyuk Temuriylar davlati doirasida olib borgan g'oyat katta ijtimoiy-siyosiy faoliyatining badiiy ijodiga bo'lgan ta'sirini idrok etadigan bo'lsak, bu hodisaning tabiiy ekanligiga amin bo'lamiz. Bu davr lirikasida Navoiy ijtimoiy didaktikani falsafiy didaktika darajasiga ko'tardi. Shoir lirikasida namoyon bo'lgan bu hayotsevar pafos keyinchalik uning epli asarlarida yanada yuksakroq maqomda o'z ifodasini topdi. Navoiyning ushbu davr lirikasidagi qahramoni keyinchalik uning ijodiy kamoloti cho'qqisi bo'lmish «Xamsa» dostonlari qahramonlari obrazlarida o'zining mukammal siymosiga, ko'rinishiga ega bo'ldi. («Xamsa» ning shu yillarda yozilganligini eslang). Shu nuqtai nazarlardan Navoiyning ushbu davr hayotsevar va insonparvar ijtimoiy lirikasini falsafiy-ilmiy-didaktik lirika deb baholash mumkin.

3. Bu davr lirikasi boshqa mavzulardagi g'azallar misolida ham badiiy tasvir tiplari va ifoda usullarining rang-barang va serqirraligi bilan ajralib turadi. Buning isboti sifatida shoir barcha devonlarining ochuvchi hamdani qiyosiy xarakteristikasini keltirish mumkin. Ma'lumki, Navoiyning «Ilk devoni» «lloho...» deb boshlanuvchi hamd bilan ochiladi. Bu g'azalni Navoiy keyinchalik tahrir qilib «G'aroyib us-sig'an» devoniga 5-o'rinda joylashtiradi. O'zining birinchi rasmiy devoni «Badoe' ul-bidoya» ni «Ashrafiyat min aksi shamsil-kasi anvorul hudo» misrasi bilan boshlanuvchi g'azal bilan ochadi. «Navodir un-nihoya» devonining birinchi g'azali esa

«Bu shu jamiyat jamolining quyosh kibi paydo, Yuzung quyoshing'a zarrohi kavn
«Badoe' ul-bidoya» bayti bilan boshlanuvchi g'azaldir.

Ma'lumki, har qanday devonning birinchi - boshlovchi g'azali muallif asarida shu devoni tashkil etuvchi boshqa g'azallardan g'oyaviy-badiiy xususiyat, tasvir prinsiplari va ifoda uslubining yangiligi, o'ziga xosligi bilan ajralib turishi lozim. Ikkinchidan, devoni ochuvchi g'azal o'quvchi va yozuvchi shu devonning badiiy qimmatini, g'oyaviy ruhi, shoir uslubini va ijodiy usullari, adabiy an'analarga munosabati, poetika sohasidagi ilmiy-tasavvuriy bilim va inqoniyatlari kabi jihatlardan muayyan tasavvur hosil qiladi. Devonning boshlovchi g'azaliga mazkur mahodagi talab va muayyan muayyanatlarining yuktanishi bu g'azal mavqeyining devon g'azaliyoti sifatida ustunligi haqida fikr o'yig'otadi.

«Xazoyin ul-naoniy» devonlariga tartib berish davrida hamd ruhida g'azallar Navoiy lirikasida salmoqli o'rinni egallab turadi. Shoir bu devonlar kulliyotining o'z hayoti va ijodi, qolaversa, o'z davri, vatani, xalqi, badiiy til taraqqiyoti uchun naqadar muhim va jiddiy ahmiiyatga ega ekanligini his etar edi. Shu boisdan devonlar kulliyotini ochuvchi hamd mavqeyining butun hayoti davomida, ya'ni 7-8 yoshlardan 50 yoshdan olinganiga qadar yaratgan g'azallari ichida eng go'zali, g'oyaviy-badiiy jihatlardan mukammali, alto maqomdagisi bo'lishi kerak edi. Lirik merosi kulliyotining bu yuksak mavqeyi o'miga Navoiy «Badoe' ul-bidoya» devoni uchun yozilgan «Ashrafiyat...» bilan boshlanuvchi g'azalni munosib ko'radi. Bu g'azal Navoiy tomonidan eng badiiy yuksak deb baholashning tasdiqi uning biror satriga tahrir kiritilmaganligida ham namoyon bo'ladi. Demak, bu tanlov orqali Navoiy «Ashrafiyat...» yozilgan davr, ya'ni o'zining 25-38 yoshlar oralig'idagi ijodi lirik mahoratining cho'qqisi bo'lganligiga birlashtirish ishora etadi.

Yo'ls'hoqov «Navoiy poetikasi» asarida shoir lirikasida aynan shu davrda janr rang-barangligi ham kuchli bo'lganligini (13 xil jamda ijod qilgan), badiiy san'atlar texnikasi, tasvir usullari va boshqa sohalardagi inqilobiy rivoj namoyishi ko'zga tashlanganligini ta'kidlaydi. Masalan, badiiy

san'atlardan raddul-malla' san'atini qo'llashning eng ko'p foizi (50%) shu davrga to'g'ri keladi.⁶⁵

4. «Navodir un-nihoya» devonidan o'tin olgan ijtimoiy mavzudagi g'azallar avvalgi ikki devon doirasidagi shunday g'azallardan g'oyaviy mundarijaviy qurilish jihatidan jiddiy farq qiladi. Bu g'azallarda shoir lirik qahramoni kayfiyatidagi tushkun, pessimistik ruh badiiy tasvir jarayonida yorqin fon bo'lib xizmat qiladi. Shoir badiiy obrazlari ana shu fonda talqin etiladi. Bu davr lirikasida sotsial didaktika Navoiyning panticistik dunyog'arashi asosida yuzaga kelgan sufiyona xulosalari bilan uyg'unlashib ketadi (Nukta nozik bo'ldi asru, bo'lg'ay erdi koshki, Shammai bu ramzda zohir qilurg'a mahrame...»). «Dahr» va «dahr elib» bevafofigi, johilligidan qattiq izitib chekkan shoir bu jahon va undagi insonlar uchun g'ayg'itib befoйда, undan butunlay ko'ngul uzmoq kerak, degan xulosaga keladi. Navoiyning shu mazmundagi eng mashhur baytlarining ham ayni shu davrda yaratilganligi muhim ahamiyatga ega:

Gar budur olam, kishig'a mumkin emas anda kom,
Haq magarkim kom uchun boshin yaratqoy olame.

Yo'q vafô jinsi bani odamda bo'l navmidkim,
Sen vafô ko'rmak uchun xalq o'lg'usi yo'q odame.

«Navodir un-nihoya» devoni shoirning 45 yoshigacha yaratgan g'azallarini o'z ichiga olib, uning «Xazoyin ul-maoniyy» devonlariga yozgan debochasida keltirgan kishi hayoti fasllari haqidagi o'z e'tiroflariga ko'ra o'ra yoshlik lirikasini tashkili etadi.

5. «Navodir un-nihoya» tuzilganidan keyin yozilgan va «Xazoyin ul-maoniyy» devonlaridan o'tin olgan ijtimoiy ruhda g'azallar Navoiyning keksalik lirikasida ham g'oyaviy-tematik va badiiy jihatdan muayyan o'zgarishlar sodir bo'lganligini ko'rsatadi. Chunonchi, bu davrda shoirning ijtimoiy masalalarga bo'lgan munosabatida sufiylik dunyog'arashining kuchli ta'siri seziladi.

3.

Buyuk shoir mumtoz sharq poetikasining o'n olti lirik janridagi san'atlardan tarkib topgan birgina "Badoe' ul-bidoya" devoni misolida ham bu o'z davri poetik uslubiga xos juda ko'p ilmiy masalalarni, turkum turkiy til imkoniyatlari, yozma adabiyotda stilistika qonuniyatlari, og'zaki badiiy ijodning lirikaga ta'siri masalalarini ko'rib chiqib, tahlil qilishga muvaffaq bo'ldi. U she'riyatda g'oyaviy mavzu va badiiy shakl omillarining g'azaldan tashqari o'z davrida keng qo'llanilgan lirik janrlarda turli ko'rinishlardagi takomiliga erishar ekan, bu mazmundagi estetik tamoyillarining yangi qirralarini namoyish etdi. Shuningdan, "Badoe' ul-bidoya" devonida o'sha davrda mashhur bo'lgan janrlar janrdagi she'rlar kiritilgan. Devonda uchta musta'zod joylashtirilgan:

1. Ey, husnunga zarroti jahon ichra tajalli,

mazhar sanga ashyo,

Sen lutf ila kavru makon ichida mavli,

olam sanga mavlo...

2. Din ofati bir mug'bachayi mohiliqodur,

mayxoravu bebok,

Kim ishqidin oning vatanim dayru fanodur,

sarmastu yaqom chok...

3. Ne vo'snavu ne kismadur ul zulfi sumansoy,

ne g'amzayi jodu,

Mashshota sanga zoli falakdur magar, ey oy,

xurshid anga ko'zgu...

Navoiy "Mezon ul-avzon" asarining beshinchi, turkum she'riyatga ta'riflangan qismida musta'zod faqat turkiy xalqlar og'zaki ijodida mavjud bo'lib, to'ylarda kuyilanishi haqida yozadi. Shoir bu turkiy qo'shiq janri mumtoz poetika talablari asosida sayqallab, mukammal she'riy janr sifatida

⁶⁵ Исхорова Ё. Нароийи поэтикаси. – Тошкент: ФАН - 1983. – 144-б.

devoniya kiritadi. Shoirning zamondosh tarixnavislari shoh saroyidagi beznlarda bu "bag'oyat ruhafzo" qo'shiq kuylanar ekan, tinglovchilar zavqlanib shavqdan "yoqalarini chok elgan"lari haqida yozadilar. Mustazodlar marifiy mazmunda yozilgan. Ammo diqqatga sazovor jihat shuki, buyuk shoir bir mavzu doirasidagi asarlarini ham yangi-yangi tasviriy vositalar bilan boyitadi, fikrni yangi badiiy libos bilan o'raydi. Masalan, quyidagi bay'illat fikrimizni tasdiqlay oladi:

Masjid yo'lin asrab necha din ahli yo'luga,

rahzanliq etarsan,

Tengri yo'lini asramoq, ey kofin xudroy,

bu nav' bo'lurmu?

- "-

U! sho'x Navoiyni dedikim qilayin qatl

bir ko'z uchi birla,

Ey voyki, bir ham anga ko'z solmadi, ey voy,

qatl ushubdur, ushbu!

Devondan joy olgan **muxammas** va **musaddas**larda mavzu tanlab, bandlarga asos bo'lgan baytlar oldingi misralarda kengaytirilib, mazmuni boyitilib keinishi, qo'fiyalarning barcha uzvlari uyg'unligi shoir poetik uslub xususiyatini yorqin namoyon etadi. Muxammaslarning uchitasi Mavlono Lutfiy g'azallari asosida yaratilgan, ikkitasi esa "tabi' xud" muxammaslaridir. Shoir bu janrlardagi asarlarida ham uz ijodiy uslubiga sodiq holda she'rining ijtimoiy-falsafiy maholar bilan to'yinliradi. Masalan, tabi' xud muxammaslarining birida oxirgi band quyidagicha bitilgan:

Shahlik etgandin ne hosil faqr sirin bilmayin,

Hyech kim mulki bago sultoni bo'lg'ommu ekin,

Foniyi mahz o'lmayin Sulton Abulg'oziy b'ikin,

Ey Navoiy, davlati bogiy tilarsen vasl'din,

Oni kash etmak fano bo'lmay, ne imkon oqlbat?

"Badoe" ga joylangan musaddaslar ham ikkita bo'lib, ular ham Mavlono Lutfiy g'azallari asosida yaratilgan. Bu janrdagi she'rlarga ham mavoiy muxammaslarga qo'llangan talablar darajasida yondashadi. Masalan, Mavlono Lutfiy g'azalidagi bir bayda poetik obraz sifatida qo'llangan bodom, ko'z, qaro so'zlardan foydalanib, quyruqa badiiy band yaratilgan keltiradi:

Ko'zlaring bodomi hajridin bo'lib jisnim saqim,

Chiqti jonim, ey qaroko'z, baski hajring berdi biym,

Bu vasiyat qilishankim, mushfuq yoru nadim,

Nashima ul ko'y tufrog'ini qilg'aylar harim,

Chun qaro bodom tobut uzra rasmedur qadim,

Ko'z, janozam sori solkim, sensizim bo'ldim qatli.

Tarje'band janridagi she'rlar buyuk shoirning ijtimoiy-falsafiy, ijtimoiy-suliyona qarashlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Tarje'bandlarda shoir muayyan turkum masalalarga qayta-qayta murojaat etadi. Xudo va borliqning mohiyati, eng so'ngi haqiqat, odam aqlining mohiyat qobiliyati, din va tasavvuf kabi bir qancha masalalar shular jumlasidandir. Besh-olti yoshlaridayoq Fariddin Attorning "Maniq ut-tavay" kabi marifiy dostonini yod olgan, bolalarcha ongiga singdirishga intilgan, butun umri davomida tahlil va idrok eta borgan, ilmi va qalbi kamolini istagan shoir tarje'bandlarida o'y-fikrlarini ochiqroq, yorqinroq bayon etdi. U 1476 yilda Abdurahmon Jomiy rahbarligida naqshbandiya mahkaga rasman kirib, o'zini qiziqdigan savollarga birma-bir javob izladi. Ammo uni qiziqdigan masalalarni na falsafa, na ilm-fan, na tariqat va mahkalar, na din qonigari tarzda hal qilib bera oldi. Shu boisdan tarje'bandlarda shoirning chuqur o'y-mulohazalari, uzluksiz savollari, hayratlari va hayrona kayfiyati o'z ifodasini topadi:

Nechun may bila bo'lmasun ulfatim,

Ki jon gasdi aydar g'amu mehnatin.

Nazar ayla bu korgah vazig'a,
Ki ortar tamoshosida hayratim...

Yoki:

Jahon qasrig'adur suv uzra bunyod,
Chu yo'q bunyodi ondin bo'lmog'il shod.

Ne shod o'lg'ay kishi bir qasrdinkim,
Oni tengri yaratmish mehmatobod.

Emastur qasr, balkim qosiredur,
Ki taqdir aylamas aylarg'a bedod...

Vale ne ishlavsig'a i'timode,
Ne oning valdayi vasilig'a bunyod.

Visoli ko'z yunub-ochquncha oxir,
Firog'i ko'z ochib-yunug'uncha barbod...

Refrant:

Baqosizdur jahon rahosi, valloh,
Jahon rahosi yo'qkim, mosivalloh!

Buyuk shoir inson umri va jamiyat hayotiga nazar tashlar ekan, uning bag'oyat bebaho va inson uchun baxt-saodat manbai emasligiga ishonch hosil qiladi. Ammo u jamiyadan yuz o'girisini xayoliga ham keltirmaydi, balki qanoat, sabr kabi yuksak insoniy fazilatlar vositasida hayotni oqilona kechirishga davat etadi. Uning bu mazmundagi fikrlari **qit'a** janridagi she'rlarida o'zining yorqin ifodasini topgan. Jumladan, u bir qit'asida:

Qanoat tariqig'a kir, ey ko'ngul,
Ki xatm o'lg'ay oyini izzat sanga.

Desang shoh o'lay, yeru ko'k basdurur
Bu bir taxtu ul chatni rifat sanga

shoh ko'ngliga nasihat qiladi. Qit'aning davomida shoir bu maqsadni kishi hamisha oshirishi uchun naqshbandiylik tariqatini o'zlashtirishi lozimligini aytiladi. Hatto naqshbandiylik tariqatining asosiy talablarini bir-bir sanab aytiladi:

Desang, xilvatim anjuman bo'lmasan,
Kerak anjuman ichra xilvat sanga.

Vatan ichra sokin o'lib, soyir o'li,
Safardin agar yetsa mehnat sanga.

Nazami qadamdin yiroq solmag'il,
Bu yo'l azmi gar bo'lsa rag'bat sanga.

Bu to'rt ish bila rub'i maskun aro
Cholimmoq ne tong, ko'si davlat sanga.

Ulug' shoir qit'alarida ko'tarilgan axloqiy-matifiy fikrlar bu beqiyos namunalarning bugungi kunda maqollar, qanotli iboralar tarzida jamiyatimiz hayotida muqimlashishi uchun sabab bo'lgan. Bazi misollar:

Vigor gavhariyu hilm maldani bo'lako'r,
Desangki, qilg'ay itoat sanga gado ila shoh.

Yana:
Biyik maqomig'a ulkim tilar sabot kerak,
Ki egrilikni qo'yub tuzluk aylasa qonun.

Yana:
Xironon suda soyir bo'lmogu uchmoq havo uzra,
Ajab ermas qachonkim, rostravliq qilsa ozoda.

Navoiy o'z qit'alarining ahamiyati haqida shunday yozadi:

Mundoq muqattaotkim, men yig'misham erur,
Har bir hadiqai xirad aylar uchun farog'.
Majmo'in o'yla kishvare anglaki, sahini,
Hikmat suyidin aylanisham qit'a-qit'a bog'.

Bayoni: Men yiqqan qit'alarining har biri osoyishta yashash uchun yaralgan bilim bog'laridir. Ularning barchasini bir mamlakat deb tasavvur etsang, har bir qit'ani donishmandlik suvi bilan sug'orilgan bog' deb bil.

Devonlarda **ruboiy** janridagi asarlarga keng o'rin berilgan va ularning aksariyati ruboiyi taronadir. Xususan, "Bado' ul-bidoya" devonidan 83 ruboiy o'rin olgan. Bu ruboiylar orasida tabiat mo'jizalarining go'zal tasviri berilgan mo'jaz lavhalar uchraydi. Misol:

Suv ko'zgusini bog' aro aylarda shitob
Siymob qilur erdi tahannuk ila tob.
Day qildi bu siymobni andoq ko'zgu,
Kim ko'zgu aning qoshida bo'lg'ay siymob.

Bayon: Bog'da ko'zgudek jilolanib turgan suv yuzida simob o'yin edi. Yoki bir sho'la simobdek suv yuzida jilolanar edi. Qish sovuq'ining shiddati bu simobni shunday bir ko'zguga aylantirdi-ki, uning tiniqligini ko'rgan ko'zgu simobdek erib ketdi.

Gul vaqtu muryassar o'lsa gulfom qadah,
Andin so'ng tutsa gulandom qadah,
Man aylasa garchi ahli islom qadah,
Kofimen agar qilmasam oshom qadah.

Bayon: Bahor faslida menga bir gulchehra yor gul rangli qadah tutsa-yu, men din ahli may ichishni man etganligi tufayli uni olib no'sh etmasam kofir bo'lay, dindan kechay!

Xuddi shu mazmundagi bir ruboiyda shoir o'z ijodiy uslubiga xos so'z qo'llab-quvvatlaydi. Shoir mug'bacha obrazida, albatta, dayr piri, yahi bu obrazdagi bir matrifiy yo'lboshchini nazarda tutadi, jommu may obrazlarida ham, albatta, matrifiy subhatlar, pok muhabbatga intilish nazarda tutiladi. Ammo ushbu ruboiyda bizni o'ziga tortgan hodisa shoir adabiy-estetik talqiniga xos so'z o'yini. Shoir bir jom may haqqiga jonini berayti, shu jom may uchun esa ikki dunyosini hadya etmoqda. Ilohiy muhabbat mavzidan bir tomchisini to'kkanidan ko'ra, qonim to'kilsin, demoqda ulug' shoir.

Ber jommu ol, ey mug'bacha, jonimni ivaz,
Qo'sh tutqilu, ol ikki jahonimni ivaz,
Oni sumurda qatrae tomsa agar,
Sen ham to'k aning o'rniga qonimni ivaz.

Shoirning bu mazmundagi matrifiy fikrlari jitmoylashgan tarzda ba'zi ruboiylarda namoyon bo'ladi:

Kim istasa saltanat, saxodur anga shart,
Har vaddaki, aylasa vafodur anga shart.
Kim faqr talab qilsa, fanodur anga shart,
Ollig'a nekim kelsa, rizodur anga shart.

Bayon: Podshoh bo'lishni istagan kishi saxovatlilik, vaddasiga vafo qilishni bo'lishi kerak. Faqirlik, darveshlik da'vo qilgan kimsa esa, Allohdan nekim kelsa rizo bo'lib, shukur qilib, maqsadi - hayotiy talablar va ehtiyojlar yotidan o'zini xalos etmoq bo'lishi kerak.
Aksariyat ruboiylarda dunyoviy muhabbatning zavq-baxsh onlari mavzu yoki vaddasiga vafo qilmagan mahjubaga itob, uning taqdiriga ishora mavzulari seziladi:

Bir sori so'ng' po'lovu men tutsog' yo'l,
Ne tog'u ne tuz desang, ne obodu ne cho'l,

Yirtuq kepanakin chiqorub yolong qo'l,
Ul qochsavu men qovsamu, men qochsamu ul.

Bir gul g'amidin dedim qo'yay bag'rima dog',
Berg'aymu debon atri dimog'ing'a farog',
Bargin chu mulavvas ayladi burn ila zog',
Endi ani islamoqqa yuz hayf dimog'.

Lug'az (topishmoq) janridagi she'rlar qalam, tanga, igna, aniq yumurtqa va h. lar haqida. Ularda ham shoir har bir narsa – predmetning o'ziga xos xususiyatini badiiy so'z yoki usul bilan bayon etib boradi. Bunday topishmoqlarda Navoiyga xos hazil tarzidagi tasvirlar uchraydi. Masalan, igna haqidagi lug'azda hazil aralashgan shunday bayt bor:

Pardai ismatda har gulruhi usun lofi zuhd,
Ko'nglakining darzi-darzi ichra ko'mushlar ani,

yahni, hayo pardasi bilan o'talغان gulyuzi go'zal o'zining zohidligi, iftixon pokizaligi haqida har qancha maqtanmasin, u kiygan ko'ylakning qot-qotlariga igna kirganligini odamlar ko'rishgan.

“Xazoyin ul-maoniy” devonlariga ulug' shoirning **muammo**, **tuyuq fard**, **qasida** janrlaridagi asarlari ham kiritilgan.

Shoirning eng mo'jaz san'at asarlari bo'lmish **fardlarda** navoiyona zakovat, mahorat, dilrabo va ruhafzo jibilliy nazokat namoyon bo'ladi. Masalan, mumtoz sharq poetikasida ko'zning tashbehi aksariyat qotil, lab esa obi hayot manbai sifatida tilga olinadi. Navoiy ana shu ancha ommaviylashib ketgan tashbehlardan quyidagicha saqli mumtane yaratgan:

Ikki ko'zingu labing g'amidin
Men xasta o'lib-o'lib, tirildim.

Hayatda o'lib-o'lib so'zining ikki bor takrorlanishi – har ko'zing uchun bir men, jon berdim, ammo labing xayoli meni tiritirdi, degan mahoni ifodalaydi.

Belu og'zingdin, dediarkim, degil afsonae,
Boshladim filholkim: “Bir bor edi, bir yo'q edi”.

Hayatda “bir bor” deganda ingichka belni, “yo'q” deganda og'izni anglash kerak. Quyidagi fardda ham o'ziga xos, yangi so'z o'yini ishlatilgan:

O'q edi, ey tongki, oting jonima vuslat tuni,
Bu jihatdin yoruma dermen seni har subhidam.

Fardning birinchi mahosi: ey tong, vuslat (yor vasi nasib etgan) tun jonimga o'q oting. Shu boisdan men seni “yorishma”, deb qarg'ayman. Ikkinchi mahosi: vasi tuni jonimga otgan o'qingni, ey tong, har subhidam jonimga aytib berib, shikoyal qilaman.

Alisher Navoiy ijodida lirik janrlarning poetik jihatdan shu tarqqa muhtammas darajadagi takomili uni Sharq mumtoz she'riyatini yangi muvaffiqiyot bosqichiga olib chiqqanligidan dalolat beradi.

Mavzuни mustahkamlash uchun savollar:

1. Turkiy tildagi xalqchil she'riyatning turkiy mumtoz she'riyat darajasiga yetishi jarayoni haqida so'zlab bering.
2. Alisher Navoiy Husayniyning ijodi turkiy she'riyatni mumtoz adabiyot poetikasi qonun-qoidalari doirasiga kirishi uchun katta ahamiyatga ega bo'lganligini qanday tushuntirib beradi?
3. Alisher Navoiyning «turkona» atamasiga bo'lgan munosabatini qanday tushuntirish mumkin?
4. Alisher Navoiy «Mezon ul-avzon» da qo'shiqlarning nechta turini tavsiflab beradi?
5. Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a» nomli asarining topilishi va ilmiy jamoatchilikka taqdim etilishi haqida so'zlab bering?

6. «Xazoyin ul-maomiy» devonlariga tartib berish davrida hamma tomondagi g'azallar mavjueini Navoiy qay tariqa belgilaydi?
7. Hirot adabiy mulhiti shoyon bo'lgan lirik janrlar haqida mal'umot bering.
8. Ulug' shoir sharq musammatchilik an'analariga qanday yangiliklarni kiritdi?
9. Shoir tarjebandlari badi'iyati haqida so'zlab bering?
10. Navoiyning muhtoz adabiyotida kichik lirik janrlar taraqqiyoti sohasiga qo'shgan yangiligi nimadan iborat edi?

Zargar adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 3-жилд. — Тошкент: ФАН. 1988. 616 б.
2. Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 14-жилд. — Тошкент: ФАН. 1998. 304 б.
3. Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 17-жилд. — Тошкент: ФАН. 2001. 520 б.
4. Алишер Навоий: комуслий лугат. 1-2 жилдлар. — Тошкент: Sharq. 2016.
5. Абдулғафуров А. Навоий сапраси. 1-китоб. - Тошкент: ФАН - 1966. 131 б.
6. Иззат Султон. Навоийнинг калб дафтари. — Тошкент: Камолот. 1991. 173 б.
7. Исоков Ё. Сўз санъати сўзлоти. — Тошкент: Зарқалом - 2006. 144 б.
8. Олимов М. Рисолаи аруз. — Тошкент: Ёзувчи, 2002. 88 б.
9. Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической творчествомной поэзии. — Москва: Наука, 1993.
10. Хайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. — Тошкент: ФАН, 1963. 173 б.
11. Хайитметов А. Шарк адабиётининг ижодий методи тарихидан. — Тошкент: Фан, 1970. 331 б.
12. Хожиахмедов А. Навоий арузи нафосати. — Тошкент: Фан, 2006. 288 б.

ALISHER NAVOIY G'AZALLARINI SHARHLAB O'RGANISH TAMOYILLARI

1.

“G'aroyib us-sig'ar”, 4-g'azal:

Ey hamd o'lub mahol fasohat bilan⁶⁶ sang'a,
Andoqli, qurb taqvov toat bilan sang'a.
Tormoq ajib fikru taxayul⁶⁷ bila seni,
yetmak mahol aqlu farosat bilan sang'a.

Chun koinot zubdasi ojiz ko'rib o'zni,
Hamd eta olmascha⁶⁸ balog'at bilan sang'a.

Izhor'i ajz bizdin adab tarkidur, base,
Yuz ming qusur⁶⁹ nuqsu kasofat bilan sang'a.

Nar tuyra ro'zgorki, vashling'a yo'1 torib
Sendin yetib shag'or'i hidoyat bilan sang'a.⁷⁰

Lutfing rafiqim o'lmasa⁷¹ ne hadki, yetkanmen
Boshin ayog' g'umohn zalolat bilan sang'a.

⁶⁶ 1-жилд вазнга тушпини учун бу сўз тактильда “лан” деб ўқилиб, бир узун калло (ватад) саналса максалда мувофиқ бўлади.

⁶⁷ Бу сўз ҳам МАТда “тахайол” шаклида берилган. Бундай шаклда сўз маъно билдирмайди, “тахайол” дейилса тўғри бўлади, “хаёл” сўзидан ясалган.

⁶⁸ Бу мисра шундай ўқилса, ҳам мазмун, ҳам вазн жиҳатидан ғализ бўлмайди.

⁶⁹ 1-жилд матнида бу сўз охирида келган “у” (“кусур”) кўшимчаси вазнга кўчур етказмоқда.

⁷⁰ 1-жилд матнидаги “шароғи” сўзи вазнга тушмаяпти. Бу сўз “роҳи” тарзида ўқилса, мазмунга ҳам, вазнга ҳам зарар етмайди.

⁷¹ Бу сўз “ўлса” шаклини мазмунан ва вазн жиҳатидан талаб қилади.

Lutf aylagilki, mumkin emas qilmasang qabul,⁷²
yetmak tamomi umr ibodat bilan sanga.

Chun sendin o'zga yo'q panohim, qochmayin netai,⁷³
Jurnu gunahdin ohu nadomat bilan sanga.

Isyoni ko'p Navoiyning-u, yo'q uyotikim,⁷⁴
Istar yetisha muncha xijolat bilan sanga.

L U G' A T :

Hamd – 1. Maqto'v, madh; 2. Shukr, tashakkur, rahmat; 3. Madhi
sano, maqtash va sano aytish.

Mahol – 1. Qiyin, og'ir; 2. Vaqt, zamon.

Fasohat – so'zning ochiq, ravshan, chiroyli va qoidaga muvofiq
bo'lishi.

Qurb – 1. Yaqinlik, yaqin bo'lish; 2. Qobiliyat; 3. Loyiqlik.

Taxayyul – xayol surish, o'ylash, tasavvur.

Balog'at – yetuklik, barkamollik, bennugsonlik; notiqlik.

Ajz – 1. Ojizlik, zaiflik, kuchsizlik, notavonlik, iqtidorsizlik; 2.

Xastalik; 3. Ojizlikni, xoksorlikni tan olish.

Kasofat – 1. Dag'allik, qo'pollik; g'alizlik; 2. Ifloslik, yomonlik; 3.

Xiralik, tutilish (quyosh).

Hidoyat – to'g'ri yo'l ko'rsatish, to'g'ri yo'l topish, to'g'ri yo'lga
kiritish.

Zalolat – xorlik, pastlik, haqirlik, tubanlik; gumrohlik, yo'ldan
ozganlik.

Nadomat – pushaymon, afsuslanish, taassuf.

Xijolat – uyalish; sharmanda bo'lmoq.

⁷² Бу мисрада ҳам бир хижо ортик.

⁷³ Бу мисрада ҳам вазн сакта.

⁷⁴ Мисра куйидагича ўқилса, вазн муккамал бўлади: “Йсёни кўл Нарвойнин,
йўк ёттиким”.

Matla' bahri: rajazi musaddasi solim
Mustafilun mustafilun mustafilun

G' a z a l n i n g n a s r i y b a y o n i

Matla': Ey parvardigor, Seni nihoyatda chiroyli va mazmunli
sh'ar bilan maqtash mushkul;

Sidqu ixlos, toat-ibodat bilan Senga yaqinlik hosil qilish ham
mushkul bo'lgani kabi.

2. Fikru mushohada, xayollarga berilish bilan ham Seni topib
olmaydi;

Aqlu farosatni ishga solib ham Senga yetmoq mushkul.

3. Koinotdagi bor mavjudot Sening qudrating oldida ojiz;

Barcha mavjudot har qancha bennugson bo'lmasin, Sening
muqlovingni keltira olmaydi.

4. Biz odobni tark etgan - odobsizlar Sening qoshingda o'z
qizilg'inimizni izhor etamiz;

Bizning yuz ming qusurimiz, nugsonlarimiz va
yomonliklarimiz bor.

5. Dunyo hayotida qorong'ulikda qolganlar Sening vaslingga
yo'l topsalar;

Bu Sening o'zingdan yetgan hidoyat nuri tufaylidir.

6. Menga ham Sening marhamating yor bo'lmasa, yetmoqqa
imkindim bormi;

Umrining boshidan oxiriga qadar gumohga botib, adashgan
bo'lisam?

7. O'zing mendan marhamatingni darig' tutma, qabul etmasang
imkoni yo'qki;

Umrin davomida ibodat qilsam ham Senga yetolmayman.

8. Sendan boshqa panohim yo'q, Sening dargohingga qarab
qochmasam qandog' qilaman;

Gumohlarim ko'pligidan o'zimni o'zim ayblashdan boshqa
imkin yo'q.

Maqta': Navoiy Senga ko'p noto'g'ri so'zlarni aytib isyon qiladi, ammo bundan uyalmaydi ham;

U qattiq xijolat bilan bo'lsa ham Sening dargohingga yetishishni istaydi.

G'azalning umumiy mazmuni

Ushbu g'azal "hamd" atalib, Xoliqi Mutlaq, ya'ni biz bilgan va bilmagan koinotdagi hamda undan tashqaridagi barcha mavjudotlarni yaratgan, yagona, misli yo'q, azaliy va abadiy bor Zot – Haq taolo madhiga bag'ishlangan. Shoir g'azal matlaidan oq Buyuk, Yagona, Behanto Zotga hamd aytilish mas'uliyati naqadar og'ir ekanligini bayon etadi. Xuddi taqvo (kuchli iymon) va toat (ibodat) bilan Yaratganga qurbat (yaqinlik) hosil qilish qanchalik og'ir bo'lsa, fasohatli til, ya'ni chiroyli va qoidaga muvofiq so'z bilan uni maqtash ham shunchalik mushkuldir. Ikkinchi baytdagi "topmoq" so'zi "tanimoq" ma'nosini beradi: Haq taoloni na fikr, na xayol va tasavvur bilan, na aqliy (dunyoviy) ilm va fahm-farosat bilan tanimoq, anglamoq mumkin.

Bag'oyat yetuklik, betakrorlik, barkamollik, benuqsonlik bilan Haqning o'zi tomonidan yaratilgan koinotdagi bor mavjudot ham Uning maqtovini munosib tarzda ayta olmaydi, kuchi-qudrati yetmaydi.

Shu bois behisob kamchiliklari, xatolari, yomonliklari bo'lib turib, "Yaratganga hamd aytaman", deya beadablik qilgan jamiki mavjudot, shu qatorda inson ham o'z o'rijligini, notavonligini, iqtidorisizligini tan olishga majbur. Shu ma'noda navoiyshunos olim I. Haqulov shunday yozadilar: "Navoiy nazmiy va nasriy asarlaridagi murojaatlarida, ayniqsa, "Munajat" asarida Tangrining komil sifatlarini ta'riflash barobarida o'zining o'rijligini, unga bo'lgan ehtiyojlarini izhor qiladi. Sharq she'rifatida aynan mana shu

qiziqlik izhori" an'anaviy bayon usullaridan bo'lib, komil insonga bo'lgan bo'lmish fazilatlaridan sanalgan.⁷⁵

Hayotda adashgan, turmushi qorong'ulikda qolgan har insonga o'zining hidoyat (to'g'ri yo'l) chirog'ini matnarnat aylasang, u ushbu chirog' bilan haqiqiy to'g'ri yo'lni – Sening visolingga eltadigan yo'lning yo'lini topib oladi, demoqda shoir.

"Men ham boshdan oyog'im gunohu, gumrohman, to'g'ri yo'l bilan ozgaman, menga lutfing-marhamating yor bo'lmasa, dargohingga yetolmayman." Bu baytda shoir o'zi mansub bo'lgan muqabbandiya tariqatining bir shaxobchasi bo'lmish malomatiya muqim nazaridan o'zini o'zi malomat qilmogda. O'zini har narsadan yuqori va xor ko'rish, biror kichik gunohidan ham qattiq uyatlash, gunahiyonlik, o'zini Haq yaratgan mukammallik ichida nomunosib his etish malomatiylarning tafakkur tarzi edi. Navoiyning piri va eng yaqin do'sti Abdurahmon Jomiyning tariqadagi yo'nalishi muqabbandiya-malomatiya bo'lgan.

Endi shoir Yaratganga sidq bilan munajat qilmogda: O'zing menga luf qilg'ilki (mehr bilan qaragil va ehson qilg'ilki), o'zim bir umutlik toat-ibodat bilan ham senga yetolmayman (roziligingni topolmayman). Bu yerda shoir Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik" asarida keltirilgan va keyinchalik xalq maqoliga aylanib kelgan "Tangrini toat bila topmas quli" so'zlari mazmuniga ishora etilmogda.

Shoir o'zini malomat etishda mubolag'a qilaveradi, o'zini benuqson Oliy dargohga munosib ko'rmaydi. Ammo shuncha mukomillik bilan ham o'zi intiladigan boshqa dargoh yo'qligini biladi, shu dargohga qochadi, shu dargohdan panoh tilaydi. Bu fikrlarni bayon etar ekan, Navoiy bevosita Qur'oni Karimning muhuvchi "Fotiha" surasi 4-5 oyati karimalari (ma'nosi): "Sengagina ibodat qilamiz, Sendangina madad kutamiz" mazmuniga va 114- "An-Nos" surai karimasi 1-3 oyati karimalari: "Ayting: panohiga

qochaman insonlar Rabbining, insonlar Podshohining, insonlar Ilohining" ma'no-mazmuniga ishora qiladi.

Maqal'da aqli, salohiyati, iymoni va ichki madaniyati bag'oyin yuksak insonning Tangri taolo oldidagi xijolati eng baland nuqtada ko'tariladi. Zero, xijolat hissi, tushunchasi, holati faqat ichki dunyosi boy, ma'rifati insonlarda rivojlangan bo'ladi. Xijolat tuyg'usi ham Yaratganning o'zi tanlagan insonlarga in'om etadigan katta ehsoni. Bu hisni hayoti davomida biror marta tuymagani insonlar ham bor, juda ko'p. Navoiy - xijolatda, oddiy bir inson sifatida xatosi ko'p. Ammo uning o'zi topib olgan va in'om qilgan dargohi bitta – shu dargohga yetish uning hayotiy istagi!

G'azal matnidagi ba'zi nomukammalliklar shoir devonida ko'chirgan xattotlar e'tiborsizligi natijasida yuz bergan bo'lishi mumkin. Shunday ekan, yosh navoiyshunoslar oldida Alisher Navoiy she'riyati ilmiy-tanqidiy matnini yaratish vazifasi dolzarb bo'lib qolaveradi.

2.

“G'aroyib us-sig'ar”, 5-g'azal:

Iloho, podshoho, kirdigoro,
Sanga ochug' nihonu oshkoro.

Sabur ismi bila qilsang tajalliy,
Qilib Namrudg'a yuz ming muduro.

Qachonkim zohir etsang “tanzi'-ul-mulk”,
Skandarning bo'lub mag'lubi Doro.

Yo'ling muhlik toshi yoquti ahmar,
Eshiging tiyra gardi mushki soro.

Suho bo'lsa shabistonida toli',
Bo'lub nuri quyoshdek olamoro.

Navoiy nafs zulmotig'a qolmish,
Sen o'lmay Xizri rah chiqmoq ne, yoro?!

Qiyomatda gunohin avf etarg'a,
Rasulningi shafi' et, kirdigoro.

LU G' A T :

Kirdigoro – yaratuvchi, xudo, tangri taolo
Sabur – sabrli, toqati, chidamli, bardoshi
Tajalliy – ko'rinish, jilvalanish

Namrud – rivoyslarga ko'ra, payg'ambar Ibrohim
alayhissalomni o'tda kuydirmog'chi bo'lgan podshoh
Mudoro – 1. Murosa qilish, chiqishish, kelishish, jiltifot, lutf, 2.

Sulh tuzmoq, yarasmoq

Muhlik – o'ldiruvchi, halok qiluvchi; halokatli.

Ahmar - qizil

Suho – 1. Hulkar to'plamidagi yulduzlarning eng xirasi; 2.

Juda kichik, arzimas

Shafi' – himoyachi, vositachi

G'azal bahri: hazaji musaddasi maqsuri aruz va zarb
Mafo'iy'lun mafo'iy'lun mafo'iy'l

G'azalning nasriy bayoni

Matla': Yo Alloh, Yo barcha O'zing tomoningdan mavjud
etilgan mulk, boriq saltanatining podshohi, Yo Yaratguchim!
Barcha yashirin va oshkor mavjudlik va holatlar faqat
O'zingagina ayon.

2. “Sabrli” degan ismning bilan borliqda aks etgan paytimg Namrud ismi dushman bilan ham yuz ming bor murosa va madero qilasan.

3. Qachonki Qur’oni karimningda marhamat qilganingdek, birovdan mulkin tortib olmogchi bo’lsang. Dorodek shukuhli podshoh ham Iskandardek yosh yigit oldida mag’lub bo’ladi.

4. Senga eladigan yo’l halokatli, toshlari qizil yoqutdan Eshiging xushbo’y mushk gardalaridan qorayib ketgan.

5. Sho’lasi juda kuchsiz bo’lgan Suhayl yulduzi qorong’u tuningda nur sochsa. Qudratingdan quyoshdek butun olamni yoritadi.

6. Navoiy nafs yuki ostida qorong’ulikda qoldi. Bu qorong’ulikdan O’zing unga yo’ldosh bo’lsangina chiqq oladi.

Maqta’: Qiyomat kuni Navoiyning gunohlarini avf etilish uchun. Rasulningi uning gunohlarini so’rab olguvchi qilgin, ey Yaratguchi Tangri taolo!

G’azalning umumiy mazmuni

Bu – munajat tipidagi g’azal bo’lib, Alisher Navoiyning yoshlik yillarida ijod etilgan. “Ilk devon”ning ochuvchi g’azalida, G’azal Buyuk Yaratguchining sifatlari tavsifi bilan boshlanadi. U O’zi yaratgan maxluqotini O’zi mukammal biladi, Undan hech narsa pihon qolmaydi.

Haq taolo ismlari va sifatlari bilan dunyoda jilvalanib turadi. Agar U Sabur (sabrli, toqat qiluvchi) ismi bilan shu’la sochsa, hattoki, O’zining sevimli do’sti, payg’ambari Ibrohim alayhissalomni o’tda kuydirmogchi bo’lgan podshoh Namrud alayhilla’naning ham istagini bajaradi. Rivoyatlarda, xususan Burhoniddin Rabg’uziyning “Qisas ul-anbiyo” asarida keltirilishicha, Ibrohim alayhissalom inson qo’li bilan yasalgan

mulkiga emas, yagona va misli yo’q Tangri taologga ibodat qilishga majburl etganlari uchun, bu parastlar ibodatxonalaridagi butlarni shulirib tashlaganlari uchun qavmning g’azabiga uchraydilar va Namrud ul zotni o’tda kuydirmogchi bo’ladi. Payg’ambar sabr qiladilar va tangridan madad bo’lib, o’t balosidan qutuladilar. Shunda Namrud “Men Ibrohimning xudosini otib o’ldiraman”, deb niyat qiladi. Bir savat yasatib, uning to’rt cheiga to’rtta qushni bog’lab, ularni go’sht bilan boqib, osmonga ko’tariladi va tangrini otib uchun o’q o’qalib turadi. Shunda buyuk va behanto Tangri taolo do’stining dushmani bo’lmish kimsaning ham ko’ngliga qarab, talukda bir baliq timsolini namoyon qiladi. Nodon Namrud: “ana Ibrohimning xudosini ko’rdim”, deydi va o’q uzadi. Haq taolo bulardan qon oqqandek manzarani unga ko’rsatadi. Namrud: “otgan o’qim xudoga tegdi”, deya xayol qiladi va yerga tushadi. Hazrat Navoiy Namrud alayhilla’na Haq taoloning Sabur, ya’ni mohiyat etilishi bilan “sabr qiluvchi” ismi dunyo yuzida jilvalanib turgan bir payida niyatini amalga oshirmogchi bo’lganini va Haq taolo u bilan murosa-mudoro qilib, jaholatga o’z hikmati bilan sabr qilib, istagini berганиni poetik ifoda etmoqdalar. Ammo shundan so’ng o’z ahvolatini namoyon etarok, Haq taolo uni o’z bir pashsha zulmiga alib bor etib, halok qiladi; u “abadiy o’zimmiki”, deb o’ylagan mulkini ham tashlab ketadi. Baytda shoir Tangri taoloning Sabur sifatini tafsir qilib, Odil sifatiga ishora etmoqda.

Keyingi baytda shoir Haq taoloning yana bir sifatini madh etib uchun Qur’oni karimning “Oli-Imron” surasi 26-oyati kerimasidan iqtibos olib, Mutlaq mulk va davlat egasi bo’lgan Tangri taoloning istagan kishisiga mulk ato etmog’i va istagan kishisidan bu mulkni tortib olmog’i, istaganini aziz va istaganini xor qilmog’i, bor yaxshilik uning qo’lida ekanligi va albatta Uning o’ziga barcha narsaga qodir zot ekanligini o’quvchiga eslatadi. Shu yox Abdulaziz Mansurning “Tafsir”ida (Toshkent: “Ma’naviyat”, 2002) keltirilishicha, “tanzi’ ul-mulk” – “istagan kishingdan bu mulkni tortib olursan”, degan ma’noni anglatadi. Hazrat avvalgi

baytdagi Namrud taqdiriga ishora etar ekanlar, agar har narsaga qodir parvardigor istasa, Dorodek shavkatli va ulug' bir shohdod "mulkni (toju taxt, mamlakatni) tortib olib", uni Iskandardek yosh yigiting oldida mag'lub qiladi, degan fikrni bayon etadilar. Bu baytda shoir oyati karima nihoyasidagi "innaka 'ala kulli shay'in qadiry" kalimalari mazmuniga ko'ra, Haq taoloning Qodir sifatini vasf etadilar.

Keyingi bayt majoziy tasvir, tashbehu mubolag'alar bilan yaratilgan yuksak badiiy mahorat namunasi bo'lib, unda ham chuqur ma'rifiy mazmun o'z ifodasini topgan. Ma'rifat – Haq taolo dargohiga intiluvchilarning yo'li. Shoir baytda ana shu yo'lni nazarda tutmoqda. Ammo bu yo'lni bosib o'tish nihoyatda qiyin, u toshloq. Bu yo'ldagi toshlarning har biri qip-qizil yoqut kabi qimmatbaho. Buning siri shundaki, bu yo'lda yurgan Haq oshiqqlarining muhabbat shavqidan bag'irlari erib, ko'zlaridan oqqan qon yoshlari tufayli oyoqlari ostidagi oddiy toshlar bebaho bo'lib, yo'qutlarga aylangan! Muhlik, ya'ni insonni vujudan halok etuvchi, uning dunyoviy nafsinin ham o'ldiruvchi bu yo'lning nihoyasida Olly dargoh eshigi mavjud. Bu eshik Haqqa bo'lgan muhabbardan kuyib, tanlari tuproq kabi to'kilgan, borliqlaridan poklik va sidqu vallo ifori, hidlarigina qolgan, toza mushkka aylanganlarning gardi, g'uboridan qorayib ketgan.

Suho yoki Suhayl – eng kuchsiz nur taratuvchi yulduz. Ammo shoir nazdida shu yulduzcha Haqning tungi osmoniga loyiq ko'rilsa, nuri Quyosh nuri singari kuchli bo'lmog'i shubhasiz.

Navoiy maqalada o'zining dunyoviy ehtiyojlar yuki ostida qolganligini, orzu-istaklarning qorong'u yo'lda qolmoqdaligini, ammo niyati ma'rifat ekanligini bayon etadi. Shubhasiz, ushbu yo'lda shoirning yagona Do'sti, yagona Yori - Haq taoloning o'zi hamroh bo'lmog'i lozim. Agar shunday bo'lmasa, yo'lgan chiqmoqdan ma'ho yo'o'q. Baytda Hazrat Navoiy Qur'oni karimda kelgan Muso alayhissalom va Xizr alayhirrahma qissasiga ishora etmoqdalor.

Navoiy g'azallari ichidan birgina shu munajat g'azalda muqaddas keyin yana bir bayt keltirildi. Bu bayt bilan shoir Haq taolo ibodatida bardavom, sidqu vafosi chegarasiz, intilishi bo'lgan ekanligini ifoda etmoqchi bo'lgandir. G'azalni yakunlar bilan, shoir islom shariati odobiga rioya qiladi, ya'ni Haq taologa hamid aytilgan choqda, uning sevimli payg'ambari, habibi Rasuli akom (s.a.v.)ni tilga olmaslikning iloji yo'qligini biladi, bo'lmilikning birinchi talabi - kalimai shahodatni nazarda tutadi. Shoir dunyoviy hayot nihoyasidagi hisob-kitob kunida muhabbatdagi Haqning sevimli do'sti himoyasida hozir bo'lishni istoh, munajat qiladi.

G'azalning lirik qahramoni – shoirning o'zi. G'azalning shoir muallik yillarida, Hirotdan Samarqandga ketishdan oldin yaratilganligini nazarda tutsak, uning Haq taolo xulqi bilan muallikni istab, o'ziga sabr tilaganligini, Doroni yenggan takomdar, kuchsizgina Suho yulduzi timsoqlarida o'zini tasavvur etganligini mushohada qilishimiz mumkin. Ammo bizning bu kuchsiz mushohadamiz "shoir shunday demogda", mazmunidagi fikrni anglatmaydi.

3.

"G'aroyib us-sig'ar", 6-g'azal:

Ey, nubuvtat xaylig'a xotam banay Odam aro,
Gar alar xotam, sen ul otkim, erur xotam aro.

Yuz eshinging tufrog'ig'a surta olg'aymenmu deb,
Charx qasridin quyosh har kun tushar olam aro.

Anjum ichra orazing me'roj shomi o'ylakim,
Tushsa durri shabcharog'ye har taraf shabnam aro.

Ne uchun kiymish qaro haryon solib jaybig'a chok,
Furgatingdin Ka'ba gar qolmaydurur motam aro.

Sof ko'nglida yuzung mehri go'yo asramish,
Tush chog'i har kun quyosh aksi emas Zam-zam aro.

Mash'ale bo'imish malak ilgida ravzang boshig'a,
Oy charog'i kechalar bu nilgun toram aro.

Qum emas Bathodakim, mehri jamoling hajridin,
Zarra-zarra jismi bir-birdin to'kildi g'am aro.

Yo'l emas, Yasribda yitibdur yuzin tinog'ila,
Maqdaming to yetmadi ul vodiya xurram aro.

Itlaring maxsus mahzundur Navoiy, koshki
Kirsu bu mahrum ham ul zumrai mahram aro.

L U G' A T :

Nubuvvat – nabiylik, payg'ambarlar guruhi, Haq taolo
insoniyatga yuborgan elchilar guruhi

Xotam – muhr

Jayb – 1. Cho'ntak, kissa; 2. Yoga, kiyimning yoqasi; 3. Yoni,
yaqinlik

Ka'ba – 1. Makka shahridagi ziyoratgoh, muqaddas sayilgoh,
musulmonlar qiblasti; 2. Ko'ngil.

Zam-zam – 1. Qo'shish, jamlash; 2. Makka mukarramadagi
muqaddas quduq

Batho – Makkai makarrama atrofidagi Batho vodiysi

Yasrib – Madina shahrining qadimgi nomi

Nilgun toram – ko'k rangli osmon gumbazi

G'azal bahri: ramali musammani maqsur
Foliotun foliotun foliotun folion

G'azalning nasriy bayoni

Matla': Ey Odam bolalari ichidan tanlangan nabiyar to'piga
hosilgan muhr. Agar ular muhr bo'lsalar, sen o'sha muhr
o'rtasida o'yib yozilgan olsan.

2. Sening eshingning tuprog'iga yuzini surtish umidida. Qasrga
o'hshash falaklardan Quyosh har kun olamga, dunyoga
tushadi.

3. Me'rojga ko'tarilganingda Sening yuzing go'yoki yulduzlar
ichida shabnam orasidagi kechani yorituvchi dur kabi edi.

4. Nega yoqalarini chok etib, egniga qora kiymasin Ka'baki,
Sening furgatingda motanda qoldi-ku!

5. Go'yoki pokiza ko'nglida Sening yuzingga bo'lgan
muhabbatini asragandek; Zamzam qudug'i suvi yuzida aks
etgan nur aslo quyosh nuri emas.

6. Qabring boshida farishtalar ko'tarib turgan mash'ala
kechalari ko'm-ko'k osmonda nur sochib turgan Oydir.

7. Batho vodiysidagi qunlar albatta qum emas, balki jamoling
mehriini sog'inib, g'amga botib, zarra-zarra bo'lib to'kilib
ketgan jismlardir.

8. Yasrib shahri tomon cho'zilgan yo'llar ham yo'l emas, balki
yuzlarini tinog'lari bilan yitib; Sening muborak qadamningni
ortulab turgan shodu xurram bir vodiya.

Maqta': Eshingdagi itlaring Sening xususiy mulking, shu
sababdan ham Navoiy hazin, g'amda qolgandirki; Qaniydi u
ham shunday baxtdan mahrum bo'lmay, Sening xonadoning
mulki bo'lsa edi!

G'azalning umumiy mazmuni

Buyuk shoir handlarida ham, na'rlarida ham dunyo, bashariyat hayoti, inson shaxsi xususida g'oyatda badiiy fikr yuritadi. Ushbu g'azal na't bo'lib, unda Hazrati Muhammad alayhissalom haqida fikr yuritiladi. Ma'lumki, Muhammad alayhissalom farishta emal, bashar farzandi bo'lganlar. Shoir basharning ana shu poklik farzandini ulug'lash orqali Odam Ato avlodlarini, demakki, oddiy insonni ko'klarga ko'taradi.

Matla' oddiy tuproqdan yaratilgan, ammo oliy darajalar sohibi bo'lgan insonga yuzlanish va uning insoniyat tarixidagi oliy o'rinni vasf etish bilan boshlanadi. Muqaddas kalomullohda keltirishicha, zalolatga ketayotgan insoniyatni Haq yo'lga hidoyat qilish uchun insonlarning o'zlaridan tanlangan 124 ming (yana aniqrog'ini Haq taoloning O'zi biladi) payg'ambar, yo'l ko'rsatuvchi yer yuziga yuborilgan. Shoir Muhammad alayhissalomni ana shu Odam Ato farzandlaridan bo'lmish payg'ambarlarning oxirgisi, muhri, hujjat, deb ataydi. Baytda muhr vositasida shunday badiiy lavha chizilmoqdaki, ya'ni biror xat yoki hujjat so'ngida shu hujjat sohibi yoki muallif o'z muhrini bosadi. Muhr - qabul qilingan qaror yoki oxirgi hukmni tasdiqlovchi vosita, dalil. Keyingi misrada shoir zanjiri o'xshatish - tashbehi musalsalni davom ettiradi: agar har bir payg'ambar o'z qavmi uchun shohidlik beruvchi bir muhr bo'lsa, Muhammad alayhissalom shu muhr ichida yozilgan (darj etilgan) so'z, ism, deydi. Ma'lumki, muhrning o'rtasida muhr egasining ismi yozilgan bo'ladi. Demak, Muhammad alayhissalom o'zlarigacha o'tgan barcha payg'ambarlarning haqiqatini aks ettiradilar, ul zotli oliygacha o'tgan payg'ambarlarda esa Rasuli akramning (s.a.v.) biror sifatлари yoki bir necha sifatлари o'z ifodasini topgan. Shu bo'la ul zoti bobarakotga "xotam ul-anbiyo" darajasi berilgan.

Payg'ambarlar elining xotami Muhammad alayhissalom komil inson edilar. Falakning buyuk charog'i Quyosh ham "basharning yetuk farzandi eshigi tuprog'iga yuzimni surtay, uni tavof qilay",

lebu hur kun Charxdan yerga tushadi. Bu go'zal badiiy lavha bilan davroiy "komil inson atrofiga butun koinot aylanadi", mazmunidagi o'fiyona g'oyani talqin etishga kirishadi. So'fiyona g'oya talqini keyingi baytda davom etadi.

Bu baytda favqulodda go'zal badiiy lavha yaratilgan. Shoir payg'ambar alayhissalomning buyuk mo'jizalari bo'lmish me'roj muvassisi tasavvurida jonlantiradi. Me'roj kechasida payg'ambar alayhissalomning nur sochuvchi yuzlari yulduzlar (anjum) orasida (tutunchi misra); xuddi gul bargidagi shabnamlar orasiga kechani yoritib yuboruvchi qimmatbaho dur - gavhar tushib qolgandek (ikkinchi misra) manzarani namoyon etadi. Baytda osmon - yashil gul bargiga, yulduzlar - tungi shabnamlarga, payg'ambar alayhissalomning yorug' yuzlari - dur, gavharga qiyoslanmoqda.

Keyingi baytda Kabaning qora rangli libos (ka'bapo'sh)da ekanligini payg'ambar alayhissalom undan bir muddat bo'lsa ham ezoqlashganlari uchun motam libosiga o'ralgan, deb; eshiklar orindagi yoriqlarni esa payg'ambar hajridagi motamzadaning yutilgan yoqalari, deb badiiy tasvir yaratiladi.

Makkai mukarramadagi Zamzam qudug'i suvida ham ana shu insoni komil yuzining shulasi mavjud. Payg'ambar alayhissalom, ma'lumki, ko'p marta Zamzam qudug'i boshiga kelganlar, suvidan ichganlar. Ul zoti mukarramning ko'zlari va yuzlaridagi nur tush ilohiyida suv yuzida o'ynab, mavjlanib turgan. Binobarin, Zamzam qudug'i suvi yuzidagi nur quyosh nuri emas, balki nabining chehrasi va ko'zlaridan taralgan nurdur. Yana bu baytda Zamzam qudug'i o'zining pokiza qalbida payg'ambarning mehriini asragan, degan mu'nodagi yashirin o'xshatish (tashbehi po'shida) ham bor.

Shoir payg'ambar alayhissalom pok siymolari vasfini tobora avj darajaga ko'tara boradi. Keyingi baytda payg'ambar alayhissalomning muborak qabrlari "nilgun toram" - ko'k rangli oqimnon gumbaziga qiyos etiladi. Farishtalar esa har kecha Oyini muvohaladek bu gabr boshida ko'tarib turadilar.

Navbatdagi baytda Makkai mukarrama yaqinidagi Bait vodiyi haqida fikr boradiki, payg'ambar alayhissalomni hijralarini (Makkadan chiqib ketishlarini) sezib, Batho vodiyisidagi qumlar endi qum emas, balki nabi hajrida zarra-zarra bo'lgan to'kilgan jismlardir.

Yasrib – Madinai munavvaraning qadimgi nomi. Tarixdan ma'lumki, payg'ambar alayhissalom 50 yoshlarida Makkai mukarramadan chiqib, ul zoti oliyni nihoyatda sevgan madinaliklar – ansoflar huzuriga yo'l oladilar va muborak umrlarining oxiriga qadar (o'n uch yil) shu yerda qoladilar. Madinaliklar Hazrat Muhammad habibulloh (a.)ni betoqatlik bilan kutadilar, ul zoti pokka yetishgach, yuksak ehtiromlar ko'rsatadilar. Baytda Madinaga olib boruvchi yo'llar yo'l emas, yer o'z yuzlarini payg'ambar qadamlarini orzulab pora-pora qilgandan qolgan tirnoq izlaridagi deyilmoqda. yer - tashxis san'ati bilan jonlantirilmogda, "yer yuzi" iborasi tashbehi po'shida vositasida yashirin iymon qilimogda.

Nihoyat, lirik qahramon g'azalning maqalida payg'ambar alayhissalom eshigidagi iltarga havas bilan qaraganligini izhor etadi. Chunki, iltar sharaflari dargoh uchun xos bo'lib, lirik qahramon esa bu sharaftan mahrumdir.

4.

"G'aroyib us-sig'ar", 7-g'azal:

Ziliye javlanganing aftok uza maydoni "av adno",
Buroqingg'a to'quz gunbad bu to'qquz gunbadi xazro.

Qilib chun xay gulobi mayli na'layning, bo'lib andin
Malak ra'nolarining jabhasig'a charx sandaliso.

Esib rahmat nasimi chun damodam sunbulung sori,
Bo'lub ruhonilar jaybi labolab anbari soro.

Falak qolib buroqingdin, emas vasi falaksur'at,
Qamar yorub jamolingdin, emas na'ling qamarsiyimo.

Yuzungdin anjum, anjumdin quyosh nur iktisob aylab,
Aningdekkin, quyoshdin oyu, oydin qiyrgun g'abro.

Falak vodiyari qat'ig'a azmning chun surub markab,
Xirad paykig'a ham avval qadamda rani o'lub paydo.

Rafiqing toyir andoqkim Sulaymon o'lida hudhud,
Buroqing soyir anjum shohi ustinda sipelroso.

Qilib bu sayr aro ma'shuq vasi ko'yida manzil,
Tilab sargashta ushshoqig'a ham rahmat uyin ma'vo.

Navoiy xush ko'r olarni oting zikridin, yo'qsa,
Anga do'zax aro o'idekturur dunyovu mo'fho.

L U G' A T :

Zilihi – go'zal, yoqimli, ko'ngilga matlub; yaxshi, qanday
yaxshi; ofarini; xuddi o'zi, juda, eng

Av-adno – pastroq, yaqinroq

Buroq – Muhammad alayhissalomni me'roj kechasi ko'kka olib
chiqqan ot surtidagi farishta

Xazro – ko'k, yashil; osmon

Xay – ter tomchisi

Na'layn – etik, juft kavush, poyafzal

Jabha – peshona, manglay; yuz, oy yuzli

Anbar – xushbo'y modda, yoqimli hid

Iktisob – o'rganish, kasb qilish, qo'lga kiritish, qozonish

Qiyrgun – qoramoy rangli, qop-qora, tin qora

G'abro – yer, yer yuzi, yer shari

Payk – xabarchi, jarchi; elchi
Sipehroso – osmon, falak kabi; baland, yuksak
Mo filho – undagi, uning ichidagi

G'azal bahri: hazaji musammani solim
Mafoi'ylun mafoi'ylun mafoi'ylun mafoi'ylun

G'azalning nasriy bayoni

Matla': Sening bag'oyat chiroyli javlon uruvchi maydoning
falaklar uzradir, falaklar undan pastroqdir; Ko'm-ko'k to'qqi
qavatlari osmon Sen mingan Buroq ismli ot uchun go'yo to'qqi
gumbaz kabidir.

2. Gul suvidek xushbo'y tering kovushlaring sari oqarkan
undan qolgan izdan andoza olib; Chiroyli bo'yli farishtalarning
peshonalariga aylanuvchi (charx) sandal daraxti yangligi
tikqadlikni taqdir qilgandir.

3. Har nafas sunbul kabi kokillaring tomonga rahmat shanoli
esib turadiki; Bundan ruhlar yoqalari anbar kabi xushbo'y hiddan
labolab to'ladilar.

4. Aylanuvchi osmonlar tezlikda Sening Buroqingga
yetolmadilar, shu boisdan endi tez aylanuvchi, to'qqi
uchuvchilarni "falaklarga o'xshaydi", deb maqtab bo'lmaydi.
Xuddi shuningdek Oy yorug'likni Sening jamoliningdan
olibdiki, endi Seni vaf efganda "oyyuzli" deb maqtash ham
nojoizdir.

5. Yuzingdan yulduzlar, yulduzlardan oy nur sochishni
o'rganib olishibdi; Bu go'yoki quyosh nuridan oy shu'la olib,
oy nuri esa qop-qora yerni yoritgani kabidir.

6. Osmon vodiylarini bir-bir bosib o'tish uchun ot suribsan;
Aql elchisi buni avval tushunmay, ranjib qoldi.

7. Sening Do'sting Sulaymon payg'ambar yonida uchib yurgan
huddud kabidir; Buroq oting esa yulduzlar shohi – Oy ustida
osmon kabidir.

8. Bu sayrdan maqsadning sevgili Do'sting ko'chasiga borish
edi; Uning sargardon kezman oshniqlari uchun ham rahmat uyini
tilash edi.

Maqta': Navoiy bu olamni faqat Sening otingni tinmay
qaytarishdan bahra topgani, lazzat tuygani uchungina xush
ko'radi; Aks holda bu yo'q bo'lib ketuvchi dunyo uning uchun
do'zax ichidagi olov kabidir.

G'azalning umumiy mazmuni

Bu g'azal ham nat' bo'lib, boshidan oxiriga qadar Muhammad
alayhissalomning Me'roj kechasidagi mo'jizalari vasfiga
bag'ishlangan. Matlada payg'ambar alayhissalom aylanadigan,
javlon uradigan go'zal maydon falaklar uzra bo'lib, to'qqiz qavat
osmon ham uning atsonaviy oti – farishta Buroq parvozidan
pastroqda qoladi, deyilmoqda.

Gul suvi yanglig' tering tomchisi poyafzalning sari oqar ekan,
charx go'zalqadli farishtalarning peshonasiga undan andoza olib
"sandalso" – sandal daraxti kabi xushqomatlik, zebolik,
kushbichimlilikni taqdir qildi.

Dam-badam shamolda tebrangan sochlarning sari rahmat nasimi
(shumoli) esib, tarqalar ekan, yo'lingda, osmonlarda uchragan
payg'ambarlar ruhlarining yoqalari anbarin xushbo'y hiddan labolab
to'lib boradi.

Falaklar Buroqing parvozidan pastda qoldilar, endi yuksaklikni
vaf etish uchun ular noloyiq. Oy Sening jamoling shu'lasidan
nurlanib, yorug' bo'ldi, endi u Sening jamoling vasfiga tashbeh
to'lishga yaramaydi.

Payg'ambar yuzini ko'rib yulduzlar, yulduzlardan quyosh nuri taratishni kasb qilishgani kabi quyoshdan oy, oydan esa qop-qora yer nurga chulg'anadi.

Me'roj tuni falaklar osha parvoz qilish uchun ot surganida, aql elchisi buni tushunmay, ranjidi.

Me'roj tuni sayrida Sening rafiqing – Hazrati Jabroil alayhissalom xuddi Sulaymon alayhissalom yonidagi Hudhud kabi edi. Buroqing parvozi esa yulduzlar shohi – Oydan ham yuksalib, osmonlardan oshib keti.

Payg'ambar alayhissalom bu sayr ichida o'zlar sevgan Zol dargohida bo'ldilar, sovg'alar oldilar, o'zlarini nur ichida ko'rdilar. Ammo tilaklari - barcha Haq oshiqlariga, ma'rifatalab solih insonlarga rahmat uyidan, rahmat nazaridan nasiba tilash edi.

Maq'ada Navoiy sevimli rahnamomiz Rasuli akram (s.a.v.) nomlarini tilida takror etish bilangina bu olamni xush ko'rishini bayon etadi. Chunki, u bu oliy zotni shu olamda tanidi, qatig mehr qo'ydi, ergashdi. Agar shunday bo'lmaganda, bu dunyo va uning ichidagi bor mavjudot shoir ko'ziga do'zax ichidagi o'ldik dahshatli, noxush bo'lib ko'rinar edi.

5.

“G'aroyib us-sig'ar”, 10-g'azal:

Sinsa ko'nglimda o'qung surtib isig' qondin anga,
Pay masallik chirmag'aymen rishtai jondin anga.

Bodai la'ling mizoji tulparvardur base,
Go'yuyo mamzuj etibsen obi hayvondin anga.

O'qi ko'nglim sho'lasin gah sokin etti, gohi tez,
Gah o'tun bo'ldi, gahye su urdi paykondin anga.

Dardu g'am bo'stonining tovsidir ko'nglim qushi,
Gul bo'lib jismimda keskan na'l har yondin anga.

Ne kabutar yeta olur ul quyoshqa, ne nasim,
Ey ko'ngul, holingni e'lom ayla afg'onin anga.

Ko'zga to kirmish xayoling sovuq' ohim vahmidin,
Bog'lamishmen qo'ryo⁷⁶ har sori mujgondin anga.

Ey Navoiy, yig'lamog'ohimg'a taskin bermadi,
Vah, bu ne o'tdurki, yo'q ta'sir to'fondin anga.

LUG'AT :

Mizoj – 1. Tabiat, xulq, atvor; 2. Holat, ahvol
Mamzuj – aralash, aralashtirilgan, maxlut
Na'l – 1. Taqa; 2. Etik tovoniga qoqiladigan temir nag'al; 3.
Kovush, sandaliya; 4. Taqa shaklidagi tang'a
E'lom – e'lon qilish, bildirish, ma'lum qilish
Qo'ryo – 1. Chodir, kapa; 2. Xarobaxon; vayrona

G'azal bahri: ramali musammami maqsur
Foilotun foilotun foilotun foilon

G'azalning nasriy bayoni

Matla': Ko'nglimga otgan o'qing (chiroyli kipriging orzusi,
muzaring yoki biror og'iz so'zing) unga qadalib simo qoldi. Men
ko'nglimning o'q tekkan yeridan oqgan qonni unga surtim va;

⁷⁶ Бу сўз матнда “кўре” шаклида берилган бўлиб, маъно англатмайди. Интининг мазмунан тўғри матни “Алишер Навоий асарлари тили изоҳли муваффиқ”, 1У-т., 91-бетда (Тошкент: “ФАН”, 1985) берилган. Аввалги матнда матнда ҳам сақталлик юз берган бўлиб, АНАТИЛ матнида вазн мукаммал нисбатда бўлган.

Suyakni o'rab turgan pay kabi uni jonin iplari bilan o'rnatib tashladim.

2. Lablarning sharbati yoki shirin so'zlarningning tabiati kirib ruhini ko'taruvchi;

Og'zingdan chiqqan sharbati tayyorlashda (ma'noli so'zlarda aytilishda) tiriklik suvidan foydalanganiga o'xshaysan.

3. Ko'nglimga tushgan o'q ba'zan unga sokinlik baxsh etib, ba'zan esa shunday ham yonib turgan ko'nglim olovini yanada alangalatti;

Bu holdan ko'nglim ba'zan o'tin bo'lib yonib tugadi, ba'zan unga kiprikdagi ko'z yoshlari bilan suv sepildi.

4. Mening ko'nglimning qushi dardu g'am bo'stonida tovu kabi xirom etadi;

Jismimda nag'al shakldek o'yilgan gullar bo'lib, bu shu tovu patlaridagi gullarga o'xshaydi.

5. Quyosh kabi yuksaklikdagi ma'shugaga na kabutar uchib yete oladi, na bir shamol;

Ey ko'ngul, endi fig'on chekki, faqat sening kuchli fig'onning ahvolingni unga yetkaza oladi.

6. Sovuq "oh"lar urganimdan qo'rqib, Xayoling ko'zlaring ichiga kirib oldi;

Men esa darhol kipriklarimdan bir chodir yasab, uni ihotalab qo'ydim.

Maqta': Ey navo qiluvchi, har qancha yig'laganing bilan ohing o'ti pasaymadi;

Bu qanday o't ekan, to'fon ham (to'fondan kuchli ko'z yoshlari ham) uni o'chirmasmi?

G'azalning umumiy mazmuni

Bu g'azal matladan maqta'ga qadar oshiq qalbidagi hijron g'amining turli holat, ko'rinish, ma'no va mazmundagi poetik

holatidan iborat. Matla'da shoir tashbeh san'ati vositasi bilan qiziq bir hodisa lavha tasvirini beradi. Tasavvur qilamiz: oshiq ko'ngli o'ziga xayoli bilan band, uning qarshisida hoziru nozir. Ammo o'ziga jafakor – bir nazari bilan kiprik o'qini oshiq ko'nglini o'ziga otadi. O'q mo'ljalga qadali, sinib qoladi. Endi oshiqning hali ne kechadi? Shoirning maqsadi ham bechora oshiqning ana shu ahvolini sharhlab, tasvirlab berish va shu munosabat bilan "o'z ahvolini ham aytib yig'lash".

Bechora oshiq "tilla topgan majmunde" ma'shugasi tomondan kelgan o'q sinig'ini (Kamon o'qi, deb tasavvur qilamiz) ko'ngli o'ziga (o'q qadalgan joydagi yara)dan oqqan issiq qon bilan bo'yaydi. Shundan so'ng jonining iplari bilan uni chirmab-o'raydi. Natijada Navoiy insoniyat va hayvonot tanasida suyak atrofi pay kelgan o'ralganligiga ishora etmoqda. Ammo bu poetik detal Navoiy davri tarixnavislaridan yetib kelgan bir hodisani ham esga soladi. O'z haqida davr zodagonlari uchun tansiq taom tayyorlanganda jonliq ilgini payga o'rab, sho'rvaga solib pishirishar ekan. Bu - Hazrat Navoiyning ham sevimli taomlaridan biri bo'lgan ekan. Balki oshiq ko'ngliga kirib qolgan o'q sinig'ining noyob, tansiq, shahonlarga xos bir narsa ekanligini ta'kidlash uchun shoir shunday tashbeh tanlagandir?

Ma'shuga la'lining bodasi, ya'ni la'ldan qimmatbaho og'zidan oqqan mast etuvchi so'zlar tabiati inson ruhini ko'tarib yuboruvchi xalqqa ega. Oshiq nazari ma'shuganing jonbaxsh etuvchi nutqi uning mizoji yaratilishida – to'rt unsur mutanosibligi yuzaga keltirilishi jarayonida moddaga tiriklik suvidan ham qo'shib, a'loshirib yuborilganligi boisidandir. Shu daqiqada "ko'ngliga qadalgan o'qdek nazar", "ruhparvar jonbaxsh nutq" tashbehleri o'quvchini shoir bir piri ma'rifat haqida so'z yuritmayaptimikin, degan fikrga olib keladi.

Keyingi bayt mazmuni yuqoridagi fikrlarimizni yanada mustahkamlash uchun xizmat qiladi. Ko'ngliga qadalgan o'q – pirimiz yoki uning ruhparvar kalomi oshiq ko'nglidagi muhabbat

shavqiga goh taskin beradi (bu muridi zohiri va botinini aniq ko'rib turuvchi pining tadbiri, tarbiya uslubiy), goh muhabbat shavqini alangalatadi. O'q – jismi jihatidan ko'ngil ichida goh o'tin bo'ladi asli, ya'ni kiprikdan bo'lganligi jihatidan ko'z yoshlarini sepi ko'ngildagi shavq o'tiga taskin beradi.

Ko'ngilga qadalgan o'q tasviri tugagach, lirik qahramon o'q ko'ngil tasvirini chizadi. Bu ko'ngil nihoyatda go'zal bir qiyofa va mazmunga ega. Uning qiyofasining go'zalligi to'vus kabidli jismidagi gul shaklida bosilgan tamg'alar to'vus qanoqlaridagi shakllar kabidir. Oshiq ko'ngil qushining go'zal mazmuni – uning eng taqchil, topilmas bir bo'ston – dardu g'am bo'stonida to'vus kabi xitomon etayotganidir.

Endigi baytda shoir yana ko'ngil murodi, maqsadi bayonini boshlaydi. Ma'shuqa shu qadar yuksakki, ungacha xabarchi qutub kabutar ham, shamol ham yeta olmaydi. Faqat oshiq ko'ngil fig'oni chekib o'z holini bayon etsagina, ma'shuqa parvo qilishi mumkin. Mutafakkir shoirning bu tashbehi ham "ko'ngil fig'oni" vositasida faqat xos oshiqlar holi bayon etiladi, degan mushohadaga olib keladi.

Navbatdagi baytda shoir yana favqulodda go'zal manzara badiiy lavha yaratmoqda. Unda avvalgi baytdagi fikrning izchil davomi sifatida oshiqning "fig'onlar chekib, sovuq ohlar tortganligi" mubolag'a bilan tasvirlanadi. Bu ko'ngil fig'oni shu qadar kuchli, vahimali edi-ki, ko'ngilda muqim turgan ma'shuqa xayoli undan qochib chiqadi va endi oshiq ko'zlarini maskan tutadi. Oshiq ham "vaqtni g'animat bilib" ma'shuqa xayoli yashiringan ko'zlari atrofiga o'zining kipriklaridan bir chodir bog'lab qo'yadi.

Maqlda o'quvchi ko'z o'ngida yana donishmand Navoiy namoyon bo'ladi. U ko'z yoshlarini to'fonga tashib bermog'ni Yurakdan chiqqan "oh"i esa kuchli alanga, zo'r bir o'tdir. Ammo bu o't to'fonga "bo'y bermaydi", to'fonga taslim bo'lmaydi. Shoir o'quvchisi tasavvurida oshiq qalbidagi abadiy o'chmas bir o't haqida tushuncha hosil qilar ekan, bunday "o't" bevosita ma'rifi

o'z hissigina taalluqli bo'lishi mumkinligiga ham ishora etadi. Hovbarin, ulug' shoirning zukko o'quvchisi ushbu g'azalning har bir baytidan ilmi ma'rifatga tegishli ramz va ishoralarni topib olaveradi va bu topilmalar faqat uning o'z sigagina tegishli bo'lib qoladi.

6.

“G‘aroyib us-sig‘ar”, 373-g‘azal:

Yordin kelmish manga bir turfa maktub, ey ko'ngul
Kim, erur har satri, bal har harfi marg'ub, ey ko'ngul.

Lafz yo'q, har harfi jon hirzi, dag'i har nuqtasi
Mardumak yanglig' biaynih ko'zga matlub, ey ko'ngul.

Ayladin tumor agar tumor etar dafi junun,
Bu meni qilmish junun ilgida mag'ub, ey ko'ngul.

Safhada ermas muhabbat sharhikim, kelmish kiyib
Hullayi kofurgun bir turfa mabub, ey ko'ngul.

Asru ko'p takror etardin ul parivash nomasin,
Bo'lmisham el ichra majnunluqqa mansub, ey ko'ngul.

G'ayrdin safhangni qilg'il pok, ya'ni aylama,
Xotiring lavhini har xat birla ma'yub, ey ko'ngul.

G'amdin ozod o'ldi xatidin Navoiy, bermasa
Begiga qulluqqa xat bo'lg'aymu mahsub, ey ko'ngul.

Noma qosid ilgidin, qosid habibim ollidin,
Mujdai jon yeldinu yel mohi Kar'ondin kelur.

Va'dai vasliki jononidin kelur hijron kuni,
Tindurur ko'nglimni so'z yanglig'kim, ul jondin kelur.

Gavharedekdu'rki, chiqmish xomasining no'gidin,
Noma uzra shodlig' ashkimki, mujgondin kelur.

Shodlig'din jon nisor etsam, ne tongkim, bu xabar
Ham ko'nguldin, filmasal, ham ko'nglum olg'ondin kelur.

Vahki, mazmunidur ahli dard sargardonlig'i,
Har balo maktubikim, bu charxi gardondin kelur.

Deb emush nomang'a qilmaydur Navoiy jon nisor,
Anda jon bo'lsa qachon bu nav'ish ondin⁷⁸ kelur.

L U G' A T :

Qosid – elchi, xabarchi; qasd qiluvchi, niyat etuvchi

Obi hayvon – tiriklik suvi, abadiy hayot bag'ishlovchi suv

Nasim – shabada, mayin esuvchi shamol

Mujda - xabar

Xoma – galam

G'azal bahri: tamali musammami solimi mahzuf

Foiilotup foiilotup foiilotup foiilun

узун бўлгани ҳолда, қисқа ўқилишга маҳкум, вазн шунини талаб қилади. Чунини боёбур айтганидек, туркий тил аруз вазнларига ҳар доим ҳам мукамилни тушавермайди.

⁷⁸ Ушбу сўз наспда “андин” тарзида берилган, ammo вазн ва кофия илмларини талаблари “ондин”, деб ўқилиши такозо этади.

Navoiyning nasriy bayoni:

Matla': Mening jonimga orom bo'lib jononimdan bir xabarchi keldi. Bu hodisa go'yo hayot baxsh etuvchi suvdan esgan mayin shabadaga o'xshaydi;

2. Xabarchi menga xat keltirdi, xat bir do'stim tomonidan yozilgan. Xatni olgach, Kan'on osmonidagi oydan esgan shabada menga jon keltirgandek bo'ldi;

3. Xaida vasi va'da qilingan edi, bu esa jonimdan chiqqan no'zga o'xshab ko'nglimni tinchlantirdi;

4. Shodligimdan yig'ladim. Kiprigimdan tommang yosh go'yoki uning qalami uchidan chiqqan gavharlarga o'xshar edi;

5. Ham ko'nglimdan, ham ko'nglim olgan yorimdan kelgan bu xabar uchun jonimni hadya qilsam ham arziydi;

6. Xatning mazmuni dard elining ovorayu sarsonligi vasfidan iborat. Malumki, dardu balo shartli yozilgan maktublar osmondan keladi;

Maqta': Xat nihoyasida “Navoiy bu xatim uchun jonini fido qilmaydimi?”, debti. Axir unda jonning o'zi bo'lsa, bunday ish uning qo'lidan keladi.

G'azalning umumiy ma'no-mazmuni:

Bu g'azalda xabarchi keltirgan maktub tufayli sevimli do'stimning ingan lirik gahramonining qalbida tug'yong'urgan quvonch hissiyotlari badiiy aks ettirildi. G'azal xabarchidan kelgan maktubning jonimga orom bag'ishlash uchun yetkazilgan noma shunday bir jonbaxsh shabodaki, unda tiriklik suvining bo'yi bor. Noma-ku menga xabarining qo'lidan, xabarchi esa sevganim yonidan keldi.

Ana shu misra mazmunidan g'azal lirik qahramonning do'stidan habibidan olgan maktub munosabati bilan yozilganligini mushohada qilamiz. Chunki, xat yuborgan kimsa "mabhuba" emam, "habib" deyilmoqda. Bu o'rta asr lirik shet'iyati uslubii bo'lib, ma'shugadan o'zgaga nisbatan ham mu'bolag'aviy va go'zali istilohlar qo'llanilishi uning badiiy xususiyatlaridan biridir.

Noma o'zi bilan xushbo'y bir nasim olib keldiki, go'yo bu nasim Kan'on osmonidagi Oydan xabar bermoqda. E'tibor qilinmas, ayni shu fikrlarni ifodalashda muallif yonma-yon qo'yilish (parallelizm), yashirin o'xshatish (tashbehi po'shida) va talmech san'atlarini tasvir vositasiga aylantiradi. Chunki, Mohi Kan'on istilohi ostida shoir Hazrati Ya'qub va Hazrati Yusuf (alayhissalom) qissasi voqealariga ishora qilmogda. Qissasi mazmunini eslang. Unga ko'ra, yo'qolib ketgan sevimli o'g'lining hajrida g'am chekaverib, ko'zlari ko'r bo'lib qolgan payg'ambarga bolasining hayotligi daragi yetkazilishi munosabati bilan cheksiz shodlik, quvonch hadya etiladi. "Kan'on osmonidagi mohi" deyilganda esa Yusuf alayhissalomning ko'rgan tushlari nazarda tutiladi. Lirik qahramon o'zining sevimli do'stini Yusufifirali g'oyada go'zal, do'sti va Yusuf alayhissalomni esa osmondagi oydek go'zal, deb ta'rifiymoqda. Bu gapda yana Yusuf (a.) podshoh bo'lgan mamlakat – Misr va uning otasi makon tutgan yer – Kan'on orasidagi uzoq masofaga ham ishora etilmoqda. Demak, agar g'azal shoirning hayotiy taassurotlari asosida yozilgan bo'lsa, bu Mashhad va Hirot, Hirot va Mashhad, Samargand va Hirot, Astrobod va Hirot oraliqidagi uzoq masofadan kelgan nomaga ishora etadi.

Navbatdagi baytda yor tomonidan vasi va'da qilib yuborilgan maktub hijron azobida o'rtanayotgan oshiqqa jon bag'ishlovchi jarangdor so'z sifatida baholanadi. Lirik qahramon nazdida mazkur xatni yozayotganda uning habibi qalamining uchidan tomayotgan har tomchi siyoh – gavhardir. Lekin, oddiy gavhar tomchisi emam,

katini o'qiyotganda oshiq kipriklaridan tomgan shodlik yoshlariga aylangan gavhardir.

Keyingi baytda nomada qandaydir xabar bo'lganligini mushohada etamiz. Shoir "bu xabar mening ko'nglimdan va ko'nglim olganimdan keldi", demogdaki, demak, shoir ko'nglida shu xabarni tugib, kutib yurgan va u nihoyat uning ko'ngli to'ridagi ho'ltidan keldi.

Navbatdagi misralarda habib yuborgan maktub mazmuni ahli bord kishilarining nomaqbul jamiyatda chekayotgan azoblari hijronidan iborat ekanligi aytiladi. "Abli dard", ya'ni jamiyatning asl mu'andlari boshiga tushgan dardu balolar charxi gardondan ekanligi qayd qilinib, yorning maktubiga jiddiy jifimoiy-siyosiy libos kiydiriladi.

G'azal maqta'si ham o'zining milliy ruhi bilan xalqimizga xos bo'z o'yini (askiya) uslubidan yaxshi foydalanilganligi jihatidan diqqatni tortadi. Baytning mazmuniga ko'ra maktub egasi "mening nomanga Navoiy jonini nisor qilmaydi", degan mazmunda qochirim qiladi. Bu qochirimga esa muallif: "koshkiydi, menda jon bo'lsa, bunday ish qo'lindan keldardi, yo'q joni qanday qilib kelingizga nisor etay", degan javob qaytaradi. Chunki, u hijron mu'oblarini torta-torta allaqachon jonsiz tanaga aylanib qolgan edi. Baytda "Anda jon" iborasini iyhom qilib, shoir "Yorim Andijonda bo'lsa (yoki andijonlik bo'lsa), shuncha yo'lga joni nisor qilib yuborish qanday qo'lindan kelsin", degan mazmuni ham bayon etiladi. Ana shu oxirgi misra mazmunidan buyuk Navoiy bu g'azalini hamargandan, Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzodan kelgan maktub munosabati bilan yozmadimi ekan?, Bobur Mirzoni go'zal va yosh podshoh Yusuf alayhissalomga, o'zini esa sevimli o'g'lini kutayotgan Ya'qub alayhissalomga o'xshatmadimi ekan, degan mu'lohasalar yuzaga keladi. Tarixiy manbalardan ma'lumki, ulug' shoir o'z davrining iqtidor va iste'dod sohiblariga nisbatan nihoyat darajada e'tiborli bo'lgan, ularni tarbiyalash, qo'llab-quvvatlashda if'oyrat va himmat ko'rsatgan. Ayniqsa, badiiy ijod sohasida

igitorli bo'lgan temuriy shahzodalarni juda qadrlagan, ijodiy ishlarga rag'batlantirgan. U "Xamsa" dostonlarida Badiuzzamon Mirzoga, Shohg'arib Mirzoga nasihatlar qiladi. Yosh II Hukmdori, Boburning amakasining o'g'li Sulton Mas'ud Mirzoga maktub va duolar bitilgan ruboiylar yo'llaydi, bu haqda "Munshaot"dan joy olgan 102-maktub guvohlik beradi. Ushbu shoirning xuddi shunday mahamati Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzoga ham nasib etadi. Bu haqda "Boburnoma"da uning o'zi yozadi: "Bu ikkinchi navbat Samarqandni olg'onda Alisherbek tiril edi. Bir navbat manga kitobati ham kelib edi. Men ham bir kitobat yiborib edim, orgasida turkiy bayt aytib, bitib yiborib edim. Javob kelguncha taffrida va g'avg'o bo'ldi". O'sha "taffrida va g'avg'o"da Bobur Mirzoga yetib kelmagan Hazrat Mir g'azallaridan biri shu g'azal emasmiyin?

Navoiy g'azali oxirgi misrasidagi "Anda jon" iborasi o'yg'olgan mulohazalarni Bobur Mirzo devonidan joy olgan va oxirgi misrasida xuddi shunday "anda jonidur" iborasi qo'llanilgan bir g'azal ham quvvatlagandek tasavvur o'yg'otadi. G'azal:

Bahor ayyomidur dog'i yig'itlikning avonidur,
Ketur soqiy, sharobi nobkim — ishrat zamonidur.

Gahi sahiro uzori lola shaklidin erur gulgun,
Gahi sahni chaman gul chehrasidin arg'uvoniydur.

Yana sahni chaman bo'ldi munagqash rangu gullardin,
Magarkim sun'ning naqqoshig'a rang imithonidur.

Yuzung, ey sarv, jonin gulshanining toza gulzori,
Qading, ey gul, hayotim bog'ining sarvi ravonidur.

Ne yerda bo'lsang, ey gul, andadur chun joni Boburning,
G'aribing'a tarahhum aylag'ilkim, andajonidur.

Maqta'dagi "Ne yerda bo'lsang, ey gul" iborasi g'azal haqq'islangan shaxs muallif yonida emas, balki undan uzoqroqda bo'lganligini anglatadi. "G'aribing'a tarahhum aylag'ilkim, andajonidur" misrasida ham maktub Samarqanddan yo'llanganligi, muhosiining poytaxti bo'lsa ham, yosh podshoh hali o'zini g'arib-hayvon his etib, joni uzoqlardagi yori bilan birga ekanligini, iymonini nazarda tutsak, o'zi asli "andijoniy" - andijonlik ekanligini hayvon etmayaptimi ekan? Bobur Mirzoning Hazrat Navoiyga "bitib yiborgan turkiy bayt"i keyinchalik shu badiiy barkamol, betaktor g'azal tarzida yuzaga kelmadi ekan? Hazrat ham yosh hukmdorning "andajoniy" iborasiga payrav qilib yuqoridagi g'azallarini bitmadimi ekanlar? Albatta, qariyb olti asrlik tarix qit'iga yo'llangan bu savollarga javob topish dushvor. Ammo, nima bo'lganda ham ikki "naziri yo'q" ijodkoring bu ikki g'azali bir-birini taqozo etishi, to'ldirishi haqiqatga yaqin.

Navoiy g'azalida "jon" va "ko'ngu" so'zlarining bir necha bor takrorlanishidan iborat san'atlar ham mavjudki, bular shet badiiy mukammalligini ta'minlashga xizmat qilgan.

8.

"G'aroyib us sig'ar", 183-g'azal:

Fig'onki, yor vafo ahlig'a sitam qiladur,
Niyozu ajz gunohig'a muttaham qiladur.

Naimi vasilig'a xo'y aylagan ko'ngullarni,
Asiri hajr etbon mubtaloi g'am qiladur.

Raqib behuda taqdiri birla yuz taqsir,
Zaif g'amzadalar otig'a raqam qiladur.

Ne hukm qilsa vaf o' ahli jumida g'am emas,
Bu zulm erurki, jaf o' ahlini hakam qiladur.

O'z ilgi birla o'ltursa bok yo'q, vahkim,
Raqib ollida aftodavu dijam qiladur.

Muhabbat ahlini, vo hasrato, ko'p o'rtab,
Alarning ohi o'tidin haros kam qiladur.

Chu gul vafosiz erur, necha asrasam, vahkim,
Ko'ngul qushi bu gulistondin emdi ram qiladur.

Zamona o'q kibi tuzlamni sindurub, "yo"dek,
Alarki egridurur, shah' a muhtaram qiladur.

Navoiy o'lgay edi bo'lmasa umidi visol,
Bu qasdlarki, anga hajr dam-badam qiladur.

L U G' A T :

Niyoz – 1. Ehtiyoj, muhtojlik; 2. Yalinish, yolvorish, iltijo; 3. Atash, nazr qilish

Ajz – 1. Ojizlik, zaiflik, kuchsizlik, notavonlik, iqtidorsizlik; 2. Xastalik; 3. Ojizlikni xoksortlikni tan olish

Na'im – ne'mat, farovonlik, shodlik, xurramlik

Tag'ir – muqarrar qilish, tasdiqlash, bayon qilish, so'zlash

Tag'sir – qusur, kamchiliklar, ayblar

Jurm – gunoh, xato

Dijam – xorlik, kamsitilish

Haros – qo'rguv, vahima, qattiq hayajon

G'azal bahri: mujasssi (musammani) maxbuni maqtu'
mafoiltun failotun mafoiltun fa'lun⁷⁹

G'azalning nasriy bayoni:

Matla': Fig'on chekaman, nega yor vafolilarga sitam qiladi, ojizliklarini tan oldirib, o'ziga yalintiradi?

2. Visoli ne'matidan umidvor bo'lgan ko'ngullarni hijroni k'amiga mubtalo qiladi?

3. Vafoli oshiqlar raqibi esa behuda so'zlar bilan bechoralar nomiga yuzlab qusurlarni yozadi.

4. Yor vafolilar ayblari uchun nima jazo tayinlasa ham mayli, ammo u vafolilarga jafokorlarni hakam qiladi.

5. Yor oshiqlarini o'z qo'li bilan o'ldirsa ham mayli, ammo u ularni raqib oldida xo'rlaydi, kamitadi.

6. Yor shu oshiqlarini ishq o'tida yondirib, ular urgan "oh"lar o'tidan o'z harosoti - g'azabini kamaytiradi.

7. "Qancha asrasam ham gul vafosiz ekan, ko'nglim qushi endi bu gulistondan ketadi".

8. Vafosiz dunyo, zamona ham o'qdek to'g'ri yuruvchilarni voydek sindirib, egrilarni shoh oldida hurmati qiladi.

Maqta': Agar ko'nglidagi yoriga yetish umidi bo'lmaganda, bu hijron gasdidan allaqachon Navoiy o'lib ketgan bo'lar edi.

G'azalning umumiy ma'no - mazmuni:

Navoiy ijodida lirik qahramon ruhiy holati, kayfiyatining chuqur muhitona tasviri, uning muallif g'oyaviy maqsadi bilan uyg'un ifodasi asosida qurilgan mukammal ichki kompozitsion ustunga ega bo'lgan g'azallar nihoyatda ko'p. Bu g'azalda ulug' shoir ijodxonasi – ijodiy mahoratiga xos bo'lgan badiiy usul – o'z g'azallarini qayta ko'rib olish va zann ko'ringan o'rinlarni tahrir qilish hodisasi amalga oshirilgan bo'lib, bu g'azal kompozitsiyasida "poetik gradatsiya"ni yoki hissiy kuchimlarning bosqichli tasviri yetilish uchun xizmat qilgan. Bu g'azal «Badoe' ul-bido'ya» devonida 175-o'rinda, «Navodir un-nihoyada» devonida 248-o'rinda berilgan bo'lib, ikki devonda ham sakkiz baytidir. «G'azal us-sig'aruga to'g'iz bayti shaklda 183-o'rinda kiritilgan. G'azal

⁷⁹ Fozilning bayzi, xususdan 2, 5, 7, 9 mioralari matnda xatolik b'ulganini sababli vaznta tushmaydi. Matn xatoliklarini esa k'ul'ezma nusxalarini solishtirib, aniklash mumkin.

sharhi hol tipida yorning sitamkor, zolim ekanligidan qat'iq shikoyat bilan boshlanadi. Matnidan to'rtinchi baytga qadar oshiqning ma'shuqqa qilmishlaridan zorianishi sekin-asta yuqori pardalarga ko'tarila boradi:

1-bayt: yor vafodor oshiqlarini go'yo bevafofolkda, zaif-notavonlikda ayblab, tuhmat qiladi.

2-bayt: visoli ne'matiga umid qilgan ko'ngullarni hijroni dardiga aylantirib, g'anga mubalo qiladi.

3-bayt: raqib esa bechora g'amzadalar nomiga yuz qusur - xatolarni tirkab qo'yadi.

4-bayt: yor vafodorlar aybi uchun qanday hukm chiqarsa ham ma'yuflar bu ne zulmki, ularga jafokorlarni hakam qiladi.

Ana shu baytlardan so'ng g'azalning keyingi devondagi matniga kiritgan yangi baytda shoir lirik qahramonning zulmpesha yoridan shikoyatini eng avj pardaga chiqaradi. G'azalning birinchi, ikkinchi baytlarida jafokor yor va jabdiyda oshiqlar munosabatlari bayon etilgan, uchinchi baytda - raqib obrazi kiritilgan. Bu obraz tasviri va u bilan bog'liq lirik qahramon noroziliklari aks etgan mulohazalar to'rtinchi baytda ham davom ettiriladi. Yangi kiritilgan beshinchi baytda birato'la oshiq, ma'shuq va raqib obrazlari bevosita ishtirok etib, ularning har biri o'zining oshiq xarakterli holatiga, xususiy jihatlarining mukammal tavsifiga erishadi. Yana, Yor - oshiqqa yolg'iz o'ziga zulm qilmay, uni raqib taqibiga ham ro'ibano qiladi.

Oshiq - bemehr yordan va uning zulmi tufayli g'olib raqibidan ranj tortadi. Raqib - mag'lub oshiq ahvolini mamumiyat bilan kuzatadi.

Ana shu mulohazalar nuqtai nazaridan bu bayt lirik qahramon hissiyotlari tasvirining g'azaldagi eng baland nuqtasi deb hisoblanisa arziyoli.

O'z iligi birla gar o'tlursa bok yo'q, vahkim,
Raqib o'lida ahvodavu dijam qiladur.

Bu baytdan keyin keluvchi bayt ham badiiy tasvirda oshiq iztiroblarining kulminatsion maqomini ifoda etadi:

Muhabbat ahlini, vo hasrato, kuyub, o'rtab,
Alarning ohi o'tidin haros kam qiladur.

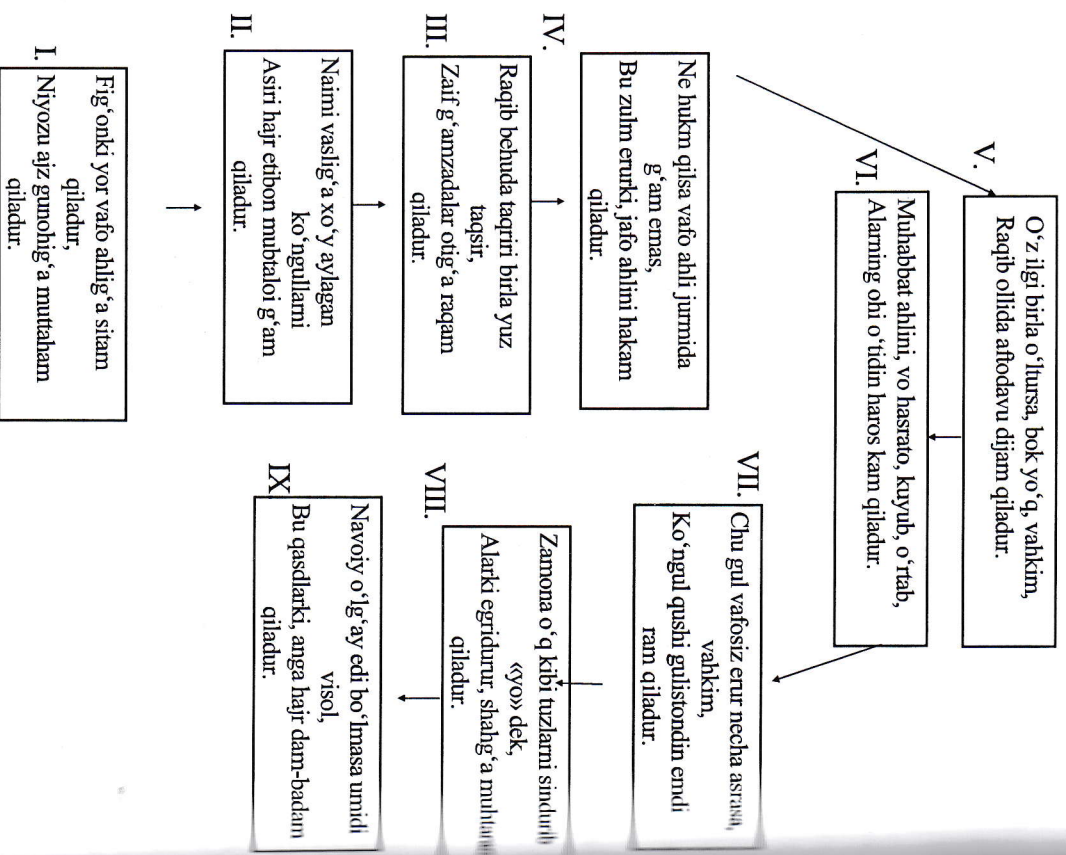
Keyingi baytlarda lirik qahramon hissiyotlarining badiiy tasviri mulohifning hayotiy qonuniyatlari va o'zining tajribalari asosida chiqargan mulohazalari, ijtimoiy fikrlariga o'rin beradi. G'azalning yetinchi baytda qat'iqning vafoziligi malumku, endi ko'ngul qushi bu gulistondan ketadi, y'ni bu bevafo va muvaqqat dunyo go'zalligiga bog'lanib qolmaydi», degan mazmundagi ham ikki shaxs muhabbatiga, ham umuman bu yuksak insoniy tuyg'uning ijtimoiy mohiyatiga taalluqli fikr aytlsa, sakkizinchi bayt mulohibat mavzuidan xoli tarzda shoirning chuqur ijtimoiy-falsafiy ma'no kash etuvchi mulohazasi bilan sug'orilgandir.

Zamon o'q kibi tuzlarni sindurub «yo» dek,
Alarki egridur shahga mulharam qiladur.

Maq'ada lirik qahramon hissiy kechimmalarida noisbdan ko'ra mukovotlik ustun turadi. U o'z ishqida shunchalar qoyimki, visoldan umidini iyech qachon o'zmaydi. Shuning uchun ham bu dunyodagi ayriliqlarning inimsiz gasdlari benatija qolaveradi. Chunki shoir umid qilgan visol bu - illoq jamoliga vosil bo'lmog'chi. Haq taolo O'zining muqaddas Kalomida - kelomullohda tanlangan, y'ni O'zining hikmati va inoyati tufayli komlilik kash etgan bandalariga oliy dargohida visol va'da qilgan. (Xususan, Qur'oni karim Baqara surasining 1-5 oyati karimlari).

Ko'rib o'tayotganimiz g'azaldagi kabi lirik qahramon hissiyotlarining mulohisasya (bosqichma-bosqich ko'tarila borish) va degradatsiya (bosqichma-bosqich tushish yoki qaytish) prinsipi asosidagi badiiy ifodasi mavoiyning yetti baytli g'azallaridan ko'ra, kattaroq hajmdagi, to'qqiz va ondan ortiq baytli g'azallarda ko'proq uchraydi.

Shoir g'azallarining ichki mazmun-mundarijaviy tuzilmasiga oid tasvir mulohazalarida ko'zga tashlangan xususiyatni yuqorida tahlilga tortgan g'azalimiz mulohida sxematik tarzda qo'yidagicha ifodalash mumkin:

9.

“G‘aroyib us-sig‘ar”, 242-g‘azal:

Zihi kamol ila kavmayn naqshig‘a naqqosh,
Mukavvanot vujudin vujuding aylab fosh.

Vujuding ayladi mavjud ulusnikim, bo‘lmas,
Vujud zarraq‘a mavjud bo‘lmag‘uncha quyosh.

Sanga yetishmasa tong yo‘q bu aqli zulmoniy
Ki, mehr sham‘iga parvona bo‘lmadi xuffosh.

Qayru pariyg‘aki qilding yuzin quyosh, berding
Ko‘ngul jununi uchun anbarin hilol ila qosh.

Angaki, bo‘lidi junun ishq ichinda yog‘durdin
Xirad qushini uchirmoqqa tiftlardin tosh.

Aningki, ko‘nglida ishq axgarini⁸⁰ yoshurdin,
Nihoni o‘tin ulug‘ timmog‘idin etting fosh.

Muvasvasiki⁸¹, maoshini aql ila tuzdin,
Fano yo‘lida ayading beturg‘a aqli maosh.

⁸⁰ Bu сўз нашла “ахтарини” тарзида берилган. Сўзнинг тўғри варианты: “ахтарини”, яъни “кулийн” дегани.

⁸¹ Бу сўз нашла “муvasvasеки” тарзида берилган. Уни “муvasvasики” деб русча тўғри бўлади, чунки сўзнинг ўзати “vasvasa”.

Hakimi qudrating o'ltida charx ila anjum,
Muhagqar o'ylaki, xashxoshu donai xashxosh.

Yo'lungda o'ldi Navoiyu bo'ldi tufrog' ham,
Yopushsa erdi bu ko'y itlari ayog'ig'a kosh.

L U G' A T :

Zhi – go'zal, yogimli, ko'ngilga matlub; yaxshi, qanday yaxshi
ofarin

Kavmayn – ikki dunyo, jismoniy va ruhoniyl olam; bu dunyo va
oxirat

Mukavvanot – vujudga keltirilgan, vujudga kelgan, mavjudot
maxluqot

Zulmoniy – qorng'i, qor-qorong'ilikka mansub, zulmatli
Xuffosh – ko'rshapalak

Xirad - aql

Junun – jinnilik, aqldan ozganlik, savdoyilik; oshiqlik, begarotlik
Anbarin – anbar (xushbo'y modda) tusli, xushbo'y, muattar, anbar
aralashitirilgan; qorong'i kecha

Axgar – laxcha cho'g', olov; oshiq

Nihoniyl – maxfiy, pinhoniyl

Muvvasvasa – vasvasaga soluvchi, vasvasa qiluvchi

Muhagqar – haqirlangan, tahqirlangan; arzimas, kam, ozgina; past
kichkina

Tiftl – bola, bolalar

Fano – baqosizlik, yo'q bo'lish, o'lish; o'zlikdan kechish, o'zini
untutish, tasavvuf yo'l'iga kitish; o'lim, ajal

Xashxosh – ko'knori o'simligi, ko'knori urug'i

G'azal bahri: mujtassi (musammami) maxbuni maqtu'
mafoiliun failiotun mafoiliun fa'lun⁸²

G'azalning nasriy bayoni:

1. Oliy go'zallik va komillik bilan ikki dunyo naqshini chekkan
Naqosh – butun yaratilmishlar Sening mavjudliging tufayli
yuzaga kelgan;

2. Ulus Sening istaging tufayli vujudga kelgan, Quyosh bo'lmasa
nur zarrasi qaerdan paydo bo'lsin?

3. Zulmatdek qorong'ulikda kezib yurgan bu aql Seni topolmasa,
ayb emas – ko'rshapalak Quyosh atrofiga ucha olmaydi-da!

4. O'z go'zalligingdan nusxa olib, biror pari yuzini quyoshdek
ko'rkam qilsang, ko'ngillar shavqini yanada toshirish uchun
yangi chiqqan oydek egik qosh ham ato aylading;

5. Shavqingda devona bo'lganlar boshidan aql qushini uchirmoq
uchun ushoq bolalar qo'lidan ularning boshlariga tosh
yog'dirding;

6. Bir oshing'ing qalbiga ishq olovini yogsang va yashirsang,
uning bu pinhon siri – muhabbatini O'zing fosh etasan;

7. Ushbu muhabbatga qarshi vasvasaga soluvchi shaytonning
turmushini ham aql bilan bezading, ammo Sening vasling
yo'lida o'zdan kechnoq ne'matini uning o'z aqli bilan tuzgan
turmushidan ayading, bermading;

8. Sening hikmatining va qudrating oldida O'zing yaratganlaring –
osmonu falaklar va yulduzlar bor-yo'g'i bir ko'knor
urug'ichalik qadr-qimmatga ega emas;

9. Vasling, muhabbating, shavqingda Navoiy fano bo'ldi –
jismonan o'ldi va tuproqqa aylandi. Endi koshki Sening
yo'lingda yurgan itlar oyoqlariga shu tuproq yopishsa edi?!

G'azalning umumiy mazmuni:

Bu g'azal ulug' shoir Haq taolo madhida ijod etgan
lullamlarning eng go'zal va barkamol namunalaridan biridir. Haq
qudrati zuhuriga bo'lgan hayratini qalbiga sig'dira olmagan
shoir bu holatini fashohatli nutqi bilan ifoda etmoqchi bo'ladi.

⁸² Ушбу ғазал матни бошидан охирига қадар вазн талабларига тўлиқ мос
келади. Демак, бу ғазални манбадан манбага кўчириш ёки транслитерацияни
жараёнида котиблардан хато ўлмаган.

Yaratguchi qudrati, hikmati, san'ati kamolini mushohada etib qalbidagi jo'sh urayotgan muhabbatini idora eta olmaydi va beixtiyora qo'lga qalam oladi. Uning qaynab toshayotgan tuyg'ulari bulbul singari yorib chiqish uchun yo'l izlaydi.

Hamd Buyuk Yaratguchining yagonaligini, u dunyo va oxiratni barkamol san'at bilan yaratganligini, butun mavjudot uning aksidangina iborat bo'lib, u o'z ko'ru kamolini shu tarzda namoyon etayotganligini vasf etish bilan boshlanadi. Haq taoloni shu tarzda idrok etish sharq islom ilmidagi "tavhid" (arabcha "vahada" fe'lidan – birlilik, yagonalik) deyiladi.

Tavhid masalasida shoirning dunyoqarashi qanday? Tasavvuf talimotining nazariy masalalaridan bo'lmish «tavhid» tushunchasi Navoiy she'riyatida ancha chuqur ifodasini topgan. Uning komil e'tiqodiga ko'ra, Yaratguchi tabiatga, borliqqa o'z chiroyni, san'atini yoygandir. (Oybek, V. Zohidov, I. Sulton, M. Oripov, A. Qayumov, I. Haqul, R. Vohidov asarlarini eslang). Xususan, "Go'zallikning dastlabki talabi o'zini namoyon etishdir. Tangri go'zalligida esa oliy va ilohiy sifatlar mavjud bo'lib, Oллоh insonni ana shu go'zallikni ko'rish, idrok etish va sevishtan uchun yaratgandi."⁸³ Bu – vahdati vujud, panteizm. Panteizm g'oyasini Hazrat Navoiydan ancha oldin, meloddan avvalgi beshtinchi asrlarda yunon falsafasida ham yuzaga kelgan bo'lib, bu falsafiy mushohadaning ijodkori Aflotun (Platon) edi. Ammo, Navoiy yunon faylasuflarining falsafiy mushohadalaridan farqli ravishda chuqur asoslangan islomiy ilmlar, irfoniyy va tasavvufiy nazariy qarashlarga tayyana va shu nuqtai nazardan uning tushunchasidagi panteizm yunon olimlari dunyoqarashlaridan katta farq qiladi. Bu farq eng avvalo ulug' shoirning mukammal ilm – islomiy manbalarga tayanganligida namoyon bo'ladi. Shu boisdan Navoiy tushunchasidagi in'ikos (akslanish) – aflotuncha "Haq to'liq tabiatga yoyilgan, tabiatdan chetda mavjud emas", mazmunidagi g'oyani radl etadi. Hazrat Navoiy panteizmining sharqda yirik mutasavvuf olimi

Im Arabiy asoslagan va takomilga yetkizgan "vahdati vujud" (yagona mavjudlik) konsepsiyasini yoqlaydi va ko'pincha shu nuqtai nazarni o'z badiiy ijodida ifoda etadi. Ammo, ulug' shoir vahdatni ifodalovchi vahdati vujud g'oyasining keyingi asrlarda yaratilgan mukammalroq ma'nolari, ya'ni vahdati mavjud, vahdati mavjudot ta'limotlariga ham ba'zan g'azallarida munosabat bildirib o'tadi. Xususan, o'rganilayotgan g'azal maqolida barcha maxluqot Yaratguchi vujudining in'ikosi, zarraasidir, degan fikr bor. Bu – vahdati vujud demakdir.

Ziyye kamol ila kavmayn naqshig'a naqqosh,
Mukavvanot vujudin vujuding aylab fosh.

Keyingi baytga esa, Ibn Arabiy asoslab bergan butun ko'niot, jaholat Alloh taolodan paydo bo'lgan, degan g'oya chuqurlashtirilib, jaholat Haqning sho'ialanishidir, ammo mohiyat jihatidan Yaratuvchi bilan bir emas, degan mazmun singdirilgan. Bu – vahdati mavjud talimoti:

Vujuding ayladi mavjud ulusnikim, bo'lmas
Vujud zarraq'a mavjud bo'lmas uncha quyosh.

Navoiy she'riyatida tavhidning vahdati shuhud xususiyatiga ko'proq e'tibor qaratiladi. Vahdati shuhud – ruhoniyy bir hol sifatida olamda mavjud har narsada Allohni mushohada etmoqdir. Ya'ni, inom Rabboniy (q.s.) talimotiga ko'ra, Yaratguchining zoti va inimi, sifatlari alohida borliqlardir. Ko'niot Haq taoloning o'zi emas, balki sifatlarning tajalliyi (ko'rinishi) va zuhuri (aks etishi) dan iboratdir. Forobiy ushbu in'ikosni «Substansiya va aksidensiya» deydi ta'riflaydi: «Bilginki, (olamda) substansiya va aksidensiya himda substansiya aksidensiyanini yaratuvchi mahamati ijodkordan hoshqa huch narsa yo'qdir».⁸⁴ Ya'ni, Yaratguchi Haq – mutlaq

⁸³ Ибнроҳим Ҳаққул. Навоийга қайтиш. 3-китоб. Қўрсатилган нашр, 16-б.
156

⁸⁴ Форобий. Рисолалар. Тош: «Фан», 1975. 50-б.
157

borliq, yaratilish olam esa, nisbiy borliqdir. Yirik o'zbek navoiyshunoslari buni shunday aniq va sodda til bilan tushuntirishadi: "Navoiy... real olam, tabiat, butun mavjudot yagona zotning, bir xil moyaning, birgina borliqning – ilohiy substansiyaning shu mavjudotlar shaklida ko'rinishidir, to'g'rirog' shular sifatidagi tazohiridir. Bir vaqtlar bo'lgan ediki, unda xudo hali "o'zi o'zida" edi, - miqdor jihatidan benihoyat, sifat jihatidan xilma-xil va shaklan behisob konkret narsalarning imkoniyatlarini o'zida saqlar, shu imkoniyatlarning mujassamiday yashar edi, Navoiy tili bilan aytganda, - g'uncha edi. Lekin u shu holatda qololmadi, to'g'rirog'i, qolgisi kelmadi. U o'zidagi bu yashirin imkoniyatlarni, boyliklarni chinlikka aylantirmoqchi, ro'yobga chiqarmoqchi, o'z mazmunini, o'z abstrakt mohiyatini konkretlikka aylantirmoqchi, guldek ochilmogchi, o'z husnini va mahoratini namoyon va namoyish ettirmogchi va shu bilan o'z husnini, o'z jamolini chin go'zalliklar, voqe'liklar orqali ko'rib tamosh qilmoqchi, bahramand bo'lmogchi bo'ldi... Uning o'zi, - deydi Navoiy "Saddi Iskandariy"da – shu rang-barang buyumlar dunyosida, shu go'zal tabiatda (har bir chaman gulida, insonda, quyoshda, oyda va-hokazo) "bir tilim" bo'lib yashirindi."⁸⁵ Barcha yaratganlarining a'losi bo'lish insonga esa (do'sti sifatida) O'zini tanishga intilish, sirlari xazinasiga mahram bo'lish, O'zigagina ixlos va ibodat qilish vazifasini yukladi. U barcha yaratganlari ichidan insonni do'st sifatida tanladi. Shu boisdan ham ulug' shoir "Lison ut-tayr" dostonida yozishicha: "Bunday shohning (xudoga ishora ekanligini yodingizdan chiqarmang!) maqsadi uning husniga shaydo bo'lganlarning, unga intilganlarning, uni axtlarganlarning va bu yo'lda azob chekayotganlarning orzularini qondirish edi..."⁸⁶

Ulug' shoirning komil e'tiqodiga ko'ra, ana shunday tengsiz va behamto Haq taoloni insonning qorong'uliklarda kezib yurgan aqli tushuna olmaydiki, ko'zi yorug'ilkni ko'ra olmaydigan, vujudl

|||qilikni sezmaydigan ko'rsapalakni (ya'ni, aqlni) tabiatan nur va |||irga intiluvchi parvonaga (komil insonga) qiyoslab bo'ladimi?!

Sanga yetishmasa tong yo'q bu aqli zulmoniy
Ki, mehr sharnig'a parvona bo'lmadi xuffosh.

Vahdati shuhud falsafasi galban qilinadigan mushohada, zavq va hol vositasida erishiladigan ma'rifatdir. Parivash yuzini quyosh |||atida mushohada qilish ko'ngul jununiga sabab bo'ladi:

Qayu parig'aki qilding yuzin quyosh, berding
Ko'ngul jununi uchun anbarin hilol ila qosh.

Ma'rifat (Haq taoloni tanish) yo'lida o'zligini yo'qotib, majnun |||yofasiga kirganlarga yosh bolalar (aqli kamlar)ni ro'baro' qilib |||ydingki, ular otgan toshlardan majnun boshidagi aql qushlari |||mon uchib ketdilar (bolalarning ko'chada devonani ko'rib, unga |||oh otib, tegishishlariga ishora).

Ammo, demogda ulug' shoir, bir sevgan bandangning ko'ngliga muhabbatning shavqini pinhona solib qo'yding va bu kuchli muhabbat o'lovi shiddatini o'zing yashirmading, o'z holiga |||yib qo'yding va nihoyat, oshkor bo'lishiga mone'lik qilmading. |||u "oshkoralik", balki Hazratning ushbu g'azallari tug'ilishi |||nyonidir).

Bir vasvasaga soluvchi, ya'ni dargohingdan quvilib, insonlar ko'ngliga notug'ri fikrlar soluvchi hayotini ham barkamol aql bilan |||zding, ammo fano (yo'qlik) sari yo'nalmog davlatini, fanoni |||humb yelmoq uchun aql davlatini undan ayading.

Shunday hayratlarga soluvchi qudrating oldida o'zing yaratgan |||lak va undagi yulduzlar juda haqir va ko'rimsizki, ko'knori |||masiga o'xshaydi.

Navoiy ma'rifatning yo'lida to'kilib, tuproq bo'lishni orzu qiladi, hych bo'lmaganda, shu tuproq holida ma'rifatning ko'chasida yurgan ilar oyog'iga yopishsa ham koski edi!

Mirzo Abdulqodir Bedilning bu sohadagi qarashlariga ko'ra, |||monda uch quvvat mujassamlikda namoyon bo'lar ekan: jismoniy |||vvat, aql-idrok quvvati va ruhiy quvvat. Tavhidga erishishda bu

⁸⁵ В.Зохидов. Ўзбек адабиёти тарихидан. – Тошкент: Ўз.Дав.БАН, 1961. 18-б.
⁸⁶ Шу асар, 33-б.

uch quvvat birday ishga solinnog'i lozim. Shariat amallari bekanu ko'st bajarish, suluk talablarini chin ixlos bilan qadaml qadam bosib o'tish, irfon davlatiga musharraf bo'lish uchun zo'hdlik va qattiq tan riyozati me'yorida bo'lishi lozimligi uquriadi. Ya'ni, mushohada qudrati tan quvvati bilan yanada kuchliroq namoyon bo'lishi mumkin:

Rubi mutlaq ba arzi donishi fan,
Noz dorad hamon ba quvvati tan.

Quvvati tan salomati a'zost,
Ki havoro dar on tasarrufost,
Dar salomat agar futur aftad,
Qudratash az kamol dur aftad.⁸⁷

(Mazmuni: tan quvvatida rubi mutlaq ko'rinadi. Tan quvvati tan salomatligidir. Unda havo bor. Agar salomatlikka futur yetsa, qudrat ham kamolga yetmaydi).

10.

“G‘aroyib us-sig‘ar”, 364-g‘azal:

Ey ko‘ngul, yer-ko‘k asosin asru bebunyod bil,
Ul kesakni suda ko‘r, bu sahfani barbod bil.

Jism uyi chunkim etur foniy, tafovut yo‘q ani
Gar fano saylobidin vayroni gar obod bil.

To‘rt unsur qaydidin to‘chimaqaysen, na‘f emas,
Osmoniy to‘rt daflatni tutaykim yod bil.

Eyki debse~~n~~, haqni ne ta'rifu vasf bila bilay,
Vasfdin mustag‘niyu, ta'rifdin ozod bil.

Tengri zikr~~ikim~~, maloyikka g‘izoyi ruh erur,
Bu g‘izoni haq yo‘liga kirgan elga zod bil.

Gar habibim qilsa izhori kalom, ey piri dayr,
Isoyi Maryamni ul dam gungi modarzod bil.

Mantiqi ishq ichra oshiqni tasavvur ayla nav',
Fard bo‘lg‘onlarni bu yo‘lda anga afrod bil.

El oyog‘ig‘a tushardin boshqa chiqmoq rasmimi
May ko‘hanpiridin ushbu dayr aro irshod bil.

Ey suluk ahli, qachon maqsud topqumdir desang,
Mosivallohni fano ko‘rgan kuni miy‘od bil.

Eyki debsenkim, bilay tavidid sirtidin xabar,
Shar‘din nekim tajovuz ayladi ilhod bil.

Do‘st vaslin topmag‘an dunyovu uqbodin kechib,
Ushbu dardingg‘a Navoiy holin istishhod bil.

I, U G‘ A T :

Foniy – baqosizlik, yo‘q bo‘lish, o‘lish; o‘zlikdan kechish, o‘zmi unutish, tasavvuf yo‘liga kiritish;

G‘izo – oziq-ovqat, yegulik, taom;

Zod – bola, farzand, avlod;

Fard – yolg‘iz, yakka, tanho; ajragan, xoli; ma'no jihatidan mustaqil yakka bayt;

Irshod – to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatish, rahbarlik qilish;

Miy‘od – muddat, vaqt;

⁸⁷ Бегил. Куллиёт. Душанбе. Ирфон. 1974. с.111.
160

Shar' – shariat;
Ilhod – dinsizlik, xudoga ishonmaslik;
Istishod – misol keltirish, dalil, isbot

G'azal bahri: ramali musammami solimi mahzuf
Foilotun foilotun foilun

G'azalning nasriy bayoni:

1. Ey ko'nglim, bu yeru ko'k asosini bargaror, deb o'ylama. Hukun kelib yer kesakdek suv ichida erib, yo'q bo'lib ketadi, osmon esa qog'ozdek yirtilib ketadi;
2. Inson jismi ham sel vayron qilgan bir uy kabi bir kun kelib to'kilib, yo'q bo'lib ketadi;
3. Haq taolo tushirgan to'rtta ilohiy kitobni yod olgan bo'lsang, da, jisming yaralgan to'rt unurning tabiatidagi xususiyatlaridan to'la qutulmaguningcha, najot topa olmayсан;
4. Bilgilki, Uni hyech mavjudot ta'rif bilan anglata olmaydi, Zot O'zi yaratganiga anglanishdan pok;
5. Pok va begunoh mavjudotlar – farishtalarning taomlari – Haq taoloni tinimsiz zikr etmoqdir. Haq yo'lga kirgan insonlarning ham tirikchiliklari faqatgina tangri zikridan iborat bo'lmog'ilozim;
6. Ey dunyoning piri, ustoz, agar Haq taolo Habibi (s.a.v.) va mening ham Habibim (s.a.v.) biror so'z aytmoq uchun og'iz ochsalar, o'sha on Maryam (a.) o'g'li Iso (a.) ni onadan gung tug'ilgandek ahvolda ko'r;
7. Ishq mantig'i shunday iboratki, oshiq bo'ldimi – borliqni unuti, yakka, yolg'izlikka intilmog'ilozim. Hamma yolg'izlikdagilarni, fardlarni shunday tasavvur qil;
8. Dunyodagi Haq oshiqdari ustoz "el oyog'i ostida yotmoq" yoki "boshda ko'tarilib yurilmoq" mahno va hikmatini o'rgatib, seni to'g'ri yo'lga boshlab qo'yadi;

9. Ey tariqatga kirgan solik, qachon maqsadimga yetarkaman, deb o'ylasang – buning muddati barcha narsaning vaqtinchalik, yo'q bo'lib ketuvchi ekanligini tushungan kuning keladi;
10. Yagonalik, bir butunlik, Hazrati Haq taolo mohiyati sirdan xabardor bo'lishni istasang, shariatdan chetga chiqishdan, dinsizlikdan ehtiyot bo'l;
11. Dunyo va jannat lazzatlaridan kechib, riyozatlar chekib, hamon Yagona Do'st vasilini topa olmayotgan bo'lsang, bundaylar dunyoda ko'p – bu dardmanlar ahvoli qandayligini birgina Navoiy misolida ko'r!

G'azalning umumiy mazmuni:

Hazrat Alisher Navoiyning oshigona, orifona, rindona deya ilohiy jihatdan tasnif etilgan lirikasida sof ma'nodagi ilmiy-ma'rifiy yoki ta'limiy-irfoniy asarlar ham mavjud. Bunga uning g'azallaridan va kichik lirik janrlardagi asarlaridan misollar keltirish mumkin. Hunday asarlarda ma'rifat tushunchasi boshdan-oyoq izchil muammun-mohiyatga ega bo'lgan holda, ba'zan tadrjili tarzda bayon etiladi.

Bizni chuqur mushohadaga chorlagan bu g'azalda shoir haqiqat asroridan so'z yuritarkan, majoziy ma'noda qo'llaniladigan ilmiy, ma'shuga, soqiy kabi badiiy timsollarga murojaat etmaydi. G'azalda hayot haqiqatini izlovchi, istovchi bilan (ko'ngul, solik, do'st, piri dayr) ma'rifiy suhbat quriladi. G'azalda na majoziy mohigona, na rindona, na dunyoviy ijtimoiy ruh mavjud. Asar chuqur mushohadaviy, irfon asrori saboqlaridan iborat:

Ey ko'ngul, yer-ko'k asosin asru bebunyod bil,
Ul kesakni suda ko'r, bu sahfa'ni barbod bil.

«Ul kesak» – yer kurasi, «bu sahfa» – ko'k, osmon. Demak, mu'zan abadiyga o'xshab ko'ringan hayot nihoyatda omonat, suvda

erib yo'q bo'lib ketadigan kesakdan ham, yig'ib olinib, g'ijimlab tashlanadigan qog'ozdan ham xor, subutsiz ekan.

G'azalda o'z davri ijtimoiy masalalariga, muammolariga munosabat to'g'ridan-to'g'ri bayon etilmaganligi bois, uni so'z irfoniy mazmunga ega, dedik. Ammo, islom shariati va tasavvuf talimoti shoir yashagan davrning yetakchi mafkurasi bo'lganligi ayon-ku. Shunday ekan, jamiyatning eng chuqur fikrlovchi a'zolari so'filar tarbiyasiga kirishgan shoir, avvalo, o'z ilmi, ijodi va piri bilan faoliyati bilan jamiyat pokligi va bargoroligi uchun xizmat qiladi. Ushbu g'azalida Navoiy pir sifatida namoyon bo'ladi.

Navoiyning o'z davri ijtimoiy hayoti masalalariga sufiyona nigoh bilan qay tariqa munosabat bildirganligi diqqatga sazovor. Ma'lumki, shoir ilmiy va badiiy ijodida, davlat arbobi sifatidagi ijtimoiy faoliyatida islom sarchashmalari bo'lmish Qur'oni Karim va hadisi shariflardagi umumbashariy g'oyalarga tayandi, tasavvuf nazariyasi, uning ilmiy-g'oyaviy asosi bo'lmish vujuduyun talimotini chuqur o'rgandi va targ'ib etdi. Uning irfoniy-badiiy tafakkuri taraqqiyoti islom ma'naviyatini keng idrok qilish va uni o'z ijodiy va ijtimoiy faoliyatida targ'ib etish g'oyalari bilan bevosita bog'liqdir.

G'azalning avvalgi uch baytida shoir mufasssir olim sifatida namoyon bo'ladi. U Qur'oni Karim oyatlariga asoslanib yer qiyomat kunida titroqqa tushib, tekis yoyilib qolishi, tog'lar jundek titilib ketishi, osmon yer ustidan sidirib olinib, g'ijimlanishi hodisalariga ishora qiladi. Albatta, inson jismi ham xuddi shunday beqaro.

Jism uyini yo'qlik seli vayron qilsa ham, obod qilsa ham farq yo'q. To'rt unsur – havo, suv, tuproq, olovdan yaratilgan vujud o'zidagi nafs yukidan qutulmas ekan, shu vujud sohibi hatto to'rt ilohiy kitob – Tavrot, Zabur, Injil, Qur'oni Karimni yod bilsa ham hech qanday foyda ko'rmaydi.

G'azalning bundan keyingi baytlarida Navoiyni endi tasavvuf olimi sifatida ko'ramiz.

Lirik qahramon navbatdagi baytda sufiyona mushohadaga kelib, Tangri taoloni ta'rifu vasf bilan idrok etmoqchi bo'ladi. Ammo, buning ham imkoni yo'q. Oddiy ko'z bilan Quyoshni ko'rib bo'lmaganidek, oddiy til Yaratguchi sifatlarini munosib tarzda vasf etibdan ojiz.

Dunyo ne'matlariga mayl etmaydigan pokiza xilqatlar – insholarning rubiy o'zig'i Tangri taolo zikridir. Haq yo'lga qadam qo'yg'an el poklar safga qo'shilmoq uchun xuddi shunday oziqqa e'tibbat etmog'i dakor.

Har qanday tariqat tarbiyasining asoslaridan biri – zikrdir. Iltifatarni bir-biridan farqlovchi unsur ham zikr. Pir e'tiqodiga ko'ra dil pokizaligi zikr bilandir. Zikr – botin sabog'i bo'lib, zohiriy muhoqardan ko'ra muhimroqdir. Zikr mevasi esa ma'rifatdir. «Ma'rifat lazzati dilda bo'ladi, – deyiladi Xoja Muhiddinxonning (q.s.) «Maktubot» laridan joy olgan bir maktubda, – Ma'rifat lazzati hamma lazzatlardan yaxshiroq va xushroqdir. Ma'rifat samarasi esa muhabbatdir».⁸⁸

Keyingi baytda Hazrat Navoiy Haq taoloning sevimli do'sti, ilqini sevganlarning ham sevimli do'sti Muhammad (a.) Kalomulloh – Qur'oni karimni giroat qilganlarida masihantof Iso himn onadan tug'ilgan gung kabi bo'ladi, degan fikrni bayon etmoqdalar:

Gar habibim qilsa izhori kalom, ey piri dayr,
Isoyi Maryamni ul dam gungi modarzod bil.

Fard bo'lmog' – nafs yukidan, o'zligidan ajralmog' demak. Nafs kelgach, ruh qoladi. «Bilislarkim, – deydlar shayx Muhiddinxon (q.s.), – ilm ruhning ta'siridan hosil bo'ladi. Ammo, Haq subhonahu va ta'olo oinaday pok qalbga nazar qiladi». «Maktubot» dagi yana bir tanbenda shunday deyiladi: banda va Haq taolo o'rtasida uch nur bor. Avval – nuri ilmk, uni egallagach, yo'lni ko'radi; ikkinchi nuri

Tilarsen g'afllatingni raf etib ogohlal naqlin
Ki, g'ofil elga u afsonalardin kam bo'lar uyqu.

Fano naqdi hayotingga chu ernas bir zamon mal'um,
Diram naqdiga umrung har zamon sarf etmagil asru.

Jumun zanjirida oshiq yonida hiylagar zobid,
Kishi ko'rsa tasavvur aylagay sher ollida tulku.

Ko'ngul mir'oti ichra jilvagardur yoru sen g'ofil,
Toriqma hajridin ko'pkim, emassen yordim ayru.

Fanoning ham fanosin istagil vasl esa konimgim,
Bu yo'lda vosil o'lmakning tariqi ushbudur ushu.

Ketur bir boda, ey soqiyki, ichsam qolmag'ay boqiy,
Fanodin bal bagodin ham zamirini lavhida belgi.

Navoiy dayr aro mast o'lsa, shohdin panoh, andin
O'tarda tutqusi, albatta, bir sog'ar chiqib o'tru.

L U G' A T :

Mukaddar – xiralangan, zang bosgan; xafa, g'amgin, mahzun
Anfos – danlar, nafaslar; til, ovoz, so'z, so'zlash ohangi
Sidd (ahli sidd) – sodiqlar, sadogatlilar, to'g'rilar
Safo (ahli safo) – ko'ngli sof, pokiza kishilar; sufiylar
Tag'ayyur – o'zgarish, boshqa tusga kirish; g'azablamoq
G'afllat – hushyorisizlik, har narsaga befarq qarashlik; loqayd qiladigan,
sevgaliklarni yo'qotadigan uyqu
Asru – juda, nihoyatda; juda ko'p, behisob; tez, qatig
Jumun – jinnilik, aqlan ozganlik, savdoyilik; oshiqlik, beqarorlik
Fano – bagosizlik, yo'q bo'lish, o'lish; o'zlikdan kechish, o'zni unutish,
tasavvuf yo'liga kirish.

G'azal bahri: hazaji musammami solim
Mafoi'ylun mafoi'ylun mafoi'ylun mafoi'ylun

G'azalning nasriy bayoni:

1. Arsh ostidagi "Lavhul-mahfuz"da taqdiring bitilgan.
Falaklardan o'sha yozuv dunyoga inib, har lahza qarshingda
bir qayg'uli holat sodir bo'lsa, qayg'urna. Chunki har
qayg'udan keyin bir shodlik kelar ekan, bu qayg'u
hisoblannaydi.
2. Agar har qorong'ulikdan keyin bir yorug'lik kelishiga
ishonmasang, aylanuvchi osmonga boq: yig'iga o'xshash
har qorong'u shomdan keyin shodlik kulgusidek musaffo
tong otadi.
3. Agar xulqingni kamolga yetishini istasang, to'g'ri yo'ldagi
sodiqlardan xafa bo'lib, ko'nglingni xira qilma. Quyosh o'z
oynasini, oynadek yuzini tonggi nafaslar sababidan
rutubatlil, ya'ni g'amgin, mahzun qilmaydi. Quyosh tong
jarchisi faqat menman, deb boshqa tongda o'yg'onib, nafas
olayotgan mahlug'otlardan xafa bo'lmaydi.
4. Pok ravishli – ko'ngli dunyo vasvasasidan xoli kishilar
qarshilaridan chiqqan har bir gul yuzli, gulchehratini ko'rib
o'zgaravermaydilar. Qachon ko'ribsan, gul aksi tushishi
bilan suv gullrangli bo'lib qolsa? Gul suvi qo'shilsagina suv
gullrangli bo'ladi.
5. Uming g'afllatda o'lmashigi uchun ilmlardan naqlar
eshitishni istaysan. Ammo ular aytadigan hikmatlar xuddi
afsonalar kabi nodonlarning uyqusini keltiradi.
6. Bu dunyodan qachon ketishing bir daqiqaga ham mal'um
emas. Zinhor har daqiqaga umringni boylik yig'ish uchun sarf
etma.
7. Zanjirband devona yonida zohidning turishi xuddi sher
olidida tulkingning turishiga o'xshaydi. Majnun – Haq oshing'i,

Albatta, yuqoridagi mulohazalar shoir gʻazallari kompozitsiyasidagi badiiy tasvining oʻziga xos bir xususiyati yuzasidan boʻlib, uni umumiy Navoiy lirikasiga aloqador tipik hodisa deb baholash notoʻgʻri. Masalan, shoirning bir qator oshiqona, koʻp hollarda tashbliga asoslangan badiiy sanʼatlar ustuvor boʻlgan vasf tipidagi gʻazallarida taʼrif va tavsif bir ohangda monoton ifodalanadi. Qoʻyidagi yakpora gʻazalda lirik qahramon hissiy kechinmalari bir tekis, chavgon oʻynovchi mashuqa obrazining izchil taʼrifi va tavsifi orqali bayon etiladi. Bu gʻazalda lirik qahramon hissiy kechinmalarining bosqichma-bosqich oʻsa borish yoki asta-sekin pasayib borish hodisasi kuzatilmaydi:

Shahsuvorim tavsani aylarnu oyo poʻya tez,
Yo quyosh tarki falak raxshin qilibdur garmxez.

Ul shihob ernaski, maydone aro goʻy ungʻali
Sald kavkablal tushar yerga qilib koʻkdin gurez.

Gardligʻ chavgon hamida axtar oʻlgʻay oʻylakim,
Goʻyi gʻabgʻab davrida chavgoni zulfi mushkbez.

Markabi ter qatnasi birlaki har yon sochilur,
Bir sahobi durfishondur yer yuziga qatra rez.

Goʻyi chavgon zarbidin tutmoq bila har dam havo,
Biyim erukim shishai gardumni qilgay rez-rez.

Sogʻiy, may betki bu maydon aro goʻy urdi ul
Kim falak chavgoni birla qilmadi har dam sitez.

Goʻy uchun indi kavokib gardidin yer tutti ay,
Ey Navoiy, voqif oʻl, goʻyoki boʻldi rustaxe.

Bu gʻazal misolida biz avvalgi gʻazalda koʻrganimiz kabi shoir ichki kompozitsion qurilishida koʻzga tashlangan semantik-emosional tasvining monometriya asosidagi bosqichli ifodasini kuzata olmaymiz. «Monometriya» devonlarini tuzish davrida oʻz lirik asarlarida badiiy fikrning muallif «oyin-maqasadi yorqinroq aks etgan asar markaziy nuqtasiga qadar izchil va kommunikativ rivojlanishga, shoirning davomida keladigan tasvining ham kommunikativ va emosional jihatdan malum yoʻnalishga ega boʻlishiga qaratilgan boʻlgan. Bu umuman, Navoiy lirikasiga xos boʻlgan yetakchi badiiy xususiyatlardan biri - obrazning tadrifiy takomili prinsipiga aloqador badiiy tasvining bir koʻrinishidir. Maqsud Shayxzoda «...tadrifiy priyomi rus poetikasidagi «magnetanie» terminiga badal boʻla olur», deydi. Shu nuqtai nazaridan biz eʼtiborimizni qaratgan tadrifiylik asosidagi badiiy tasvir usulini bosqichma-bosqich oʻsish» termini bilan izohlash lozim koʻrinadi.

12.

«Badoeʼ ul-bidoyeʼ», 715-gʻazal:

Mening baxtim yuzi gʻam kojidin ul kun qaro boʻldi,
Ki koʻnglum ul koʻzi qoshu qarogʻa mubtalo boʻldi.

Qutulmish erdi oshiqliq balosidin koʻngul, ketmish
Ul oy koʻyiga, bilim, yona anga ne balo boʻldi.

Qoshu kirpiklaring koʻnglum uyin qildi kamonxon, a
Aliflardin oʻqu har naʼl anga bir halqa yo boʻldi.

Labingʻa qaysi til birla fido dey xasta jonimni,
Anga jonim fidokim, joni lalingga fido boʻldi.

Buzulgʻon xasta koʻnglumdin oʻqin zinhor chekmangkim,
Ul uygʻa bu sutun, ul notavongʻa bu aso boʻldi.

Ajab muhlik emasnu ishq dashti, ey musulmonlar,
Ki bir mo'rig'a har kun to'ma ikki ajdaho bo'ldi.

Fano istar esang ich dayr piri ilgidin jome,
Nedinkim xonagah shayxi ishi zarqu riy o bo'ldi.

Vujudum foni aylab oldi din bir mug'bacha, tong yo'q,
Agar zunnor bog'lab maskanim dayri fano bo'ldi.

Navoiy g'ussadin maxlas tilarsen, mastu bexud bo'l,
Ki davron dardtu ranjig'a dav o bu bo'ldi, to bo'ldi.

L U G' A T :

Koj – shapaloq; iztirob, aziyat

Na'l – taqa; etik va kovushning tagiga qoqiladigan temir nag'al,
kavush, sandaliya; taqa shaklidagi tamg'a

Mo'r - chumoli

Ilgi – "ilik" - qo'l

zarqu riy o – aldov, makt, riy o, hiyla; munofiklik, ikkiyuzlamalik, g'iybul,
fisqu-fasod; tezak, qabr, g'azab, jirkanch, yoqmas

zunnor – xristian dinidagilarning beliga bog'laydigan chilvir, belbog'; bul,
o'ziga sig'itiruvchi, tortuvchi

g'ussa – g'am, qayg'u

G'azal bahri: hazaji musammani solim

Mafo'iy'lun mafo'iy'lun mafo'iy'lun mafo'iy'lun

G'azalning nasriy bayoni:

1. Ko'nglimda qo'zu qoshi qora dilbar muhabbat paydo
bo'lgach, baxtim yuzi g'am iztirobidan qop-qora bo'ldi.

1. Ko'nglim oshiqlik balosidan qutulgan edi. Bilmadim, uni yana
ne balo urdiki, o'sha oy yuzi dilbar ko'chasiga ketib qoldi.

2. Qoshi kipriklarindan tinmay o'q otaverib ko'nglim uyini
kanonxona misoli qilding, har boqishing ko'nglimga o'q
misoli tegdi. "Qosh" va "kiprik" yozuvlaridagi har bir alif o'q
bo'lsa, qoshlarning shakliga o'xshagan nag'al shu o'qni o'tish
uchun kamonning yovsimon halqasi bo'ldi.

3. Laldek lablaringga qanday "jonim fido", deb aytay? Undan
ko'ra, lablaring lal'iga jonini fido qilganlarga joninni fido
etaqolay.

4. Xarob va bemor ko'nglim ichida turgan kiprik o'qini aslo olib
tashlamang. Bu kiprik buzilayozgan ko'nglim uyining ustuni,
ko'nglimning o'zi uchun aso esa – tayoq bo'lib turibdi.

5. Ey musulmonlar, sizga ma'lumki, ishq sahrosi halok
etuvchidir. Bu dashtu sahroning har bir chumolisiga ikki
ajdaho taom bo'ladi.

6. Agar muhabbat ko'chasida yo'q bo'lib ketishni istasang,
dunyoda yo'l ko'rsatib turgan pir qo'lidan bir jom pok ishq
sharobini ich, ya'ni ilm o'rgan va ilm darajalarida yuksal.
Xonagah shayxi aldov va hiyla bilan o'zini taqvodor va obid
ko'rsatishi mumkin. U seni pok muhabbat ko'chasiga olib
kirolmas.

7. Hayron bo'lmog' yo'q, bir mug'bacha (dunyoviy mahbuba)
vujudim borligini unuttirib, dinimni ham unuttirdi. Endi
belimga g'ayri dinlar belbog'ini bog'lab, turar yerim yo'q
bo'lib ketguchi dunyo bo'ldi.

8. Ey Navoiy, agar bu g'amlardan qutulmoq istasang, pok
muhabbat shavqidan mast bo'lu, o'zingni unut. Chunki bu
davron dardiga dav o – to hozirga qadar shu bo'ldi!

G'azalning umumiy mazmuni:

Filkning bir obraz asosidagi izchil rivojini kuzatish uchun muhim mazmuni ancha tushunarli bo'lgan qo'yidagi g'azal kompozitsiyasida muhim o'rin tutadigan mah variantlari ham e'tiborga molikdir. «Badori' ul bido'ya» devonidagi iyhon va irsoli-masal sanatlari darj etilgan:

Mening baxtim yuzi g'am kojidin ul kun qaro bo'ldi,
Ki ko'nglum ul ko'zi qoshu qarog'a mubtalo bo'ldi

matla'i bilan boshlanuvchi bu g'azalning «Navodir un-nihoy» devonidagi matnida to'rtinchi, beshinchi baytlar o'zini almashtirilgan. Bunday o'zgartirishning sababi g'azal matnidagi ko'ngul obrazi bilan bog'liqdir. Bu obraz g'azalning matla'idan boshlab o'zini o'zgartirilgan baytlariga qat'iy ishtirok etadi. Ya'ni:

1-bayt: Oshiqning baxti qaroligiga mubtalo ko'ngul sababchidir.

2-bayt: Ko'ngul oshiqlik balosidan qutulgan edi, yana o'sha ko'ngulga kechib, unga ne balo bo'ldi?

3-bayt: Mashuqa kiprikleri o'qi oshiq ko'ngli uyini kamonxona qilibdilar. Unda har alif bir o'qu, har nali bir egilgan halqa bo'ldi. Bu yerda shoir kiyobat san'ati bilan «kamonxona» so'ziga ishora qiladi. Ya'ni, bu so'zda ishtirok etuvchi ikki l va ikki o dan istora yaratadi - *Salok* - ikki alif - kiprik o'qlari, ikki nun - ikki egilgan qoshga qiyoslanadi. G'azalning birinchi variantida to'rtinchi bayt mashuqaning la'ldik lablari ta'rifiga bag'ishlangan. Beshinchi baytda esa yana ko'ngul obrazi va uchinchi baytda ishtirok etgan «o'q» obrazlari vositasida badiiy tasvir yaratiladi. Ya'ni,

Buzul' on xasta ko'nglumdin o'qin zinhor chekmangkim,
Ul uyga bu sultun, ul notavonga bu aso bo'ldi.

Ma'lum bo'layotgandek, birinchi, ikkinchi, uchinchi va beshinchi baytlarda lirik qahramon kechinmalari ko'ngul obrazi vositasidagi lavhalarida badiiy aks etib, bevosita uning ko'ngli bilan bog'liq hodisalar

ayon etilsa, bu baytlar orasidagi to'rtinchi bayt mashuqaning lablari ta'rifiga bag'ishlanadi. G'azalning davomi - oltinchi, yettinchi, sakkizinchi, to'qqizinchi baytlarda ko'ngul istilohi va unga aloqador tasvir uchramaydi. Ana shu o'rinda Navoiy g'azalga tahrir kiritishni lozim topadi va badiiy obrazning ko'ngul obrazi vositasidagi ifodasida semantik izchillik, o'ziga xos ilmiylikni ta'minlash uchun bu baytlar o'zini almashtirib, to'rtinchi baytni beshinchi baytdan keyingi o'ringa tushiradi. Buning natijasida g'azal yangi variantidagi boshlang'ich uch baytda lirik qahramon ko'nglining turti-tuman holatidagi tasviri berilsa, to'rtinchi baytda, nihoyat, bu ko'ngulning xasta bo'lib, buzilganligi, mashuqa kipriklaridan otilgan o'qlar uning buzuq uyiga kelgan bo'lib, o'ziga esa aso bo'lib turganligi haqida gap ketadi. Shoir oshiq ko'ngli bilan bog'liq tasviri oxirgi maqomiga yetkizgach, mashuqa lablari ta'rifini boshlaydi. G'azalning keyingi to'rt bayti oshiq-mashuqa ishqiy muvojaralaridan mutlaqo xoli tarzda bevosita shoirning jifimoy-falsafiy mazmundagi mushohadalari ifodasiga bag'ishlanadi. Ko'rinib turgandek, mazmundagi xos semantik strukturaga ega bo'lib, Navoiyning bir bayt o'zini o'ziga xos semantik strukturaga ega bo'lib, Navoiyning bir bayt o'zini almashtirish orqali kiritgan tahriri uning kompozitsion mukammalligiga xizmat qiladi. Tahrirdan keyin g'azalning kompozitsion qurilmasini ikki bo'limga ajratish mumkin. Ya'ni, boshlang'ich, ko'ngul obrazi bilan bog'liq to'rt bayt - birinchi bo'lim, va lablar ta'rif berilgan beshinchi baytdan keyingi oltinchi, yettinchi, sakkizinchi, to'qqizinchi baytlar ikkinchi bo'lim tarzida. Shu o'rinda, agar ta'bir joiz bo'lsa, g'azalning birinchi bo'limi mavzu va mazmun hamda tasvir tipi yuzasidan - oshiqona, ikkinchi bo'limi esa - fano va baqo masalalarini istifoda etuvchi mushohadaviy tipdagi «orifona» deb atash ma'quldur. G'azalning oshiqona bo'limidagi baytlar majmua, ya'ni, dastlabki to'rt bayt go'yo qasidaning bosh (nasib) qismini eslatadi, uning orifona qismi esa qo'yidagi mazmundadir:

Ajab muhlik emasmu ishq dasthi, ey musulmonlar,
Ki bir mo'rig'a har kun to'ma ikki ajdaho bo'ldi.
Fano istar esang ich dayr piri ilgidin jome,
Nedinkim xonaqah shayxi ishi zarqu riyu bo'ldi.

Vujudim foiniy aylab oldi din bir mug'bacha, tong yo'q,
Agar zumnor bog'lab maskanim dayri fano bo'ldi.

Navoiy g'ussadin maxlas tilarsen, mastu bexud bo'l,
Ki davron dardu ranjig'a davro bu bo'ldi, to bo'ldi.

Navoiy lirikasida uchraydigan bunday murakkab kompozitsiyani Yo'ls'hoqov tavsifiy xarakterdagi g'azallar uchun xarakterli hodisa deb hisoblaydi «...g'azal boshida tilga olingan narsalar (masalan, «Uyg'otib subhi bahor elni fig'on birla sahob» g'azalini eslang) uchinchi, to'rtinchi yoki beshinchi bayrdan keyin tushib qoladi. Ular go'yo kadr ortiga o'tib, birinchi planga konkret qiyofa yoki masala chiqib qoladi».⁹¹

Navoiy lirikasining barcha tipdagi g'azallari kompozitsiyasiga xos xususiyatlarni bu tariqa tekshirish uning alohida olingan bir g'azalini oshiqona g'azal, boshqa g'azalini esa orifona yoki sufiyona deb, qolipga solib biryoqlama tasnif etish kabi masalalarni jiddiyroq o'ylab ko'rishga ehtiyoj tug'diradi. Zero, bu nuqtai nazaridan Navoiy g'azallari maqolalari va maqaladan ilgari keluvchi baytlarning shoining oshiqona atalmish g'azallaridagi pozitsiyasi, muallif g'oyat maqsadi ifodasidagi ahamiyati masalalari bugungi navoiyshunoslik talablari doirasida, maxsus monografik mavjud hali o'rganilmagan. Albatta, shoir hamd va natlari, ba'zi ijtimoiy-falsafiy ruhidagi yakpora g'azallari bundan mustasno.

13.

«Navodir un-nihoyat», 26-g'azal:

Jonda qo'ydim chimgag'on maktubini hijron aro,
Bilmon ul maktubdur yoxud alifdur jon aro.

Rishai oliyki chinnab erdi ochib asradim,
Xunfishon ko'z raglaridek diydai guryon aro.

Notavon jismim ko'rundi za'fdin ul rishadek,
Baski bo'lg'ondim iki ko'zumdan oqqan qon aro.

Noma emas erdikim, bor erdi ul hirzul amon,
Kim g'amim aysh eti yetgach kulbai ehzon aro.

Garchi jonondin aziz emas erur jondin aziz
Kim, vasila bo'ldi mahzun jon bila jonon aro.

Ruq'ai ehsondin, ey mun'im, gado komini ber,
Kim bu yanglig' ganj topmas kimsa bu vayron aro.

Ey Navoiy, nomai maqsud yetti, xushdli o'l,
Kim xati ozodlig' budur g'ami hijron aro.

I. U G' A T :

Za'if – quvvatsizlik, holtsizlik, xastalik, kasallik
Hirz – saqlaydigan, asraydigan, saqlanish, omon bo'lish
Kulbai ehzon – hazin uy, g'am, hasrat uyi
Vasila – yo'l, vosita, sabab, bahona, bois, tuhfa, sovg'a
Ruq'a – xat, maktub; yamoq
Mun'im – ne'mat beruvchi, rizq beruvchi, saxovatli

G'azal bahri: ramali musammani maqsur
Foilotun foilotun foilotun foilon

G'azalning nasriy bayoni:

1. Sog'inch va hijron ichida bir chirmalgan maktub oldim va uni jonim turgan yer – yuragim ustiga qo'ydim. Ammo o'zim tushunolmay qoldim: jonim ustida turgan narsa maktubmi yoki "jon" so'zida keladigan alifmi?!

⁹¹ Исхоков Ё. Навоий поэтики. – Тошкент: "Фан", 1970, 61-6.
178

2. Maktub a'lo sifati ip bilan chirmalgan edi. U qizil rangd ekan, gon yosh to'kuvchi ko'zim tomlaridek yig'layolg an ko'zlarim ichida asradim.
3. Zaiifikdan o'sha ipdek bo'lib qolgan notavon jismim shu gonli yosh oqimlari orasida qolgandek ko'rindi.
4. Bu maktub emas, balki meni asraydigan tumordek cdlik, g'amlarim aysh etib turgan hazin hasrat uyiga kirib kelgan edi.
5. Bu bir maktub bo'lsa, u albatta jononimdan aziz emas, ammo mening jonimdan aziz! Chunki u mening jononimdan menga kelgan tuhfadir.
6. Ey ne'mat beruvchi, bu "hasana" – go'zal maktub bois men gadoning maqsadimni hosil aylal! Mening vayronamda bu yanglig' xazinani hyech kim topa olmaydi.
7. Ey Navoiy, maqsadingni ro'yobga chiqaruvchi maktub yetib keldi, ko'nglingni shod et. Bu sendan sog'inch-hijron g'amlarini ketkazuvchi ozodlik xaidir.

G'azalning umumiy mazmuni:

Ushbu g'azalning mazmuni tushunarli, tili sodda, ustubi ravon. Mubayyin, ya'ni fikrlarini bayon etuvchi shaxs sog'inch ichida yurganida yaqin insonidan qimmatbaho ip bilan chirmalgan bir maktab oladi. Bu maktabi o'liy shu qadar uzoq kutilgan va qadrlil ediki, muallif uni barcha yomonliklardan asraydigan tumor kabi qabul etdi. Bu maktab uni yaqin kishisi bilan bog'lagan go'zal tuhfa edi. G'azal maqtasidan ma'lum bo'ladiki, lirik qahramonning asl maqsadi shu noma edi. Noma yetib keldi, endi u ozodlikka chiqadi. G'azal mazmunidan

Gʻazal mazmunidan uning ikki yaqin doʻst orasidagi munosabatlar bilan bogʻliqligi ayon boʻladi. Oʻquvchi xayolida Navoiy hazratlari bu gʻazalni Samarqandda ekanliklarida yangi taxtga chiqqan doʻstlari Husayn Boyqarodan olganliklari yoki Astrobodda hokim boʻlgan yillarida Hirotdan kelgan biror maktub

Jonimu ummudur ul oy bevafo bo'lsa ne tong,
Qayda ko'mish kimsa hargiz umr ila jondin vafo.

Gar vafó qilsang enur andinki, bordursen pari,
 Gar vafó qilsang enur andinki, bordursen pari,

Yo'qsa kim olamda ko'mishi ilav i m...

joylashgan o'ziga xos shetiy janr deb atash mumkin».⁹³ Navoiyning g'azal kompozitsiyasidagi har bir alohida olingan baytlar va semantic bo'laklarni yakuniy mantiqiy xulosa vositasida yaxlit lirik asar qilib birlashtiruvchi maqal va maqaldan oldingi baytlarga bo'lgan ijodiy munosabati g'azallarning matn nusxalarida ham ko'rinadi. Jumladan, shoirning «Badoe' ul-bidoya» bilan ta'minlangan. «Badoe' ul-bidoya» ga 42-chi, «Navodir un-nihoya» ga esa 43-o'ringa kiritilgan biz tahlil etayotgan ushbu mulohazaviy g'azal bunga misol bo'la oladi. Bu g'azal kompozitsiyasi shoirning chuqur ijtimoiy-falsafiy mulohazalari asosida qurilgan bo'lib, uslub jihatidan ham o'ziga xoslikka ega. Ya'ni, g'azal baytlaridagi misralararo bog'lanish o'ziga xos original bir qonuniyatga bo'ysovdirlangan. Ana shu jihatdan, ya'ni misralarning uslubiy bog'lanishi yuzasidan g'azalni uch qismga ajratish mumkin. Chunonchi, birinchi, ikkinchi, uchinchi baytlarning birinchi misralarida shoirning ibratomuz xulosaviy fikrlari berilib, ikkinchi misralar ularni bir tomondan izohlab kelsa, ikkinchi tomondan, yana bir bor kinoya, kesatq tarzidagi umumlashma xulosalardan iboratdir. Baytlarda misralar o'zaro ritorik so'roqlar vositasida intonatsiya yo'li bilan bog'lanadi. E'tibor qiling:

Kimsa hargiz ko'lmadi chun ahli davrondin vafo,
Ulki davron olfatidur ne tama' andin vafo?⁹⁴
Joninu umrumdudur ul oy bevafo bo'lsa ne tong,
Qayda ko'lmish kimsa hargiz umr ila jondin vafo?
Gar vafo qilsang erur andinki, bordursen pari,
Yo'qsa kim olamda ko'lmish nav'i insondin vafo?!

G'azalning keyingi ikki bayti (4-5) chuqur ijtimoiy mazmunida shoirning davron va davron aholidan, bevafo yordam («yor») tushunchasi bu yerda keng mahoda, ya'ni, barcha lirik qahramon «ko'nglini olishni» mumkin bo'lgan shaxslar mahosida) shikoyati motivlari bilan yo'g'rilgandir. Bu baytlarda avvalgi baytlardan farqli o'laroq, xulosaviy fikrlar ikkinchi

baytlarda berilib, birinchi misralar ularning sababini izohlab keladi. Jumladan, grammatik vositalar («chun» - «chunki» ergashituvchi bog'lovchisi, «vahki» undov so'zi) ana shu maqsad ifodasi uchun xizmat qilirilgan:

Vahki, davron aholidin juz bevafofig' ko'lmadi,
Har nechakim ko'rdilar men zori hayrondin vafo.
Chun vafo gulbargi davron bog'ida ochilmadi,
Bejihatdur kimki istar bu gulistondin vafo.

G'azalning birinchi qismida muallif fikrlari matnifiy mazmunidagi tezislar shaklida ifodalangan bo'lsa, uning ikkinchi qismida shoir shaxsining ishtiroki ko'zga tashlanadi. G'azalning uchinchi qismi, ya'ni maqaldan oldingi bayt va maqalda esa shoir shaxsi oldingi planga chiqadi. Bu baytlarda ham misralar sababiy bog'lanish orqali biri ikkinchisini izohlab keladi. Biroq, ularning avvalgi baytlardan farqli jhati shundaki, avvalgi baytlarda sababiy-mantiqiy bog'liqlik ikki misra o'rtasida yuz bergan bo'lsa, bu baytlarning ikkinchi misralarida butun shet mazmuniga taalluqli bo'lgan sabab motivlari va muallifning yakuniy mantiqiy xulosalari ifoda etiladi:

Kimsa ko'nglin kimsadin istab vafo oldurmasun
Kim, munga xud yetmadi ul ko'nglum olg'ondin vafo.
Ey Navoiy, gar vafosiz chiqti ul sultoni husn,
Topding eldinkim, tilarsen emdi sultondin vafo?!

G'azalning birinchi varianti, ya'ni «Ilk devon» matnida maqal bor, uning «Badoe' ul-bidoya» matni esa maqatsiz. Maqaldan oldin keluvchi oltinchi bayt shoir g'oya-maqasining xulosaviy ifodasi sifatida shetga yakun yasagan. Devonlarida g'azallar hajmining yetti baytdan kam bo'lmagligi prinsipiga amal qilgan Navoiy bu g'azal kompozitsiyasini ham hajm harida semantic-emotional tasvir takomili borasidagi mulohazalar yuzasidan maqalga bo'lishini ma'qul ko'rgan. Chunki, g'azalning birinchi

⁹³ Мисхон Е. Навоий поэтикаси. – Тошкент: «Фан», 1970, 63-6.
184

qismidagi baytlar kabi maqalda mistralarning ritorik so'roq vositasida bog'lanishi shet kompozitsiyasida badiiy tasvir yaxlitligini ta'minlaydi. Shu o'rinda bir savol tug'iladi: nega Navoiy g'azalni «Badoe' ul-bido'ya» devoniga maqtasiz holda kiritgan? Uning «Navodir un-nihoya» va «Favoyid ul-kibar» nusxalariga esa chiqarib olingan maqtani qaytadan qo'shgan?

Maqtani g'azalning umumiy mazmunidan uzilgan holda olib qarash, u shoirning biror real voqea-hodisa munosabati bilan yozgan epigrammasi tarzida namoyon bo'ladi. Ammo, u mazkur g'azal nihoyasiga joylashtirilgan ekan, bu taassurot g'azalning umumiy ruhida ham aks etadi. Bu esa bevosita g'azalning yozilish davri haqidagi mulohazalarning o'yg'onishiga sabab bo'ladi.

Albatta, Navoiy maqalda sulton obrazini tasodifan kiritmagan. Shoirning barcha janrlardagi lirik asarlarida bo'lgani kabi sulton obrazi bu baytda ham o'zining hayotdagi real prototipiga ega deb ko'rinadi. Shunday bo'lmaganda, Navoiy bu obrazni umumlashma, tipik obraz sifatida oting ko'plik grammatik formasida berishi yoki g'oyaviy fikrlari xulosasi uchun boshqa obrazlar, badiiy lavhalardan foydalanishi mumkin edi. Demak, baytdagi fikr yo'nalishi real sultonga qaratilgan.

Agar maqtahning «Navodir un-nihoya» devoni tartib berilishi davrida g'azalga qayta qo'shilganligiga e'tibor bersak, uning 80-yillar o'talarida shoir davlat ishlaridan rasman o'zini chetga olib, sulton va amaldorlar bilan bo'lgan munosabatlardan qat'iqlik charchagan damlardagi kayfiyati ifodasi bo'lishi mumkin, degan xulosa chiqadi. Chunki, maqalda shoirning zamona sultonidan norozi holdagi ruhiy kayfiyati ravshan aks etib turibdi.

G'azal shoirning yoshlik⁷¹⁾ davriga taalluqli. Shoirning yoshlik va yig'ilik davri biografiyasida bevosita iz qoldirgan sultonlar - unga nihoyada g'amxo'r bo'lgan Muhammad Sulton, uning ukasi Abulqosim Bobur Mirzo va yosh shoirning Hirotni uchinchi marta tark etishiga bevosita sababi bo'lgan Abusaid Mirzolardir. Agar g'azal Navoiyning mamlakat sultonidan vafo kutmagan bir davrda, ya'ni Samargand safari oldidan yozilganligi ehtimolini e'tiborga oladigan bo'lsak, «Badoe' ul-bido'ya» ga tartib berish davrida Navoiy ma'lum mulohazalar nuqtai nazaridan uni g'azal tarkibiga

kiritmagan bo'lishi mumkin. Chunki, Sulton Husayn Boyqaromning bevosita kiritmagan bo'lishi mumkin. O'rinda o'zining birinchi rasmiy devoniga tartib g'amxo'rliigi va rahmnomaligi ostida o'zining barcha shiiriyat patosi berayotgan shoir bu devonga eldan va sultonidan qat'iqlik shikoyat patosi ulfuri turgan baytni kiritishni istihola qilgan. Keyinchalik esa, «Navodir un-nihoya» ni tuzish davrida g'azal kompozitsiyasi butunligini o'ylab, uni qaytadan g'azal tarkibiga kiritgan. Ana shu mulohazalar quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon beradi: ko'zda tutilayotgan g'azal Navoiyning ijtimoiy-ma'rifiy yo'sindagi tadrilji g'azallaridan biridir. Uch variantda bo'lgan bu g'azalning keyingi variantidagi maqal o'quvchi diqqatini bevosita muallifning hayoti bilan bog'liq munosabatlardir. Bundan g'azalning umumiy ruhiga voq'ebandlik xususiyatini kiritadi. Bundan tashqari, Navoiyning maqal yozilgan davrdagi falsafy-siyosiy qarashlarini ham ifoda etadi. Navoiyning yoshlik lirikasiga tegishli bo'lgan bu g'azal u bu davrda katta muhabbat qo'ygan podshohlar («Har gadokim bo'ryo'i faqr erur kisvat ang'o» va «Ilk devon» dagi boshqa g'azallarni eslang) - Muhammad Sulton (1456) va Abulqosim Bobur Mirzo (1457) vaftolaridan keyin, 1464 yilda Mashhaddan Hirotna qaytib, og'ir qiyinchiliklarni boshidan kechirayotgan bir davrda yaratilgan. G'azalning «Ilk devon» dan joy olganligi Navoiyning Samargand safari oldidan, ya'ni, 1464-1465/66 yillar oralig'ida yozilganligini tasdiqlaydi. Bu esa juda muhimdir. Malumki, «Ilk devon» da shoirning bolalik va yig'ilik chog'ida yozgan she'rlari aralash holda joylashtirilgan. H.Sulaymonov ilmiy tadqiqotlarida esa bu devonga kiritgan she'rlarning hammasi bolalik (yoshlik) davriga oid, deb qaralgan. Navoiyshunoslik fanining vazifasi inkoni boricha shoirning bolalik va yig'ilik davrida yozgan she'rlarini bir-biridan farqlab berishdir.⁹⁴⁾ Keltirilgan g'azal, fikrimizcha, «biz (Navoiyning - S.D.) 15-16 yoshgacha bo'lgan davrni bolalik, undan keyingi davrni yig'ilik davri deb oladigan bo'lsak...»⁹⁵⁾ Navoiyning yoshlik emas, balki yig'ilik davriga taalluqlidir. Demak, Navoiy lirikasi xususiyatlarini izchil o'rganish orqali ayrim g'azallar matnlariga oid rang-barangliklar vositasida shoir biografiyasining ba'zi jihatlariga oid muhim ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin, shuningdek, g'azallardagi poetik

⁹⁴⁾ Хайитметов А. Навоий лирикаси. — Тошкент: "Фан", 1971. 6-6.

⁹⁵⁾ Шу асар, шу саҳифа.

usullar va badiiy tasvir xususiyatlarini ham chuqurroq tekshirish imkoniyati paydo bo'ladi.

Bu g'azal xususida yana shuni aytish mumkin, u shoir ko'ngliga mahub she'rlardan biri bo'lgan. Keyinchalik Navoiyning bu g'azaliga musaddas bog'lab "Badoe' - ul - bidoya" devoniga kiritishi buning isbotidir.

15.

«Badoe' ul-bidoya», 54 - g'azal

Sochsa anjumdin falak boshing' g'a yuz ming durri nob,
Jolayi g'am, bilki, yog'durg'ay bir ofatlig' sahob.

Ne g'araz bu jolani yog'dursa andin o'zgakim,
Umr naxlin sindurub, tan gulbunin qilg'ay xarob.

Ro'ziy ortug' bo'lmag'in har kimki bilg'ay charxdin,
Zol yanglig'durki roziq charxini qilg'ay xitob.

Ofatinish bahridin gardun hubobi besh emas,
Bormu imkon kimsaga bir qatra suv bermak hubob?

Bo'lsa erdi qudratikim lahzae topqay qaror,
Tunu kun tinmay bu nav' etkaymu erdi izitrob?

Ul dog'i o'z holig'a hayron erur andog'ki men,
Anda ham sargashtaliq andoqki menda pechu tob.

Jismi oning ham havodis zarbasidin nilgun,
Topmayin maqsudini mendek necha aylab shitob.

Qudrat ilgida bo'lub ul ham zabun andoqki men,
Olmay ul mendin hisob, andoqki men andin hisob.

Ey Navoiy solik ersang haq vujudin bil vujud,
Mosivallohni adam, vallohu al'am bissavob.

L U G' A T :

Naxl – nihol

Tan gulbuni – bu yerda: badanning guldek go'zal va pok

kulbasi

Zol – qariya (kampir, chol); bir kechalik oy, hilol; adashgan,

gumroh, yo'ldan ozgan; yomonlikka yo'llovchi

Gardun – osmon toqlari; dunyo, olam, jahon; arava; yuksak,

baland

Hubob – suv yuzida paydo bo'ladigan putakchalar; osmon

gumbazi; foni dunyo; aylana

Besh emas – ortiq emas

Havodis – hodisalar, voqyealar, kundalik o'zgarishlar; ko'ngil

g'ashlik hodisasi;

Nilgun – ko'k rangli, ko'k rangli gumbaz, osmon

Solik – yo'lga kirgan, yo'lda yurgan; tasavvuf yo'lga kirgan;

zohid; obid; musofir; g'arib; ogoh musofir; sufiylik ixtiyor

qilganlar; yo'l topish uchun urinmoq, yo'llanmoq

Mosivalloh – xudodan boshqa

Vallohu al'am bissavob – to'g'risini Alloh yaxshiroq biladi

G'azal bahri: ramali musammami mahzuf

Foliotun foliotun foliotun folitun

G'azalning nasriy bayoni:

1. Falak boshingdan yuz minglab durdek yulduzlarini sochib turgan bo'lsa ham, ehtiyot bo'l, bitta ofatli bulut g'am jalarini yog'dirishi mumkin.

2. Jala yog'dirishdan uning maqsadi nima? Albatta sening umring niholini sindirib, guldek taningni xarob qilishdan o'zga narsa emas.
3. Rizq nastibasi ortiq yoki kam bo'lishini har kim ham taqdiridan deb bilar ekan, Adashgan gumrohlar kabi chunki (taqdir) ga nolib xitob qiladi.
4. Yaratilish dengizidan osmon toqlari ustun emas, Dengiz turganda uning yuzida suzib yurgan hubob biror kimsaga suv bera olarmidi?!
5. Agar uning kuchi-qudrati bo'lsa, buncha suv yuzida beqaror suzguncha, biror lahza to'xtab, biror yerda qaror toparmidi? Kechayu kunduz bu tariqa iztirob chekmasmidi?!
6. Shu boisdandir balki, u ham xuddi men kabi o'z holiga hayron. U ham boshini har tomonga urnoqda, men aylanib o'rgulganim kabi.
7. Uning jismi ham har turli hodisalar zarbasidan ko'karib ketgan, xuddi men kabi har qancha g'ayrat qilsa ham maqsadini topolmayapti.
8. U ham taqdir qo'lida mendek zabun, u mendan hol so'rayolmaganidek, men ham undan hol so'rayolmayman.
9. Ey Navoiy, haq yo'lida yurishni ixtiyor etgan solik bo'lsang, o'z vujuding borligini unut va faqat haq vujudini mushohada et, xudodan boshqani yo'q bo'luvchi bil. Yana Alloh bilguvchiroqdır.

G'azalning umumiy mazmuni:

Inson umrini Hazrat Alisher Navoiy bir yo'l deb tasavvur etadilar. Hayoti davomida hech qanday yo'lni ko'rmay, bilmay o'tib ketadiganlar ham bor. Ammo, shoirning tinglovchisi, dil yoruvchisi, hamdardi - mazmun bor yo'lni maqsad qilgan, ya'ni, hayotni oson va chiroyli tarzda o'tkazish uchun zaminlar bor yo'lni topishga qasd qilgan «ahli xirad», «ahli hush» – aql egalaridir.

Shoir tafakkurining mo'jizasi shundaki, unga ko'ra, ma'no va hukmat istab yo'lga chiqqan xiradmand asl ma'noni topgach, hushu xirad unga ortiqcha ekanini tushunadi va bu yuldan o'zini xalos etadi. U ma'noni aql bilan emas, pokiza tuyg'u bilan his etadi. Aql yo'lchini ma'no eshigiga qadar yetaklab keladi. Shunda unga namoyon bo'lgan mukammal mohiyatning bir zarrasigina uni oshiqqa aylantiradi. Shundan boshqa hamma narsadan u bezor, hamma narsa uning uchun be'tibor bo'lib qoladi. Uning ahvoli xuddi quyosh yanglig' yonishdangina iborat bo'ladi. Bu yonishga na aql, na hush, na fahm, na his parda bo'la oladi, uni pinhon tutishning imkoni yo'q.

Mehrim o'tin hushu aqlu fahmu his yoshurmadi,
Mehri lom'i to'rt burqa' keynidin pinhon emas.

Hazrat she'riyatlarida vasf etilgan barcha oshiqlar hayotdan chin ma'no istab yo'lga chiqqan soliklardir. Ular shoir devonlarida turli badiiy timsollar sifatida namoyon bo'ladi. Hazrat Navoiyning shunday hammaslalaridan biri – Hubob ekan!

«Badoe' ul-bidoya» devonidan o'tin olgan bu g'azalda shoir taqdir haqida fikr yuritadi. Chuqur mushohadaga chorlovchi bu g'azal shoir uslubida juda kam ko'rinadigan hodisa – matla'sidanoq o'git bilan boshlanadi. Taqdir hukmi o'zgarmas, deya saboq beradi shoir, garchi falak yorqin dur singari yulduzlarini boshingdan to'kib tursa ham, emin bo'lmaki, bitta ofatlar bilan to'yingan bulut ustingdan g'am jalarini yog'dirishi mumkin:

Sochsa anjumdin falak boshingga yuz ming durri nob,
Jolayi g'am, bilki, yog'durg'ay bir ofatlig' sabob.

Balo yog'diruvchi bulutning bunday qilishdan maqsadi, albatta, sening umring niholini sindirib, gul xirmani yanglig' taningni xarob qilishdan o'zga narsa emas:

Ne g'araz bu jolani yog'dursa andin o'zgakin,
Umr naxlin sindurub, tan gulbunin qilg'ay xarob.

Keyingi baytda Hazrat yana taqdir hukmi va Yaratuvchi hikmati xususida mushohadaga beriladi. Rizqu ro'zi ortiq yoki kam bo'lishini har kim taqdiridan ko'radi. Adashgan, gumrohlar ham qilgan o'zlari qilgan amallarini yaratuvchi taqdiri deb biladilar. Shu nuqtada shoirning jabar va qadar masalalariga munosabati yaqqol namoyon bo'ladi. Usto'z adabiyotshunos olim Yoqubjon Is'hoqov Navoiyning islomiy, shar'iy dunyoqarashida jabariya va qadariya aqidalarining o'imi, namoyon bo'lishi, ijodidagi talqini xususida ravshan dalillangan tadqiqotlar yaratib, aniq xulosalarini bayon etganlar.⁹⁶ Albatta, ahli sunna val-jamoa e'tiqodidagi shoir jabariya tariqida ham, qadariya tariqida ham bo'lmagan. Y'ani, har bir yaratilish avvaldan belgilangan ilohiy taqdir bilan dunyoga keladi. Jabar ahli o'zlarini to'la mahkumi hukm hisoblab, hayotguzaronlikda hych qanday mas'uliyat his etmaydilar. Ahli sunna esa insonga berilgan idrok, erk, tanlov huquqi nuqtai nazaridan taqdirga o'zgartirish kiritilishi mumkin, deb hisoblaydi. Masalan, inson umrining qanchaligi taqdir qilingan. Uni Yaratuvchigina belgilaydi. Ammo, o'zining hukmiga o'zi marhamati bilan o'zgartirishlar ham kiritib turadi. Masalan, sadaga qilgan insonning umrini uzaytiradi (bu uzayish asosan umrning barakasida ko'rinadi), har yili qadr kechasida insonning bir yillik amallari hisob-kitobi yuzasidan kelgusi bir yillik taqdiri belgilanadi. Bunda mutlaq adolat namoyon bo'ladi, Imom al-Buxoriy hazratlari o'zlarining "Al-jomi' as-sahih" asarlarida keltirishlaricha, payg'ambar alayhissalom o'zlarining hadisi shariflarida shunday xabar qiladilar: «Musulmonlar dunyoda yaxshilik ko'rsalar, Allohga hamd aytin. Agar yomonlik ko'rar ekanlar, o'zlaridan ko'rsin, qilmishlari ularga qaytarilishidir». Binobarin, yaxshilikni

insonlarga faqat yaxshilik istovchi Yaratuvchidan, yomonlik ham Yaratuvchidan, ammo ba'zan insonning o'z fe'i va amali ham bunga sabab bo'ladi, deb bilgan shoir biz anglashga intilayotgan haytda Zol timsolini iymon qiladi. Zol – haytda adashganlar o'zlarining gumrohliklarini Yaratuvchi hukmidan bilib, unga xitob qilgan ekanlar, haqiqatan, "e'tiqodda ham adashibdilar", deydi shoir:

Ro'ziy ortug' bo'lmag'in har kimki bilgay charxdin,
Zol yanglig'durki rozig charxini qilg'ay xitob.

Shoir Yaratuvchini dengizga qiyos qiladi. Hubob – har yil kech sunbulada suv yuzida aylanib, suzib chiqib ketadigan ustun, pufakchalari. Hubobning suv yuzida suzgani – u dengizdan ustun, yuqori degani emas. Chunki, suv – hayot manbai dengizdir. Qani hubob biror kimsaga bir qatra suv bersinchi?

Ofarinish bahridin gardun hubobi besh emas,
Bormu imkon kimsaga bir qatra suv bermak hubob?

Hubob dengizdan hosil bo'ladi. Uning yaratilishi ham, imon-ixtiyori ham, taqdiri ham dengizga bog'liq. U o'zi uchun biror narsa qila olish qudratiga ega bo'lmaganligi sababidan o'z holiga hayron, boshini har tarafga uradi. Ana shu o'rinda shoirning qo'liga qalam olishi siri ochiladi. Shoir o'zini hubob timsolida tasavvur qiladi. Hubobning suv yuzida sirg'alib ketishidan maqsadi noma'lum. Haqiqat tolibining esa maqsadi ma'lum, ammo har qancha g'ayrat qilmasin, qasd qilganini topmog'i noma'lum. Shoir hubob taqdiri vasfni davom ettiradi:

Bo'lsa erdi qudratikim lahzae topgay qaror,
Tunu kun tinmay bu nav' e'gaymu erdi izitirob?

⁹⁶Исхоков Ё. Нақибандия ва ўзбек адабиёти. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги ХМН, 2002, 47-91-бетлар.

Ul dog'i o'z holig'a hayron erur andog'ki men,
Anda ham sargashaliq andoqki menda pechu tob.

Jismi oning ham havodis zarbasidin nilgun,
Topmayin magusadini mendek necha aylab shtitob.

«Nilgun» so'zini iymon qilib, shoir hubobning ko'kishtob
rang'i va tolibning hayot zarbalaridan ko'karib ketgan taniga ishora
qilyapti. Shoir keyingi baytda ham o'zining taqdirini hubob taqdiri
bilan solishtirishda davom etadi. Taqdir qo'lidagi ikki sargashta bir-
biriga hisob ham bermaydi, so'ramaydi ham:

Qudrat ilgida bo'lub ul ham zabun andoqki men,
Olmay ul mendin hisob, andoqki men andin hisob.

Maqta'da yana shoirning taqdir masalasidagi nuqtai nazarini
aniq, ravshan namoyon bo'ladi. U – solik, o'zini qiyoslagani hubob
ham – solik. Hubob dengizdan hosil bo'ladi, demak, o'z manbaigiga
dengizga intilmog'i lozim. Navoiy esa, faqatgina Haq vujudini
mayjud ekanligini tushunsin. Shu vujudan mayjudlik topgan
hamma narsa – mosivalloh, ya'ni yo'q bo'lib ketgunchidir. Solik aql
va ilhom bilan Haqni tanidi, uning borlig'ida yo'q bo'lib ketishga
intildi va bu borada ham Haq taoloning o'ziga tavaakkul qildi:

Ey Navoiy, solik ersang Haq vujudin bil vujud,
Mosivallohni adam, vallohu al-lam bis-savob.

Shu tariqa, Yaratganining benihoya o'jiz, sirli va yashirin
mo'jizasi bo'lmish hubob Navoiy she'riniyatining betakror badiiy
timsollaridan biri sifatida yangi ma'no kasb etadi. Haqiqatan ham,
hubobni hamma ham ko'ravermaydi. U yilda bir marta qish chillasi
kelishidan oldin, kech tiyramohda dengiz, daryo yuzidan ko'kish
ko'piklar yig'indisi shaklida suzib qayoqqadir o'tib ketadi. Uni

Yaratgan istaganlarigina ko'rib qoladi. Xuddi shunday Yaratgan
odamlar nazdida o'jiz, sirli, yashirin mo'jiza bo'lmish orifini ham
o'zi tanlaganlarigina tanitadi. G'ayr, begonalar ko'zidan rashk
pardasi bilan to'sib qo'yadi. Orifni, solikni, tolibni taniganlar, ba'zan
holini, ba'zan so'zlarini anglaganlar esa, u va Yaratgan orasidagi
sirni muqaddas deb bilmoqlari, omonat saqlamoqlari lozim. Agar,
aksincha bo'lsa, boshlariga ofat yetmog'i ehtimoli bor. «Lison ut-
tayr» da shoir shu ma'noda ogohlantiradi:

Shart bukin, anglag'on sharh etmagay,
To tili din boshqa ofat yetmagay.

Donishmand Navoiy shu g'azali orqali Tangri taolo o'zi
yaratgan barcha maxluqot va maxluqot gulloji bo'lmish insonlar
orasidan tanlaganlari bilangina sirlashadi, ma'rifatidan bahramand
etadi, demog'chi.

Bu - Navoiy e'tiqod qilgan vahdatul vujud ta'limoti. Navoiy
she'riyatini muxlisi ham shoir dardini tinglash uchun tanlandimi,
demak, sohibe'ttibor bo'libdi.

16.

“Badoe' ul-bidoya”, 215 - g'azal:

Menda bir o'tidurki, gar dam ursam aflok o'rtanur,
Astrasam ko'nglumda jonu, jismi g'annok o'rtanur.
Mehr emas ohim o'tidin ko'kka yetmish bir sharar,
Ayb emastur gar desam, dam ursam, aflok o'rtanur.
Bas tanim o'rtarg'a qonlig' novaking, hijronmi qo'y,
Barq ne hojat, bir uchqun birla xoshok o'rtanur.

Sham' o'tin mohiyatini ang'lay degan parvonadek,
O'razing mehrini fahm aylarda idrok o'rtanur.

Ishq aro ko'nglum necha tolpinsa ortar sho'lasi,
O'tiga tushgan telba qilg'on soyi topok o'rtanur.

Ashk yub jismim kuduratdin, qurutnisha oh o'ti,
Lam'ae tushgach uzoring barqidin pok o'rtanur.

Ey Navoiy, chun rutabdek otashin la'li aro
Xasta ko'nglum tushiti, tong yo'q, gar bo'lub chok o'rtanur.

L U G' A T :

Novak – o'q, kamon o'qi; kiprik; o'q o'lmog, jarohatlamog
Topok – tipchilash, bezovtalanish

Kudurat – xiralik, g'ashlik, xafalanish; g'am, qayg'u; g'ubor;
Lam'a – shu'la, nur; malohat yog'dusi; sharq quyoshi, nuri;
sevgili yor

Rutab – ho'l, nam

G'azal bahri: ramali musammami mahzuf
Foilotun foilotun foilotun foilotun

G'azalning nasriy bayoni:

1. Ichimda shunday o'ti borki, bir nafas chiqarsam, osmonu falaklar alanga olib ketadi. Agar uni yuzaga chiqarmay ko'nglimda asrasam, g'amda qolgan jonu jismim kuyadi.
2. Osmonda turgan narsa Quyosh emas, balki men "oh" nafasim o'tidan falaklar yonadi, desam ayb bo'lmas.
3. Tanimni kuydirib yuborish uchun bir dona gonga bo'yalgan kiprik o'qing yetarli, hijron haqida gapirmay quyagol.

Chaqmoqning ne hojati bor, xashakdek tanim yonib ketishi
uchun bitta uchqun ham kifoya.

4. Xuddi sham sho'lasi mohiyatini ang'lamogchi bo'lgan
parvonadek, quyoshdek yuzingni fahmiga sig'dirolmay aqlu
idrokim kuyib kul bo'lidi.

5. Ko'nglim ishqing sari qancha talpinsa, shuncha
sho'lalanadi, xuddi olov ustiga yiqilib tushgan telba har
qancha tipirchilagan sari ko'proq kuyayotgandek.

6. Ko'z yoshlarim jismimdagi g'am-qayg'u g'uborlarini yuvib
yubordi, ohlarim o'ti qurutdi. Chaqmoq kabi yuzingdan
uchgan bir sho'la sabab butunlay kuyib ketdi.

7. Ey Navoiy, la'ldak yonib turgan ho'l lablari orasiga xasta
ko'nglim tushib qoldi. Hyech ajablanadigan yeri yo'q, endi
u yoritib-yoritib o'rtanadi, yonadi.

G'azalning umumiy mazmuni:

Adabiyotshunos olim Yo'ls'hoqov "Naqshbandiya talimoti va o'zbek adabiyoti" nomli kitobida "...pokitynat va pokravish oshiq uchun majoz – haqiqatga erishish vositasi, o'sha yo'ldagi ko'pri", deya ta'lim berar ekan, payg'ambar (s.a.v.) ning "majoz haqiqatning ko'prigidir", degan mashhur hadislariga tayanadi va Hazrati Bahouddin Balogardoning mazkur hadis haqidagi fikrlarini keltiradi: "Aytar edilar: "Al-majozu qantaratu-l-haqiqat" shu narsaga ishoraki, barcha zohiriy va botiniy amallar, so'z va fe'l sen uchun hijobdir, to bu yo'lda yuruvchi bulardan kechib o'tmasa, haqiqatga yeta olmaydi".⁹⁷ Sharq orifona she'riyatida bo'lgani kabi, Alisher Navoiy ijodida ham "mazhar ishq" ("ishqi majoziy") va "manba muhabbat" ("muhabbat haqiqiy") bir-birini taqozo etadi,

⁹⁷ Исхоков Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Абулдулла Кодирий н-ти ХМН, 2002. 21-6.

uyg'unlashadi, ammo ular orasidagi farq inkor etilmaydi. Shoirning biz e'tibor qaratayotgan g'azali bunga misol bo'la oladi.

G'azal ishqiy mavzuda yozilgan. Unda oshiqning mahbubini sog'inchi, hijroni iztiroblari tasvirlanadi. Uchinchi baytga yetgach, chiroyli kiptiklari ekanligi ayon bo'ladi. Oshiq o'zining o'jiz tanini xas-xashakka, mashuganing uzun kiptiklari va bir nazarini xashakni bir chagnash bilan kuydirib yuboruvchi chagnmogga o'xshatadi.

G'azalning to'rtinchi bayti esa mohiyatni ayon etadi. Shoir bu misrada ongsiz parvona mo'jiza ko'ringan Sham' haqiqatini his etmoq uchun o'zini unga urib, uning tanida kuyib, erib ketganligi his maqsadga yetganligiga ishora etilsa, ikkinchi misrada bevosita Yaratguchi timsoli paydo bo'ladi. Shoir oshiqning Mutlaq Go'zallik sohibi bo'lmish Xoligga mehri shu timsollar va ular taqdiriga tashbeh etadi. Ishq haqiqatini anglash yo'lida mashaqqat chekayotgan oshiq uchun aql-idrok ham o'jiz ekanligini bayon etadi. Bu tasavvufning o'zak masalalaridan biri. Tangrini toat bilan ham, aql-idrok bilan ham topib bo'lmaydi. Yaratguchini ilm bilan, aql kuchi bilan tanib olaman, deyish metafizika tarafdorlari aqidasi. Tasavvufda esa Tangrini topish uchun toat, aql-idrok bilan birga pok, ravshan va kuyuk ko'ngil kerak. Haqqa oshiqning yoki mahabbat otashi yoriadi. Tasavvuf bilimdoni buni shunday tushuntiradi: "...orif qalbining marifati va u orqali ilohiy ruh manbaining beqiyos go'zalligini idrok etishga faqat qalb va ruh qodirdir, aqliy mushohada, mantiqiy-tafakkuriy bilish usuli bunga timsollarida har doim ikki ma'no – orif qalbi va ruhi iborat-birgalikda ko'zda tutiladi, zero orif qalbi oliy zot manbaiga olib boradigan bir vosita, ko'rik deb qaralgan".⁹⁸

Keyingi bayt Navoiy qalami badiiy qudratini beqiyos tarzda namoyon etgan. Tasavvuringizga keltring, ko'ngil shaxslantiriyapti: Ko'ngil – telba, u olovga yiqilib tushdi. Kuyar ekan, u qancha ko'p tipirchilasa, gulxan o'ti shu lasi shuncha ziyoda bo'ladi:

Ishq aro ko'nglum necha tolpinsa ortar shu'lası,
O'tga tushqon telba qilgan soyi topok o'tranur.

Keyingi bayt yana haq yo'lga yuruvchiga ko'rsatma – Haq oshig'i o'z jismini ko'z yoshlari bilan yuvib poklamog'i, ko'p "oh" tortaverganidan uning jismi qurib, chagnmogdan bir uchqun tushishi bilan kuyib kul bo'lmog'i lozim. Chagnmog – baytda mahbuba (Xolig) timsoli. Oshiqning talab yo'lida tinimsiz ko'z yoshi to'kmog'i lozimligi tarqatda qalb poklanishining asosiy vositasi hisoblanadi. Naqshbandiya tariqatining XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi yirik murshidlaridan biri Xoja Muhyiddinxon Urgutiy (q.s.) o'zining "Makrubbot" asarida marifatlabning dili kuyuk, ko'zi mudom yoshli, tani iztirob ichida bo'lmog'i lozim ekanligini takidlaydi.⁹⁹ So'z yuritilgan bayt:

Ashk yub jismin kuduradin, qurutmish oh o'ti,
Lam'ae tushgach, uzoring barqidin pok o'tranur.

Navoiy ko'p g'azallarida ko'zyoshlari timsolini rang-barang mazmun ifodasi uchun istifoda etadi. Chunonchi, bir g'azalida u ko'z yoshlarini bebaho durga qiyoslaydi va favqulodda qiziq bir lavha yaratadi. Bu lavhadan shunday ma'no angatlanadi: ko'zyoshlarimni, garchi ular dur'larga o'xshasalar-da, ishqingga mahram qila olmayman. Buning sababi shuki, ularning asli yaratilishlari ko'z yoshi, gimnabaho javohirotdan emas. Yana bir

⁹⁸ Нажмиддин Комилов. Кўрсатилган асар, 164-бет.
198

⁹⁹ Карант: Шайх Муҳиддинхон Ургутий. Мактубот. – Тошкент: Мавроуннахр, 2006.
199

sababi, ular ishqga mahramlikka hali kichik yoshlik qiladilar. "Yosh" so'zidan shoir iymon san'atini yaratadi. Sharhlangan bayt:

Ko'z yoshim durri yatimin mahrami ishq aylamon,
Har nechakim pok gavhardur, vaalekin yosh erur.

O'rganayotgan asosiy g'azalga qaytsak. G'azal maqta'ida shoir "mening xastalikdan terga botib, ho'l, nam bo'lib (rutab) yotgan ko'nglim ma'shug'ning olovday yonib turgan lablariga tushiti, olov barcha narsani kuydirib, kul qilgani kabi, ko'nglimni ham kuydirib, tuproq qilib yubordi", degan mazmundagi fikrni ayon etadi. "Xok", "tuproq", "adam" so'zlari mahosini "yo'qlik" ekaniga ishora etar ekan, shoir maqsad yo'lida oshiq o'zligini mahv etmoqligi lozimligini ham aytganday bo'ladi:

Ey Navoiy, chun rutabdek otashin la'li aro
Xasta ko'nglum tushiti, tong yo'q, gar bo'lib xok o'rtanur.

Ma'lum bo'lganidek, ushbu g'azalda zohiran dunyoviy ishq kuylangan. Ammo undagi zohiriy ma'no-mazmun ijodkor asosiy maqsadini ochib beruvchi kalitdir. Modomiki, "real dunyo Mutlaq ruh in'ikosi ekan, demak uni sevisish va undan bahra olish mumkin. Shu asosda insonning insonga muhabbati ham tabiiy va zaruriy deb topilgan, ya'ni majoziy ishq orqali ilohiy ishqga qarab borish. Navoiy o'zini ana shu "ishqi majoziy" kuychilari sirasiga kiritadi".¹⁰⁰

Hazrat Alisher Navoiy she'riyati faqatgina kishiga estetik zavq beruvchi vosita bo'lmay, insonning ongi, shuurini uyg'otuvchi, tafakkurini charxlovchi, ilmi va dunyoqarashini boyituvchi, e'tiqodini oshiruvchi noyob ilmiy manbadir.

17.

"Badoe' ul-bidoya", 641 - g'azal:

Vahki, umrum borcha zoyi' bo'ldi el komi bila,
Bodai nob o'rmiida xunoba oshomi bila.

Kimsa yuz yil komronliq qilsa, bilkim, arzimmas
Dahr aro bir lahza bo'lmoqqa biron komi bila.

Zahrni o'z komi birla ichsa ondin yaxshikin,
Ichsa hayvon sharbatin nokomliq jomi bila.

Yuz dilorom aylagandin ravza hibsi yaxshiroq
Bo'lmoq o'z vayroni ichra ko'ngli oromi bila.

Ey ko'ngul, el subhi aysbi sori boqma, xo'y qil
Fardlig' vayronida mehnat qaro shomi bila.

Qushqa yung maskan aro xushroqdurur ozodlig',
Bo'lg'onidin band aro sayyod ipak domi bila.

Bo'lmoq itlar mun'imi tan to'ma aylab yaxshiroq,
Tanni qilg'uncha samim nokaslar in'omi bila.

Jobu markab birla, eykim, bormading maqsad yo'lin,
Qat o'lur beto'shalig' zodi fano komi bila.

Ey Navoiy, huzn ila o'tkar qoriliq mehnatin,
Chun yig'itlik bordi aysbu ishrat ayyomi bila.

L U G' A T :

Ravza – bog', bog'cha; jannat; mozor, ziyoratgoh; bob, bo'lim

¹⁰⁰ Нахмиддин Комилов. Кўрсатилган асар, 171-6.
200

Hibs (habs) – qamash; hibsga solish; qamoqxona, zindon
 Fardig' – yagonalik, birlik, toqlik
 Munimi – ne'mat beruvchi, rizq beruvchi, saxovatli
 Joh – mansab, amal, martaba; davlat, boylik; buyuklik, shah-
 sharaf, shavkat, e'tibor

Beto'shalig' – oziq-ovqatsizlik, yemak-ichmaksizlik; yo'l
 anjomisizlik

Zodi – oziq-ovqat; dastmoya; ruhiy ozuqa; safar asbobi; bola,
 farzand, avlod

Huzn – ham, qayg'u, xafalik, g'amginlik

G'azal bahri: ramali musammami mahzuf Foilotun foilotun foilotun foilun

G'azalning nasriy bayoni:

1. Essiz, butun hayotim el murodi maqsadi yo'lida zoyi bo'ldi.
 Timiq sharob o'rmda qon yuttim.
2. Ammo xulosam shu bo'ldiki, biror kimsa yuz yil davru
 davron surganining shodligi bir lahza biroving dardiga
 hamdard bo'lish xursandchiligiga arzimmas ekan.
3. Tiriklik suvini biroving qo'lidan ichkandan ko'ra, o'z og'zi
 bilan zahar ichgan yaxshiroqdir.
4. Yuzlab go'zallar bilan ko'ngilxushlik qilgandan ko'ra, o'z
 bog'ida sokin bo'lgani, vayrona bo'lsa ham, o'z xonadonida
 bitta ko'ngliga orom beruvchi yor bilan birga bo'lgani
 yaxshi.
5. Ey ko'ngil, ehnig subh kabi rohat va farog'at ichida
 ekanliklari bilan ishing bo'lmasin. Yakka o'zing
 vayronangda qaro shom kabi mehnat, ya'ni g'am ichra
 bo'lgil.
6. Qush ovchining ipak qafasidan ko'ra, tikanlardan yasalgan
 uyasida o'zini ozod sezadi.

7. Odamgarchiligi yo'q, pasttabiatli zotlarning sovg'alarini
 kiyib, tanni bezatgandan ko'ra, itning tuvagiga solingan
 taomga sherik bo'lgan yaxshiroq.

8. Ey inson, mansab-martaba, ulov bilan band bo'lib, haqiqiy
 maqsad yo'lga kirmading. Ammo bu yo'lning safar anjomi,
 ruhiy ozuqasi – o'zlikdan qutulib, yo'qlikni maqsad
 qilmoqdir.

9. Ey Navoiy, endi qarilgingni hazinlik, g'am bilan o'tkaz.
 Chunki yig'ilting ayyomi ayslu ishrat bilan o'tib keti.

G'azalning umumiy mazmuni:

Alisher Navoiy o'z umri va jamiyat hayotiga nazar tashlar
 ekan, uning bebaho hamda inson uchun baxt manbai emasligiga
 ishonch hosil qiladi. Biroq, u jamiyatdan yuz o'g'irishni xayoliga
 keltirmaydi. Balki, qanoat, sabr kabi fazilatlar vositasida insonni
 yaxshi axloq va ibratli hayotga tashviq etadi. Uning bunday fikrlari
 ijtimoiy ruhda sher'larida o'z aksini topgan. Alisher Navoiyning
 qarashlariga ko'ra, Tangri taolo yaratgan narsalar ichida eng
 sharaflisi insondir. Inson o'ziga nasib etilgan umrni behuda emas,
 ongli kechirishi, shu bilan birga u erkin va xudo manzuri bo'lishi
 lozimdir. Shoir shaxs erkinligi masalasini bir necha yo'nalish
 bo'yicha ta'riflab beradi. Birinchidan, inson ijtimoiy jihatdan ham,
 siyosiy jihatdan ham erkin bo'lishi kerak:

Qushqa yung maskan aro xushroqdurur ozodliq,
 Bo'lg'onidin band aro sayyod ipak domi bila.

Zahmi o'z komi birla ichsa andin yaxshikim,
 Ichsa hayvon shartatin nokomliq jomi bila.

Ikkinchidan, erkinlik shaxsning o'z vatani bilan bevosita bog'liq bo'lib turgan paytda qo'lga kiritiladi. Y'ani, inson o'z sevimli maskanidan chekkada haqiqiy erkin bo'la olmaydi:

Yuz dilorom aylagandin ravza hibsi yaxshiroq,

Bo'lmog o'z vayroni ichra ko'ngli oromi bila.

Masalaning boshqa, uchinchi bir tomoni ham borki, shaxs ozodligi faqat ijtimoiy, siyosiy yoki iqtisodiy jihatdan birovga mut' bo'lmalikdangina iborat emas. Shaxs komil erkin bo'lishi uchun o'zini ruhan poklashi, harom-harishdan, barcha salbiy xususiyatlardan nafratlanishi, adolat, haqiqat sari intilishi lozim. Chunki, ruhiy poklikka mol-davlatga ortiqcha hirs qo'yish bilan ham, mansab yoki bironing qo'llashi bilan ham erishib bo'lmaydi. Biz yuqorida keltirib o'tgan baytlar mavjud bo'lgan g'azalning davomida ham shunday fikrlar bayon etilgan satrlar mavjud. Navoiyning bunday orifona g'azallarida katta ma'rifiy, axloqiy ahamiyatga molik fikrlar uchraydi:

Bo'lmog itlar mun'imni tan to'ma aylab yaxshiroq,

Tanni qilg'uncha samin nokaslar in'omi bila.

Shu tariqa, Hazrat Alisher Navoiy o'zining pandu o'giltardan

iborat ushbu g'azalida shaxs erkinligi konsepsiyasini mukammal bayon etib beradi.

18.

“Badoe' ul-bidoya”, 598 - g'azal:

yetishu bayramu daf etti ro'za qayg'usin,
Shamol musqili yog'utti boda ko'zgunin.

Sipehr jomi hiloliga jilva berdi magar,
Ki boda zabt eta olmas nashot kulgusin.

Magark qildi shabistonga azm shohidi iyd,
Ki to'kti charx ayog'iga axtar injusin.

Dalil rohi shafaq rangu jomi miynoni,

Shafaq mayini ko'ru charx jomi miynusin.

Farog'ate tilar ersang, kup og'zi xishtini ol,
Ushat bu xisht bila zuhd nangu nomusin.

Sabarki, xalq Musallog'a yuz qo'yar, xush tut,
Borurga dayri fano sari tong qorong'usin.

Navoiy, ich qadahu foniy o'lki, topiti baqo,
Biravki, topmadilar el so'rog'u belgusin.

L U G' A T :

Musqil – sayqal, jilo beruvchi; yorituvchi

Yog'utmoq – yog'dirmoq

Nashot – shodlik, xursandchilik

Jom (jomi miyno) – qadah, may piyolasi; bu yerda: shafaq

rangli jom

Kup – xum, may quyiladigan katta sopol idish

Musallo – namoz o'qiydigan joy, masjid, namozgoh, joynamoz

G'azal bahri: hazaji musammami maqsur

Mafo'iy'lun mafo'iy'lun mafo'iy'lun mafo'iy'l

G'azalning nasriy bayoni:

1. Ramazon hayiti keldi-yu, ro'za tutish mashaqqatini ketkazdi. Yana sharobning tiniq yuzida yangi oy nuri o'ynay boshladi.

2. Yangi oy jomini jilvalantirgan falakdir, vaholanki hamma shodlikni may hosil qila olmaydi.
3. Ramazon hayiti shohidi bo'lmish Hilol qorong'u oqimda yulduzlarni sochib yubordi.
4. Bunga dalil shafaq rangli yo'ldagi osmon bo'lib, Ishonmasang, shafaq mayini bir ko'ru, falaklar tugagan jomni ham bir ko'r.
5. Endi agar rohat istasang, may xumi og'zida turgan g'ashni ol-da, may ich va shu g'isht bilan riyokor zohidning hiylasini oshkor et, uyaltir.
6. Sahar payti el ibodat uchun joynamozga bosh qo'yar ekan, sen yo'qlik dunyosi sari yo'l olmoqlik paytini g'animat bil, qutulib, o'zingning g'am-tashvishingdan forig' bo'lib, yo'qlik sari yuz tut. El umuman taninagan, e'tiborda tutmagan, biror jihatdan eslamagan kimsa boqiy hayot topadi.

G'azalning umumiy mazmuni:

Islom dinida farz sanalmish shariat ahkomlaridan biri ramazon ro'zasini tutishdir. Har bir mo'min uchun mahaviy va jismoniy poklanish, e'tiqodini tarbiyalash vositasi bo'lgani sababli ham bu muborak oy yuksak ruhiy ko'tarinkilik, bayramona kayfiyat ham bu Navoiy nazmiyotlarida orifona va oshiqona, ijtimoiy mavzulardagi, alohida shaxslarga bag'islangan turli xil va turdagi g'azallar qatorida ro'zai ramazon, iydi qurbon bayramlari tarannum etiluvchi nazmiyot durdonalari ham uchraydi. Piri komilning «Badoe' ul-bidoya» devonlaridagi:

Yetishiti bayramu daf' etti ro'za qayg'usin,
filhamol musqili yog'uti boda ko'zgunin.

Matnida g'azallarida ixlos bilan dil, til va tan ibodatlarini ado etgan ramazonlarning muborak ramazon oyi oxirgi tunini kuzatib, iyd shariatni kutib olishlari tasvirlangan. Ammo, matn mazmuniga e'tibor betar ekanmiz, shoirning zuxdu taqvo, ta'magirona ibodatdan bezagan, o'zining xos o'quvchilariga tanish va sevimli bo'lgan bayramni ko'z o'ngimizda jonlanadi. Zohidu avomning ramazonkorona ibodatlari tugagan bayram kuni ahli dil yana boda bo'la jomni ilgiga oladi. Mayning jilvalanib turgan yuzida uch kunklik oy misoli mashuqa jamoli gavdalanadi, balki mashuqa jamolning yog'dusi vahdat mayi to'la bo'lgan oshiq ko'ngli jomini jilvalantiradi. Axir, ahli dil nafsilarini tiyish, imonini sayqallash muhtalil sanalmish bir oylik ro'zai ramazonda o'zini nimalardan pokladi? Uning qalbi Haq taolo muhabbatidan limmo-lim, o'zligidan asar ham qolmagan bo'lsa? Haq taoloni topib, uning muhiyatiga singib ketgan so'fiy uchun avomga xos ramazon ro'zasini tutish qayg'udan boshqa narsa emas. Chunki, uning foniy dunyodagi butun umri ro'za tutishdangina iboratdir. Buning mukofoti ham avom ro'zasining mukofotiga o'xshamaydi. Avom tugagan ro'zasining mukofoti sifatida Alloh taolo roziligi va jannatidan umidvor bo'ladi. Ahli xos esa mahubbi mutlaq visolini talab qiladi. Avom jannat ne'matlariga u dunyoda erishsa, xos oshiq uchun esa tiriklik, o'lim, o'limdan keyingi hayot degan tushunchalar qolmagan, boqiy dunyo mohiyatini u allagachon tushunib yetgan. U jannat manajud bo'lsa ham, o'zining tasavvurida nomayjud, faqat ruh olamidangina iboratdir. Demak, bu ruh o'z mabdagiga intilaveradi va nihoyat, vahdatga erishadi. Uning uchun eng oliy mukofot ana shudir. Shu sababdan ham xos oshiqqa avomning bir oygina davomida o'zini yomon nafsilarini ma'lum darajada tiyib, bayram qilayotganligi erish tuyuladi va betoqatlik bilan «etishiti bayramu daf' etti ro'za qayg'usin...», deya hayqiradi. Biroq, oshiq

qalbida kechayotgan bu hayajonlardan qat'iy nazar, talab beraymi
tongini qarshilayveradi:

Sipehr jomi hiloliga jilva berdi magar,
Ki boda zabt eta olmas nashot kulguzin.

Falak shu qadar qorong'u bo'ldiki, jomi hiloliy (may to'la
jomga o'xshab ko'ringan Oy) nihoyatda jilolandi, chunki qorong
oqlikni yanada ravshanroq ko'rsatadi. Vaholanki, bayram jomga
zavqi, shodligini boda ham bosa olmaydi. Iyd shohidi bo'lguncha
yangi Oy qorong'u tunda paydo bo'lishi bilan charx gapning
suyunchisiga inju kabi yulduzlarini sochib yuboradi:

Magarki qildi shabistonga azm shohidi iyd,
Ki to'kti charx ayog'iga axtar injusin.

Shoir iyd tuni manzarasini tasvirlar ekan, yana yangi talabch,
yangi lavhalar chizishda davom etadi: zangori jom rangga
shafaqning zangori yo'li guvoh bo'ldi, lekin, sen shafaq mayini va
falakning shisharang jomini solishtirib ko'richi, qay-biri ustun ekan:
Dalil rohi shafaq rangi jomi miynoni,
Shafaq mayini ko'ru charx jomi miynusin.

Shundan keyingi baytlarda shoir o'z ijodiy an'anasiga ko'ra
lirik tasvirdan chekinib, she'rga ijtimoiy-falsafiy tus beradi:

Farog'ate tilar ersang, kup og'zi xishtini ol,
Ushat bu xisht bila zuhd nangu nomusin.

Kup – may solinadigan idish, uning og'ziga g'isht («xisht») –
forscha so'z, turkiysi «kirpich») qo'yib qo'yiladi. Baytning zo'riy
ma'nosi shuki, kup og'zi g'ishtini ol-da, shu bilan to'ng'it
zohidning nomusini urib sindir, riyokordan qutulib ko'ngling toskin

topadi, deyiladi. Biroq, baytga chuqurroq e'tibor qilsak, uning
ikkinchi ma'nosi ham ayon bo'ladi: kup og'zi g'ishtini ol, uning
ichidagi vahdat sharobidan ichsang, Yorga yetishasan va farog'at
topasan. Sening bunday baxtdan sarafozu sarxushligingni ko'rib,
benasiba zohid uyatu nomusdan adoi tamom bo'lsin. Keyingi baytda
shoir fikrini davom ettirib, mubolag'a qiladi: sahar chog'i xalq
ibodat qilish uchun joynamozga bosh qo'yar ekan, sen bu damni
g'animat bil va o'tkinchi riyo'iy dunyodan qochib qol:

Saharki, xalq Musallog'a yuz qo'yar, xush tut,
Borurga dayri fano sari tong qorong'usin.

Tasavvufning hayotsevar naqshbandiya tariqatiga mansub
bo'lgan Navoiyning eng kichik farqlaridan tortib barcha asarlarida
ushbu tariqatning o'zak masalalari targ'ib etiladi. Mazkur g'azalda
ham hayot ne'matlaridan voz kechib, umri yolg'iz toat-ibodat bilan
uzlatda o'tkazish Yaratganing xohish-istagiga ham zid ekanligi
badiiy lavhalar orqali tasvirlanadi. Hali naqshbandiylik tariqati
dunyoga kelishidan ancha ilgari Yusuf Bolosog'uniy ayrgan
«Tangrini toat ila topmas quli» hikmati – ibodat dildan bo'lishi
lozimligi, namoyishkorona ibodat esa shuhrattalablik,
munofiqlikdan boshqa narsa emas ekanligini uqtiradi. Xuddi shu
mahoda mashhur so'fiy Jaloliddin Rumiy tariqat yo'liga kirgan
so'fiylarga shunday deydi: «Muftilar har qancha fatvo bersalar ham,
sen olimning fatvosiga quloq os». Zero, Ollohi tanimay turib,
gumrohona ado etilgan ro'za ham, namoz ham suratdan o'zga narsa
emas ekan. Haqiqiy ibodat Haq vasilidan ogo'lik bilan pinhona
qilingan ibodatdir. Naqshbandiylik tariqati yo'lchisi o'zi qacda, qay
magomda va qay tarzda bo'lmasin, biror dam tangri ibodatidan
forig' bo'lmaydi va bu faqat uning o'zigagina ayondir. U tangri
qoshida juda ulug' martabada bo'lishi mumkin, lekin bundan xalq
bexabar bo'lishi lozim. Uning talabi gumnomlikdir. Yani,
shuhratdan, xalqqa tanilishdan qochish. Chunki, shuhrat dini

o'ldiruvchidir. Hazrat Navoiy mansub bo'lgan so'fiylik ta'limining xuddi ana shu hukmi biz tahlil etayotgan g'azalning mazmuni namoyon bo'ladi:

Navoiy, ich qadahu foniy o'iki, topi bago,
Biravki, topmadilar el so'rog'u belgusin.

Navoiyning mazkur she'ri zohiran ramazon hayiti shodligiga bag'ishlangan g'azal namunasi bo'lib ko'rinsa-da, aslida uning bu baytida shoining g'oyaviy intilishlari, ideallari aks etib, muarafa pinhona yotgan navoiyona dard uchqunlari ziyrak she'rxona hayratga soladi. Hazrat Navoiy ijodlari boqiy hayratdir. Xalq haqida fikr yuritadi. Bu fikr doirasi esa har qanday milliy, diniy, mazhabiy, mafkuraviy hududlarni yoritib chiqadi. Shu muqadd nazardan uning har bitta bayti katta bir risolaviy tadqiqotni talab qiladi.

19.

“Navodir un-nihoya”, 132 - g'azal:

Ey jamoling mehridin ravshan azaldin to'abed,
Zarra yanglig' ul yorug'luq ichra sargardon xirad.

Kunhi zotingdin xirad gar bo'lsa ammo ne ajab,

Zarrag'a yuz ming quyosh mohiyatin bilnak ne had.

Ham xirad nuri topib husning quyoshidin dinog',

Ham varal zo'ri olib zikring g'izosidin jasad.

Senga tolib kimki azmi Ka'ba aylar yo'qsa dayr,
Sen murodi kimki zikr ichra sanam der yo samad.

Xalq radai ne ziyon topqong'a lutfingdin qabul,
El qabulidin ne sud onki qahrining qilsa rad.

Bo'lmag'ay mumkin zalolat chohidin chiqmoq kishi,
Lutfing ilgi rishai tavrifiq ila qilmay madaid.

Quvvatingning o'jizi gar pili tan, gar sheri zo'r,
San'atingning sho'las gar guljabin, gar sarvqad.

Ham munajat ahlining ko'nglida biyning behisob,
Ham xarobat ahli joninda uniding beadaid.

Jummu isyon chohidin chiqmoq Navoiy iltimos
Serdin aylar, negakim, yo'qtur sanga kufvan ahad.

L U G' A T :

Xirad – aql, fikr, idrok, donish; tushuncha

Kunh – asl haqiqat, mohiyat; zot asli, mohiyati, o'zligi

Amo – ko'r, so'qir; bilimsiz, nodon, bexabar; o'jizlik qilmoq

Varal – taqvo, parhizkorlik, xudojo'ylik

G'izo – oziq-ovqat, yegulik, taom

Samad – abadiy, jovidon; xudo sifatlaridan biri

Biym – xayf-xatar, qo'rqinch, vahm, tahlika; bu yerda:

Kufvan ahad – (kufv – teng, barobar, o'xshash); bu yerda:
(aslida “kufivan ahad”) yo'qtur sanga kufvan ahad – senga hyech

bir teng yo'qdir

G'azal bahri: ramali musammami mahzof
Foiilotun foiilotun foiilotun

G'azalning nasriy bayoni:

1. Ey parvardigori oliy, jamoling quyoshidan azaliy va abadiy borliq nurga cho'ndi. Ammo bu nur ichida mening aqlu tafakkurim nur manbaini topolmay va hyech narsani tushunmay sargardon kezmogda.
2. Zo'ing mohiyatini anglamog yo'lida aql ko'r, o'jiz bo'lsa, hyech ajablanarli yeri yo'q. Kichik bir zarra yuz mingdan ham ziyod quyosh mohiyatini anglamog'i mumkinni?!
3. Aql nuri sening husning quyoshidan kuch olmish, Taqvoing kuchi sening zikring tufaylidir.
4. Ka'ba sari azimat aylagan mo'min ham, dunyo ishqida bo'lgan inson ham sening marhamatingdan umidvor, "Samad" deb seni etuvchi butparastning ham, muvrod sensani!
5. O'z lutfu mathamating bilan siylaganing insonni xalq rad etsa, buning unga hyech ziyoni yo'q. Binobarin, o'z qabrni g'azabing bilan rad qilib turganing insonni el e'zozlar ekan, buning unga hyech bir foydasi bo'lmaydi.
6. Agar sen marhamati qo'llaring bilan tavfiq ipini uzatmas ekansan, hyech bir kimsa zalolat – tubanlik chohidan chiqqa olmaydi.
7. Sening betimsol quvvatingning eng o'jiz bir ko'rinishi filanli maxluq yoki kuchli sher bo'yishi mumkin. San'atingning bir ko'rinishi esa bir gulyuzli yoki bir sarvqadi go'zal bo'yishi mumkin.
8. Senga yalainib iltijo qiluvchilarning ko'nglida xavotir to'la umid behisob. Xaroboda tinimsiz zikru ibodat bilan mashg'ul sufiylar joni ichra umidning behad, behisob.
9. Navoiy ham bu dunyoga kelib qilgan gunohu isyonlari chohidan chiqmog uchun sengagina yalainadi. Chunki

borliqu yo'qliqda senga teng keluvchi yo'qdir!!! Mahnosi:
O'zing yagona yaratguchisan!

G'azalning umumiy mazmuni:

Ushbu gʻazal Hazrat Navoyni¹ning mumtoj ruhida²gi hamdlaridan biridir. Shoir Buyuk Yaratguchini qator mushohadali misollar keltirib, birin-
birin sifatlab maqtar ekan, shu hamdlar magʻziga oʻzining umidli iltijo³larini
ham singdirib yuboradi. Matlada aql hamma narsani ham bilavermaydi,
qudrati yetmaydi, ayniqsa koʻz bilan koʻrib boʻlmaydigan gʻoyibni
bilolmaydi, mazmunida⁴gi tezis yotadi. Bu fikrni shoir bir oʻrinda shunday
ifodalagan: Aql gʻayb ilmida aʼmoldur, Ne bilgʻusi, tongla kelur nedur.
Keyingi baytda bu fikr rivojlaniriladi: bir zarra yuz quyoshni anglamoqqa
qodirmi? Endi “Aql – nurdur”, degan mazmun yangi oʻxshatishlar bilan
ifodalangani. Yaʼni, u sening husning quyoshidan bir zarra nur olgani bois
shuncha havolanib ketdi. Gʻazalning keyingi baytlarini shoir ijodiy
laboratoriyasida sodir boʻlgan bir hodisa shartii vositasi bilan tushunishga
harakat qilamiz.

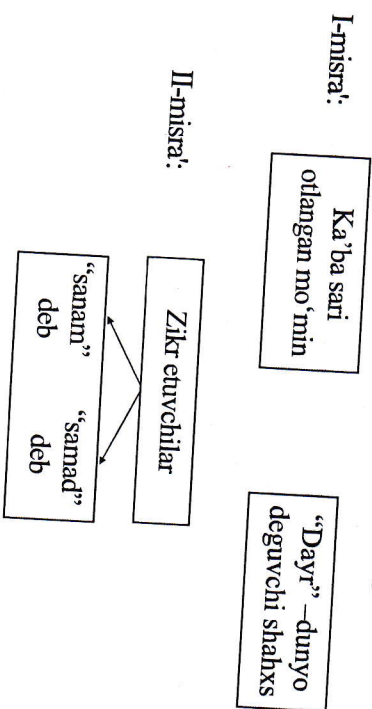
Shoʻrning bu mashhur hamdi ham ikki marta mavjud. Navoiy eʼtiqodi, ilohiyotni falsafiy idrok etishi yoxud panteizmi barkamol namoyon boʻlgan ushbu gʻazalning toʻrtinchi bayti «Navodir un-nihoya» devonida quyidagicha:

Senga tolib kimki azmi Ka'ba aylar, yo'qsa dayr,
Sengamurodi kimki zikr ichra sanam der, yo'samad.

«Navodir ush-shabob» da baytdagi «zikr» soʻzi oʻrinda «dayr» soʻzi keladi. Chunki, Yaratguchining sifatlaridan biri boʻlmish «samad» soʻzi zikr ichida aytiladi. Zikr mustahmon avliyolarining ibodat turlaridan biri. Demak, «dayr» soʻzining ikkinchi misraʼda qaytarilishi birinchi misraʼdagi fikrning mantiqiy davomini taʼminlaydi. Yaʼni, baytda har misraʼda mustaqil, xabar mazmunidagi tuzal fikrlar ifoda etilib, birinchi misraʼ mazmunini

quyidagicha: «Ka'ba sari otlanganlar ham, «dayr» deguvchilar ham sendan umidvor, mahamatingga intizordurlar».

Ikkinchi misrda g'azalning birinchi variantidagi «zikr ichida sanam yoki samad» deguchi iborolari - ibodat etuvchilar mahosida tushuniladi. Bayt kompozitsiyasi psixologik parallelizm san'ati asosida qurilganligi bois, bu misrda «sanam» deguvchi butparast obrazi ham ishtirok etadi. Baytning g'azal birinchi variantidagi leksik-stilistik strukturasi ushbu kontrast obrazlar joylashuvining sxematik ko'rinishi quyidagicha:

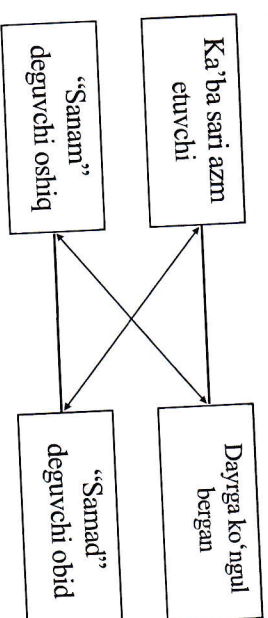

«Zikr» so'zi «sanam» yoki «samad» deguchi shaxsni «ibodat etuvchi», degan mahoda tushunishga olib keladi. Demak, baytning ikkinchi misrda ikki xil tafakkurdagi obidlar obrazi namoyon bo'ladi (ya'ni, butparast va mo'min). Misrda tazod obidlarning diniy dunyogarashi yuzasidagina yaratilgan. Ammo, baytning birinchi misrda tom mahoda ikki qarama-qarshi obraz tasvirlangan. Fikr grammatik ifodasidagi «yo' qsa» - fe'li mohiyatan butunlay qarama-qarshi shaxslar xususida gap ketayotganligini ta'kidlaydi, ya'ni ular Alloh taolaga intiluvchi mo'min va foni dunyoga mayl qo'ygan dunyoparast obrazlaridir.

Matnda «zikr» so'zi o'miga «dayr» so'zi keltirilgach esa, ikkinchi misrda ham undan oldingi tasvir muqobalasida kontrast obrazlarning yorqin ifodasiga erishiladi. Bu o'rinda baytning birinchi misrda «dayr» - ibodatgoh, ikkinchi misrda esa dunyo, borliq mahosida keladi. Misrning yangi variantida «sanam» so'zi real mashuga obraziga ishora etib, unda bir mahodagi (ya'ni, ibodat etuvchi mahosidagi) ikki obraz emas, balki bir-

biriga tamoman zid bo'lgan - o'kinchi dunyo havasidagi dunyoparast va Alloh taolo talabida bo'lgan orif obrazlari ishtirok etadi.

Bundan tashqari, bayrda «Sen murodi kimki dayr ichra sanam der, yo samad» deyish bilan shoir g'oyaviy maqsadining muqoblag'ali, yuksak emosional formadagi ifodasiga ham erishiladi. Chunki, zikr etuvchining murodi - u butga sig'inadimi yoki yagona Xoliqgani - Yaratguchiga intilishdan iboradir. Ammo, keyingi matndagi fikr «obid mo'min ham, dayrda bir sanam ishqiga muqabalo oshiq ham Sendan mahamat kutadi», degan mahoni bildiradi. Shu jihatdan baytning keyingi matni sxematik tasviri quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

Demak, bu matn variantida bayrda psixologik parallelizmining mukammal ko'rinishda aks etishi, shu munosabat bilan tasdir san'atining ham chiroyli namunasi ko'zga tashlanadi.

G'azalning beshinchi bayrda ko'ringan tafovutlar ham fikrni soddaxalqona ifodalash maqsadida saralanishi mumkin. «Navodir un-nihoya» da:

Xalq raddi ne ziyon topg'ong'a lutfungdin qabul,
El qabulidin ne sud onki qahrining qilsa rad.

«Navodir ush-shabob» da:

Xalq raddidin ne g'am topg'ong'a lutfungdin qabul,
El qabulidin ne sud onki qahrining qilsa rad.

Bayrda «xalq raddi ne ziyon» jumlasining «xalq raddidin ne g'am» birlamasi o'rinda kelishi bilan tasvirning muqoblag'ali ifodasiga erishiladi.

G'azalning yettinchi bayr matnlari qiyosida ham xuddi shunday - muqoblag'aning kuchaytirilgani hodisasini sezish mumkin. Ya'ni, fil tanli

pahlavon ham, eng kuchli sher ham sening quvvating oldida o'iz, huch narsaga arzimaydi. Guljabin va sarvqad go'zallar esa san'atkorligining birgina qirrasidir, deyiladi baytning birinchi ko'rinishida. Uning keyingi shaklida esa guljabin va sarvqadlar haqidagi fikr yanada rivojlantirilib, ularning faqat tashqi tavsifi emas, balki botiniy kamoloti ham, ya'ni, tangri taologa shukr ayituvchi ekanliklari ham ta'riflanadi:

Quvvatingning o'izi gar piltan, gar sheri zo'r,
San'atingning sho'basi gar guljabin, gar sarvqad.

Tabdiliy matn:

Quvvatingning o'izi gar piltan, gar sheri zo'r,
Mimnatingning shokiri gar guljabin, gar sarvqad.

G'azal shoirning tangri taologa bo'lgan dardli iltijosi bilan tugaydi:

Jurmu isyon chohidin chiqmoq Navoiy, iltimos
Sendin aylar, negakim, yo'qlar senga kufyan ahad.

20.

“G'aroyib us-sig'ar” 338 - g'azal:

Hajri tobi ichra kim ko'rdi bu jismi zordek,
Kim topibdur barq shaki o'tqa tushg'on tordek.

Ey kabutar, tavq paydo aylagung qumri kibi,
So'zliq nomamni ossam bo'yungga tumordek.

Bo'ldi yuz ming pora jismimda so'ngak, qon qolmadi,
Molishi hajringdin o'lmishmen siqilg'on nordek.

Vah, ne hijrondurki, ham avval tunining tonglasi
Bo'lmisham yillar malolat tortqon bemordek.

Ey ko'ngul, dayr ichra ul kofini sevdimg, bilki yo'q
Rishtai¹⁰¹ o'zni anga bog'lar uchun zunnordek.

Yor agar hampoyu po barjo esa bu davrida,
Boshig'a har lahza evrulmak bo'lur pargordek.

Har so'ngak yonimda bo'lmish bir teshuk g'am bazmida
Har birig'a o'zga yanglig' nola musiqordek.

Boda ichmakka maqome istar ersang, ey rafiq,
Manzile bu ishg'a bo'lmas kulbai xammordek.

Har dam ul oy hajrida ovoralig' istar ko'ngul,
Ey Navoiy, qo'y oni har qayda borsa borddek.

L U G' A T :

Tavq – bo'yinbog', bo'yinga osadigan ziynat; tuzoq; ba'zi qushlarning bo'yinidagi halqa shaklidagi chiziq; tomoq osig'i; la'nat tavqi, aybdorlarni qiyinash uchun bo'yiniga kiygiziladigan yog'och bo'yunturug; baqbaqa chizig'i, aylanasi

Molishi hajr – ishqalash, suykash; jazolash, azoblash, qiyinash; jazo, tanbeh

Zunnor – xristian dinidagilar beliga bog'laydigan chilvir, belbog'; but, o'ziga sig'itiruvchi, tortuvchi

Hampo – hamqadam, hamroh

Pargor – sirkul, pargar

Musiqor – muzika asbobi; xush ovoqli afsonaviy qush

Kulbai xammor - mayxona

¹⁰¹ Бу сўз “ришта” тарзиди ёзиллини керак. “Риштаи” ибора ясаши учун ишлатилган.

Gʻazal bahri: ramali musammami maqsur
Foilotun foilotun foilotun foi

Gʻazalning nasriy bayoni:

1. Hajr, yaʼni uzoq sogʻinishing zoʻridan mening zor jismim xuddi olovga tushgan qildek toʻlgʻonadi. Biror kimsa olovga tushgan qilning chaqmoq shakli kabi kuyganini koʻribtinmi?
2. Ey begʻam kabutar, agar boʻyiningga kuyib turgan xatimni osib qoʻysam, u sening boʻyiningda xuddi qumirinki kabi bezakli boʻyimbogʻ boʻladi.
3. Jismimdagi suyaklarim yuz pora boʻlib ushalib ketdi, hatto qonim qolmadi. Bu holatda jismim hajring azoblaridan siqib tashlangan anordek boʻlib koʻrinadi.
4. Bu ne qattiq hijron boʻldiki, yillar davomida ertayu kech azobda boʻlgan bemordek boʻlib qoldim.
5. Ey koʻnglim, bu dunyoda bir kofimi sevdimg, ammo bilki oʻzingni unga bogʻlashing uchun zunnor kabi bir ip ham yoʻq.
6. Yor agar men bilan hamroh, hamqadam boʻlsa, har lahza xuddi pargordek uning boshidan oʻrgilaman.
7. Xuddi afsonaviy qush tumshugʻidek jismimdagi suyaklarim teshuk boʻlib gʻam bazmida har biri bir turli nola qiladi.
8. Ey doʻstim, sharob ichmak uchun biror martabali yer istasang, mayxonadan boʻlak yer bunga munosib manzil boʻlolmas.
9. Koʻnglim oʻsha oyyuzli nigormi sogʻinib ovorayu sarson boʻlishni istaydi. Ey Navoiy, uni qoʻy, mayli, qaerga borgisi kelsa, boraversin.

Gʻazalning umumiy mazmuni:

Bu gʻazalda ham asosan majoziy ishq tarannum etiladi. Biroq, unda oshiqning mashugʻaga boʻlgan yoʻlqinli muhabbat, orzu umidlari, visol sevinchlari kabi optimistik tuygʻular ifodasidan farqli oʻlaroq, hijron iztiroblari, lirik qahramonning qaygʻuli holati, umidsizlikka uchragan dil eʼtiroflari singari motivlar ustunlik qiladi. Gʻazal Hazrat Navoiyning ikki devoni "Navodir un-nihoya" devonida 436-oʻrinda va "Gʻaroyib us-sigʻar" devonida 338-oʻrinda mavjud. «Navodir un-nihoya» devonidan joy olgan gʻazalning uch baytidan soʻng uning "Gʻaroyib us-sigʻar" devonidagi matnida bir bayt qoʻshilgan. Gʻazal umumiy mazmun-mohiyatini, keling noʻanaviy tarzda, ana shu bitta qoʻshilgan bayt munosabati bilan tushunishga harakat qilaylik.

Boʻldi yuz ning pora jismimda soʻngak, qon qolmadi,
Molishi hajringda oʻlmishmen sigʻilgʻon nordek

baytidan soʻng shoir gʻazal yangi variantiga, yaʼni oʻzi uning "Gʻaroyib us-sigʻar" devoniga 338-oʻrinda joylashitirilgan matniga:

Vah, ne hijrondurki, harn avval tunining tonglasi
Boʻlmishan yillar malolat tortqon bemordek

baytini joylashitiradi.

Ushbu gʻazallarning barcha baytlarida lirik qahramon mazmun kayfiyatining, mashugʻasidan ham, zamnadan ham, zamona ahldan ham norozi, iztirobli holatining izchil, dinamik ifodasi aks etadi. Aynan ana shu 9 baytli gʻazallarda Navoiy sheʼriyatining oʻziga xos kompozitsion yetukligi, belakorligini belgilovchi bir xususiyat koʻzga tashlanadi. Yaʼni, Navoiy gʻazallari sanʼatlik strukturasiida ularning gʻoyaviy pafosi bilan bogʻliq tarzda badiiy tasvining bosqichli usuli qoʻllaniladi. Bizning taxminimizga koʻra, bunday main variantlari ijodkorining oʻziga ham tegishli boʻlishi mumkin. Chunki, bunday gʻazallar tafovutli variantlari hosil boʻlishida

nihoiyatda bilimdon va zukko bir san'atkor muharrirning qo'li borligi shubhasiz. Ammo, bu o'rinda shu narsani ham nazardan qochimastligimiz lozimki, g'azallarning nokomi ko'rinishlari paydo bo'lishida kotiblarining ishtiroki ham bo'lgan, ya'ni g'azal kompozitsion mukammalligi uchun xizmat qiluvchi muhim mavq'e'ga ega bo'lgan ba'zi baytlar e'tiborsizlik bilan tushirib qoldirilgan. Har holda biz poetik matn takomili ko'zda tutilgan variant talqiniga kirishar ekamiz, agar bunda ijodkor tahriri bor bo'lsa, biz buyuk san'atkorning badiiy tasvir sohasidagi yana bir kashfiyoti, yangi tasvir usulini ochib berishga muvaffaq bo'lamiz.

Biz mulohaza etayotgan tasvir usulining mohiyati shundan iboratki, shoir o'z g'oya-maqsadining badiiy fikr vositasidagi manzum ifodasini tasvirning turli ko'rinishlari orqali bosqichma-bosqich yoki baytma-bayt rivojlanitra boradi. Muayyan bosqichga yetgach, ana shu bosqichgacha bo'lgan semantik-emotsional ifoda yo'nalishi asta-sekinlik bilan yana o'zining boshlanishidagi vaziyatga qaytayotgandek tasavvur o'yg'otadi. Ya'ni, bunday tasvir ko'rinishida ijodkor she'rning garmonik markazini tashkil etuvchi nuqtaning bo'lishligiga ahamiyat beradi. Masalan, u ayrim ishqi g'azallarida leksik elementlar vositasida, murakkab stilistik tarkib bilan, badiiy san'at vositalari ko'magida g'azalda subyektiv emotsional tasvirni kuchaytira boradi. G'azal kulminatsiyasiga, yoki bu o'rinda garmonik markaziga, desak mosroq bo'lar, yetgach esa, simmetrik qaytish boshlanadi. Ya'ni, lirik qahramon o'z hissiyotlarini asta-sekin jilovlay boradi. Shundan so'ng, shoirning g'oyaviy maqsadi, she'r mavzui va mazmuni nuqtai nazaridan kelib chiqadigan mantiqiy xulosaga navbat keladi. Badiiy tasvirning bunday xususiyati g'azalga nisbatan hajman katta poetik janrlar - qasidalarda, o'rta asrlar arab poeziyasidagi xanniyat, hajviy-satirik xarakterdagi lirik qissalarda uchraydi. Mazkur tasvir usuli o'rta asrlar arab klassik adabiyoti tadqiqotchilari e'tiborini jalb etib, bunday kompozitsiyaga asoslanib yaratilgan asarlar «garmoniya prinsiplari»ga amal qilingan holda dunyoga kelgan asarlar, deb ta'riflanadi. Arabshunoslar o'z kuzatuvlarini qo'yidagi mulohazalar bilan asoslashga harakat qiladilar: butun koinot malum bir mutanosiblik asosida qurilgan, shunday o'zaro mutanosiblik - garmoniya va «artibililikka» insoniyat jamiyati va inson shaxsi ham

intilmog'i kerak. So'z esa, ayrimqsa, badiiy so'z, insonning uni boshqa jonzorlardan ajratib turuvchi yagona sifatidir. Demak, so'z ham, fikr ham bevosita ana shu prinsip yuzasidan shakllanmog'i, aytilmog'i kerak.¹⁰²

Yuqorida tilga olingan tasvir uslubini bevosita istifoda etib yaratilgan (garmoniya va simmetriya talablari asosida) asarlar vositasida arab klassikasida o'ziga xos tendensiya sifatida ko'zga tashlanadi. Shu nuqtai nazaridan u muhim g'oyaviy-estetik ahamiyat kama kash etgan. Bu prinsip arabshunoslikda «gradatsiya» termini bilan izohlanadi: «Vajnym kompozitsionnym principom byla takje gradatsiya, narastanie ot nachala k seredine, a zatem spad ot serediny k koncu (v etom sluchae vozmogjny razlichnye varianty v zavisimosti ot janra, napravlenosti proizvedeniya, masterstva i talanta avtora, odnako obnaya sxema ostactiya imenno takoy). Eta sistema kompozitsii xarakterna i dlya prozaicheskix i dlya poeticheskix janrov, osobenno dlya «poslaniy», v chastnosti satiricheskogo xarakteru».¹⁰³

Shu tipdagi kompozitsion sistemani Navoiyning muayyan syujetga asoslangan lirio-epik asarlari, dostonlaridagi ayrim o'rnlarda ham kuzatish mumkin.

Navoiy she'ri variantlarini ularning kompozitsiyasi yuzasidan o'rganish uning ba'zi g'azallarida ana shu ta'riflangan tasvir uslubining amal qilganligi hollarini ko'rsatdi. Jumladan, yuqorida keltirilgan g'azallarga muvajaat etaylik:

Hajr tobi ichra kim ko'rdi bu jisni zordek,
Kim topibdi barq shaki o'tga tushgan tordek

matlai bilan boshlanuvchi g'azalning birinchi, ikkinchi baytlarida lirik qahramon hijronli iztiroblarining badiiy tasvirini ikki badiiy lavha orqali bayon etiladi. Birinchi baytdagi «kim ko'rdi», «kim topibdi» kabi ritorik so'roqlar oshiq tortayotgan hijron dardining emotsional tavsifini yoki tasvirning

¹⁰² Бу хакда қаранг: Кулелин А.Б. Средневековая арабская поэтика. — М.: Наука, 1983. 108-110-с.

¹⁰³ Шинфар Б.Д. Образная система арабской классической литературы (V-XII вв.) — М.: Наука, 1979. 112-с.

emotional qobig'ini tashkil etsa, qo'lyadagi - dek qo'shimchasi, yoki tashbeh vositasi bilan o'quvchiga qaratilgan bunday ta'sir yanada kuchaytiriladi. Ana shu komponentlarsiz bayt mazmunini idrok qilib ko'rsak, u oddiy xabar gapdan iborat bo'lib qoladi.

Ikkinchi baytda kabutarni tavfiqli qumriga qiyos qilib, uning bo'yiniga tumor o'mida oshiq dili harorati sezilib turgan xatini osish orqali lirik qahramon hissiyotlarining badiiy tasviri yana bir bosqichga ko'tariladi. G'azalning uchinchi bayti avvalgi ikki baytga nisbatan yanada kuchliroq, dramatik holat tasviri bilan davom ettiriladi: jisminidagi suyaklarim yuz ming pora bo'ldi, qonim qolmadi; hajringda ezilib, siqilgan anordek bo'lib qoldim, deydi shoir.

G'azalning birinchi variantida bu baytdan keyin keladigan to'rtinchi bayt shoimning ko'ngulga murojaati bilan boshlanadi va hissiy kechimmalar tasviri darajasiga ko'ra oldingi baytga nisbatan ancha kuchsizroqdir. Bu uchun bir ip ham yo'q, degan ma'no ifodalangan. Ana shu o'rinda shoir g'azalga tahrir kiritishni lozim topadi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, gradatsiya, ya'ni, sekin-asta kuchayib, yuksala borish va eng yuqori bosqichga yetgach, asta-sekin pasayish, qaytish prinsipiga ko'ra, to'rtinchi baytga nisbatan emotional tasvir jihatidan, kuchliroq bo'lgan uchinchi baytdan keyin shu nuqtai nazardan yanada mukammalroq, baquvvatroq bir bayt kiritiladi. Nazarinizda ana shu bayt lirik qahramon his-tuyg'ulari ifodasining garmolik markazini tashkil etadi. Baytda «vab» undov so'zining qo'llanilishi, «ne hijrondurki?!» deya ritorik so'roq qo'yilishi lirik qahramon hissiyotlarining kulminatsion bosqichga chiqayotganligidan darak beradi. Mana o'sha bayt:

Vab, ne hijrondurki, ham avval tumning tonglasi
Bo'lmisham yillar malolat tortqon bemordek.

G'azalning oltinchi baytda oshiqning yoridan shikoyati bayon etilib, yettinchil baytda esa uning har bir suyagi yonidan bir teshik bo'lib, jismining bu abgor holatini g'am bazmida nola qiluvchi musiqqa asbobiga o'xshatadi.

Nihoyat, maqaladan oldin keluvchi sakkizinchi baytda g'azal uchinchi, to'rtinchi baytlarida ko'zga tashlangani kabi oshiq psixologik holatining kuchli tasviri ko'rinnaydi, balki shoimning do'stga murojaati bilan boshlanuvchi lirik chekinish mazmunidagi fikr bayon etiladi. Yahi, ey do'st, agar boda ichmog'chi bo'lsang, kulbai xammor, yahi may sotuvchining uyiga bor, deydi shoir. Maqalada lirik qahramon - shoir his-tuyg'ulari, hayajonlari tasvirining undan oldingi baytga nisbatan ham bir pog'ona pasayganini ko'ramiz. Endi shoir dili izhorining poyoniga yetayotganini sezgach, unga yakun yasaydi, yuqoridagi sharti holidan kelib chiqadigan mantiqiy xulosasini bayon etadi:

Har dam ul oy hajrida ovoraliq' istar ko'ngul,
Ey Navoiy, qo'y oni har qayda borsa bordak.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlamog' lozimki, maqalada his-tuyg'ular tasviri pasayishi mumkin, ammo badiiy fikr ifodasi maqalada avj nuqtaga, shoir maqsadi bayonidan iborat bo'lgan kulminatsiyaga chiqadi.

Navoiy ijodida lirik qahramon ruhiy holati, kayfiyatining chuqur mohirona tasviri, uning muallif g'oyaviy maqsadi bilan uyg'un ifodasi asosida qurilgan bunday mukammal ichki kompozitsion ustunga ega bo'lgan g'azallar nihoyatda ko'pdir.

Alisher Navoiy o'ra asrining o'ziga xos muhitida yashab, ijod etdi. U hayot kechirgan davr – ro'nessans, ya'ni inson go'zalligi va har sohadagi mukammalligini kashf etish davri edi. Tashqi ko'rinishdan nihoyatda mukammal yaratilgan insonning ichki dunyosi va shu ichki dunyoni ifodalovchi tili ham go'zal bo'lishi lozim edi. Shu boisdan ham she'r yaratish bu davrning ruhiga aylangan edi. Navoiy insoniyatni ma'rifatlantiruvchi o'lmas ijodi bilan ana shu romanik sharoitga hayotiy realistik oqimni olib kirdi va she'riyatni o'z davrining faol, kurashchan, insonparvar kuchlaridan biriga aylantirdi. Xuroson Vaziri a'zami Nizomiddin Mir Alisher Navoiy uchun aynan shu narsa kerak edi. Buyuk sho'r ijodining umrbog'iyligi va umumbashariyligi ham uning yetuklikka intilgan inson va jamiyat muammolarini ko'arib chiqishida, bu muammolarning betakror asarlarda ajoyib yechim topishida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan buyuk Alisher Navoiy serqirra ijodini chuqur o'rganish, bu bebaho xazinaga tinimsiz murojaat etish yosh avlod mahaviyatini boyitadi, ularni zamonasining to'g'ri fikrlovchi, ongli va toza vijdoni kishilar sifatida shakllanishlari uchun xizmat qiladi.

- Av-adno** – pastroq, yaqinroq
Ajz – 1. Ojizlik, zaiflik, kuchsizlik, notavonlik, iqtidorsizlik; 2. Xastalik;
 3. Ojizlikni xoksorlikni tan olish
Anbar – xushbo'y modda, yoqimli hid
Anbarin – anbar (xushbo'y modda) tusli, xushbo'y, muattar, anbar aralashirilgan; qorong'i kecha
Anfos – damlar, nafaslar; til, ovoz, so'z, so'zlash ohangi
Asru – juda, nihoyatda; juda ko'p, behisob; tez, qat'iq
Asgar – laxcha cho'g', olov; oshiq
Ahmar – qizil
A'mo – ko'r, so'qir, bilimsiz, nodon, bexabar; ojizlik qilmoq
Balog'at – yetuklik, barkamollik, beuqsonlik; notiqlik.
Batho – Makkai makarrama atrofidagi Batho vodiysi
Bejihat – sababsiz, o'rinsiz, behuda
Beto'shalig' – oziq-ovqatsizlik, yemak-ichmaksizlik; yo'l anjomisizlik
Besh emas – ortiq emas
Biaynih – xuddi o'zi, aynan
Biym – xavf-xatar, qo'rqinch, vahm, tahlika; bu yerda: xavotirli umid
Buroq – Muhammad alayhissalomni me'roj kechasi ko'kka olib chiqqan ot surtidagi farishta
Vallohu a'lam bissavob – to'g'risini Alloh yaxshiroq biladi
Vara' – taqvo, parhezkorlik, xudojo'ylik
Vasila – yo'l, vosita, sabab, bahona, bois; tulla, sovg'a
Gardun – osmon toqlari; dunyo, olam, jahon; arava; yuksak, baland
Dijam – xorlik, kamситilish
Yog'utmoq – yog'dirmoq
Jabha – peshona, manglay; yuz, oy yuzli
Jayb – 1. Cho'ntak, kissa; 2. Yoqa, kiyimning yoqasi; 3. Yon, yaqinlik
Jom (jomi miyno) – qadah, may piyolasi; bu yerda: shafaq rangli jom
Joh – mansab, amal, martaba; davlat, boylik; buyuklik, sha'n-sharaf, shavkat, e'tibor
Juz (juzv, juz') – bo'lak, boshqa, o'zga; mayda, oz, biror narsaning bir qismi, bir donasi; a'zo, badan azolari
Junun – jinnilik, aqldan ozganlik, savdoyilik; oshiqlik, begarorlik

Jurm – gunoh, xato

Zalolat – xorlik, pastlik, haqirlik, tubanlik; gumrohlik, yoʻldan ozganlik.
Zam-zam – 1. Qoʻshish, jamlash; 2. Makka mukarramadagi muqaddas quduq

Zarqurʻyo – aldov, makr, ryo, hiyla; munofiqlik, ikkiyuzlamalik, gʻiybat, firqasod; tezak; qalr, gʻazab, jirkanch, yoqmas

Zihni – goʻzal, yoqimli, koʻngilga matlub; yaxshi, qanday yaxshi; ofarin

Zod – bola, farzand, avlod;

Zodi – oziq-ovqat; dasmoya; ruhiy ozuqa; safar asbobi; bola, farzand, avlod

Zol – qariya (kampir, chol); bir kechalik oy, hilol; adashgan, gumroh, yoʻldan ozgan; yomonlikka yoʻllovchi

Zulmoniy – qorngʻi, qop-qorongʻilikka mansub, zulmatli

Zunnor – xristian dinidagilar beliga bogʻlaydigan chilvir, belbogʻ; but, oʻziga sigʻintiruvchi, tortuvchi

Zunnor – xristian dinidagilarning beliga bogʻlaydigan chilvir, belbogʻ; but, oʻziga sigʻintiruvchi, tortuvchi

Ikisob – oʻrganish, kasb qilish, qoʻlga kiritish, qozonish

Ilg – ‘iljk’ - qoʻl

Ilhod – dinsizlik, xudoga ishonmaslik;

Irshod – toʻgʻri yoʻl koʻrsatish, rahbarlik qilish;

Istishod – misol keltirish, dalil, isbot

Kavnayn – ikki dunyo, jismoniy va ruhoniylar olam; bu dunyo va oxirat
Kasofat – 1. Dagʻallik, qoʻpollik; gʻalizlik; 2. Ifloslik, yomonlik; 3. Xiralik, tutilish (quyosh)

Kaba – 1. Makka shahridagi ziyoratgoh, muqaddas sayilgoh, musulmonlar qiblas; 2. Koʻngil

Kirdigoro – yaratuvchi, xudo, tangri taolo

Koj – shapaloq; iztirob, aziyat

Kudurat – xiralik, gʻashlik, xafalanish; gʻam, qaygʻu; gʻubor;

Kulbai xammor - mayxona

Kulbai ehzon – hazin uy, gʻam, hasrat uyi

Kunh – asl haqiqat, mohiyat; zot asli, mohiyati, oʻzligi

Kup – xum, may quyiladigan katta sopol idish

Kufvan ahad – (kufv – teng, barobar, oʻxshash); bu yerda: (aslida “kufvan ahad”) yoʻqtur sanga kufvan ahad – senga hyech bir teng yoʻqdir

Lamʻa – shuʻla, nur; malohat yogʻdusi; sharq quyoshi, nuri; sevgili yor

Manzuj – aralash, aralashtirilgan, maxlut

Margʻub – yoqimli, sevimli, maʼqul; dilkash, xushroʻy

Mahol – 1. Qiyin, ogʻir; 2. Vaqt, zamon.

Mahsub – hisobga olingan, sherik, bir qatordagi

Maʼyub – mayib, aybli

Mizoj – 1. Tabiat, xulq, atvor; 2. Holat, ahvol

Miyʻod – muddat, vaqt;

Mo fho – undagi, uning ichidagi

Molishi hajr – ishqalash, suykash; jazolash, azoblash, qiyinash; jazo, tanbeh

Mosivalloh – xudodan boshqa

Muvasvasa – vasvasaga soluvchi, vasvasa qiluvchi

Mudoro – 1. Murosa qilish, chiqishish, kelishish, iltifot, lutf; 2. Sulh tuzmoq, yarashmoq

Mujda - xabar

Mukavvanot – vujudga keltirilgan, vujudga kelgan, mavjudot, maxluqot

Mukaddar – xiralangan, zang bosgan; xafa, gʻamgin, mahzun

Munʻim – neʼmat beruvchi, rizq beruvchi, saxovatl

Moʻr - chumoli

Musallo – namoz oʻqiydigan joy, masjid, namozgoh; joynamoz

Musiqor – muzika asbobi; xush ovozli afsonaviy qush

Musqil – saygal, jilo beruvchi; yorituvchi

Mubagqar – haqirlangan, taqirlangan; arziyas, kam, ozgina; past, kichkina

Muhlik – oʻldiruvchi, halok qiluvchi; halokatli

Nadomat – pushaymon, afsuslanish, taassuf

Namrud – rivoysatlarga koʻra, paygʻambar Ibrohim alayhissalomni oʻrda kuydirmoqchi boʻlgan podshoh

Nasim – shabada, mayin esuvchi shamol

Naxl – nihol

Nashot – shodlik, xursandchilik

Na'im – ne'mat, farovonlik; shodlik, xurramlik

Na'l – taqa; etik va kovushning tagiga qoqiladigan temir nag'al; kavush, sandaliya; taqa shaklidagi tang'a

Na'laln – etik, juft kavush, poyafzal

Niyoz – 1. Ehtiyoj, muhtojlik; 2. Yalinish, yolvorish, iltijo; 3. Atash, nazr qilish

Nilgun – ko'k rangli, ko'k rangli gumbaz, osmon

Nilgun toran – ko'k rangli osmon gumbazi Zili – go'zal, yoqimli, ko'ngilga matlub; yaxshi, qanday yaxshi; ofarin; xuddi o'zi, juda, eng

Nihoniy – maxfiy, pinhoniy

Novak – o'q, kamon o'qi; kiprik; o'q otmog, jarohatlamog

Nubuvvat – nabiylilik, payg'ambarlar guruh, Haq taolo insoniyatga yuborgan elchilar guruhi

Obi hayvon – tiriklik suvi, abadiy hayot bag'ishlovchi suv

Payk – xabarchi, jarchi; elchi

Pargor – sirikul, pargar

Ruq'a – xat, maktab; yamoq

Rutab – ho'l, nam Ravza – bog', bog'cha; jannat; mozor, ziyoratgoh; bob, bo'lim fasl

Sabur – sabrli, toqatli, chidamli, bardoshi

Samad – abadiy, jovidon; xudo sifatlaridan biri

Safo (ahli safo) – ko'ngli sof, pokiza kishilar, sufiylar

Siddq (ahli siddq) – sodiqlar, sadogatlilar, to'g'rilar

Sipehroso – osmon, falak kabi; baland, yuksak

Solik – yo'lga kirgan, yo'lda yurgan; tasavvuf yo'lga kirgan; zohid; obid; musofir; g'arib; ogoh musofir; sufiylik ixtiyor qilganlar; yo'l topish uchun urinmog, yo'llanmog

Suho – 1. Hulkar to'planidagi yulduzlarning eng xirasi; 2. Juda kichik, arzimaz

Tavq – bo'yinbog', bo'yinga osadigan ziynat; tuzoq; ba'zi qushlarning bo'yindagi halqa shaklidagi chiziq; tomoq osig'i; lahat tavqi, aybdorlarni qiyinash uchun bo'yiniga kiygiziladigan yog'och bo'yunturug; baqbaqa chizig'i, aylanasi

Tag'aynur – o'zgarish, boshqa tushga kirish, g'azablannmog

Tajalliy – ko'rinish, jilvalanish

Taqdir – muqarrar qilish, tasdiqlash, bayon qilish, so'zlash

Taqsir – qusur, kamchiliklar, ayblar

Tan gulbuni – bu yerda: badanning guldek go'zal va pok kulbasi

Taxayyul – xayol surish, o'ylash, tasavvur.

Tifl – bola, bolalar

Topok – tipichilash, bezovtalanish

Fano – baqosizlik, yo'q bo'lish, o'lish; o'zlikdan kechish, o'zni unutish, tasavvuf yo'lga kirish; o'lim, ajal

Fard – yolg'iz, yakka, tanho; ajragan, xoli; ma'no jihatidan mustaqil yakka bayt;

Fardlig' – yagonalik, birlik, toqlik

Fasohat – so'zning ochiq, ravshan, chiroyli va qoidaga muvofiq bo'lishi.

Foniy – baqosizlik, yo'q bo'lish, o'lish; o'zlikdan kechish, o'zni unutish, tasavvuf yo'lga kirish;

Xazro – ko'k, yashil; osmon

Xay – ter tomchisi

Xashxosh – ko'knori o'simligi, ko'knori urug'i

Xijolat – uyalish; sharmanda bo'lmog.

Xirad – aql

Xoma – qalam

Xotam – muhr

Xuftosh – ko'rshapalak

Shar' – shariat;

Shafi' – himoyachi, vositachi

E'lom – e'lon qilish, bildirish, ma'lum qilish

Yasrib – Madina shahrining qadimgi nomi

Qiyrgun – qoramoy rangli, qop-qora, tim qora

Qosid – elchi, xabarchi; qasd qiluvchi, niyat etuvchi

Qurb – 1. Yaqinlik, yaqin bo'lish; 2. Qobiliyat; 3. Loyiqlik

Qo'ryo – 1. Chodir, kapa; 2. Xarobaxona; vayrona

G'abro – yer, yer yuzi, yer shari

G'allat – hushtovsizlik, har narsaga befarq qarashlik; loqayd qiladigan, sergaklikni yo'qotadigan uyqu

G'izo – oziq-ovqat, yegulik, taom

G'ussa – g'am, qayg'u Zaf – quvvatsizlik, holisizlik, xastalik, kasallik

Navodis – hodisalar, voqaealar, kundalik o'zgarishlar; ko'ngil g'ashlik hodisasi;

Hamd – 1. Maqtov, madh; 2. Shukr, tashakkur, rahmat; 3. Madhu sano, maqtash va sano aytish.

Hamro – hamqadam, hamroh

Hargos – qo'rquv, vahima, qattiq hayajon

Hibs (habs) – qamash, hibsqa solish; qamoqxona, zindon

Hidoyat – to'g'ri yo'l ko'rsatish, to'g'ri yo'l topish, to'g'ri yo'lga kirish.

Hirz – 1. Saqlaydigan, asraydigan; 2. Sehr-joduni qaytaradi; 3. Tumon o'tini bosadi

Hubob – suv yuzida paydo bo'ladigan pufakchalalar; osmon gumbazi; foni dunyo; aylana

Huzn – ham, qayg'u, xafalik, g'amginlik

Nulla – bezakli kiyim, ziynat libosi; naifs matodan tikilgan kiyim

АДАБИЮТЛАР РОЎХАТИ

1. Абдулғафуров А. «Хазойин ул-маоний» жумбоқлари // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1998, №6. - Б.3-10.
2. Абдулғафуров А. «Хазойин ул-маоний» жумбоқлари// Ўзбек тили ва адабиёти. - 2000.- № 5.- Б.3-11.
3. Абдулғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. 184 б.
4. Абдулғафуров А. Навоий сатраси. 1-китоб. - Тошкент: ФАН - 1966. 316 б
5. Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. - Тошкент: Бадий адабиёт, 1968. 136 б.
6. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Тошкент: ФАН, 1966. 152 б.
7. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. IV томлик. - Тошкент: Ўз ФА - 1983-1984-1985. Т. 1. - 1983-656 б; Т. 2. - 1983-642 б; Т. 3. - 1984-622 б; Т. 4. - 1985-646 б.
8. Алишер Навоий ижодий меросини ўрганиш проблемалари. Илмий мақолалар тўплами. - Самарқанд: СамДУ, 1990. 182 б.
9. Алишер Навоий. Илг девон. Факсимил нашр.
10. Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998. 304 б.
11. Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 17-жилд. – Тошкент: Фан, 2001. 520 б.
12. Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. 616 б.
13. Алишер Навоий. МАТ. XX томлик. 1-6 томлар. -Тошкент: ФАН - 1987-1990. Т. 1. - 1987-724 б; Т. 2. - 1987-620 б; Т. 3. - 1988-614 б; Т. 4. - 1989-558 б; Т.5. – 1990 542 б; Т.6. - 1990-366 б.
14. Алишер Навоий: комуслий лугат. 1-2 жилдлар. – Тошкент: Шағ, 2016.
15. Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. 400 б.
16. Бертельс Е.Э. Избранные труды. «Наваи и Джами». – М., Наука, 1965. С.164.
17. Бобур Захириддин Мухаммад. Бобурунома. / Хозирги ўзбек тилига В. Раҳмонов ва К.Муллахўжаева таъдрили. – Тошкент: МАНАВИҲАТ, 2004.
18. Бобур Захириддин. Мухтасар. / Нашрга тайёрловчи С. Ҳасанов. – Тошкент: Фан, 1971. 413 б.
19. Болтабоев Х. Мумтоз сўз кадри. – Тошкент: АДОЛАТ, 2004.
20. Борев Ю.Б. Теоретическая история литературы./ Теория литературы. Т.4: Литературный процесс. – Москва, 2001.

21. Бройтман С.Н. Историческая поэтика. – Москва, 2001.
22. Валихужаев Б. Алишер Навоий шеърятти. Самарканд: СамДУ. 2002.
23. Валихужаев Б. Мумтоз сиймолар. 2 томлик. Тошкент, 2002. 508 бет.
24. Вохилов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. Бухоро, 1994. 176 бет.
25. Vohidov R., Eshonqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T.: O'zU Adbiyot jangatmasi nashriyoti, 2006.
26. Ёйешиллин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. - Тошкент: "Академнашр" - 2018. 370 б.
27. Захриддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. - Тошкент: Юлдузча, 1990. 368 б.
28. Зохилов В. Дебечанинг сирри. Тошкент, 1975;
29. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Камалак, 1991. 173 б.
30. Исроков Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: ФАН, 1965. 140 б.
31. Исроков Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: ФАН, 1983. 168 б.
32. Исроков Ё. Сўз санъати сўзлшти. – Тошкент: Заркалам - 2006. 144 б.
33. *Иминназаров М. Навоийшунослика кўриши. – Тошкент: ТУШН, 2015.*
34. Каримова Ф. Ўзбек адабиётида дебеча. (НДА). Тошкент, 1993.
35. Комилов Н. Мабнолар оламати сафар. – Тошкент: "ТАМАДДУН", 2012. 316 б.
36. Куделин В.Г. Средневековая арабская поэтика. - Москва: Наука, 1991. 362 с.
37. Карюмов А. Алишер Навоий. – Тошкент: Камалак, 1991. 173 б.
38. Мирзоев А.М. Рулаки и развитие газели. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1958. 71 с.
39. Мусулманкулов Р. Персидско-таджикская поэтика X-XV вв. - Москва: Наука, 1989. 240 с.
40. Мухиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият – 2005. 208 б.
41. Олимов М. Рисолаи аруз. – Тошкент: Ёзувчи, 2002. 88 б.
42. Османов М.Н. Стиль персидско-таджикской литературы. (X-XII вв). - Москва: Наука, 1971. 267 с.
43. Пардаева И. Алишер Навоий тарихий асарлари бадиияти. Ф.ф.ФДЦ. /Самарканд, 2018.
44. Проблемы арабской культуры. - Москва: Наука, 1987. 392 с.
45. Проблемы восточного стихосложения. - Москва: Наука, 1973. 184 с.
46. Проблемы исторической поэтики литературы Востока. - Москва: Наука, 1988. 312 с.
47. Разоков А. Алишер Навоий шеъряттида илм ва маърифат талқини. Ф.ф.ФДЦ. /Карши, 2019.
48. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972-56 б.
49. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. 308 б.
50. Салоҳий Д. «Бадоеъ ул-бидой» малоҳати. Тошкент: Фан, 2003.
51. Салоҳий Д. Мутафаккир ва мумтоз шеърят. – Самарканд: Имом Бухорий халқаро маркази, 2018. 220 б.
52. Сирожиiddинов Ш. Навоий навосидан баҳра олиб... – Самарканд: "Зарафшон", 1996. – 184 б.
53. Сирожиiddинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг киёсий-типология, текстология таҳлили. – Тошкент: Академнашр, 2011.
54. Семантика образа в литературе Востока. – Москва: "Восточная литература", 1998.
55. Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркской поэзии. – Москва: Наука, 1993.
56. Стеблева И.В. Жизнь и литература доисламских торков. – Москва: "Восточная литература", 2007.
57. Сулаймонова Ф. Айёми висол ўлди яна... - Тошкент: Фан, 1997.
58. Теория жанров литературы Востока. - Москва: "Восточная литература", 1998.
59. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XI.1. – Москва, 1983. С. 32-34.
60. Холмуминов Ж., Ҳазратгулов Ж. Форсий адабиётнинг жаҳон адабиётлари ўрни. – Тошкент: "Улғай асг авлоди", 2012.
61. Шайхзода М. Асарлар. VI томлик. 4 т.: Ҳазил мулкининг султони. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1972. 372 б.
62. Шарк мумтоз поэтикаси. Манба ва талқинлар – Тошкент: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 429 б.
63. Шомухамедов Ш.М. Форс-тожик адабиёти тарихидан қисқача курс: Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТошДПУ, 1987.
64. Шидфар Б.Д. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв). – Москва: Наука, 1979. 254 с.
65. Шпег Г.Г. Внутренняя форма слова. – Москва: Наука, 1927. 136 с.
66. Шпег Г.Г. Терминеътика и её проблемы. – Москва: Наука, 1923. 128 с.
67. Эргашев К. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Тошкент: Фан, 2009.
68. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). – Тошкент: "ТАМАДДУН", 2016. 302 б.
69. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-2 жилд. – Тошкент: Фан, 2005, 2007.

70. Каюмов А. Асарлар. 10 жилдлик. – Тошкент: "MUMTOZ SOZ", 2007-2010.
71. Фаниева С. Навоий ёлта олтан асарлар. – Тошкент, 2009.
72. Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Фан, 2007. 227 б.
73. Хайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: ФАН, 1975.
74. Хайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: ФАН, 1963. - 173 б.
75. Хайитметов А. Шарк адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Тошкент: Фан, 1970. 331 б.
76. Ҳакимов М. Навоий асарлари кўлёзмаларининг тавсифи. - Тошкент: ФАН, 1983. 199 б.
77. Ҳаққулов И. Ғазал гулшани. – Тошкент: ФАН, 1991. 70 б.
78. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шерьият. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – 240 б.
79. Ҳаққулов И. Шерьият – рухий муносабат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. 240 б.
80. Ҳаққулов Иброҳим. Навоийга қайтиш. 3-китоб. - Тошкент: "ТАМАДДУН", 2016. 316 б.
81. Ҳасанов С. Бобурнинг "Аруз рисолаи" асари. – Тошкент: Фан, 1981. 132 б.
82. Ҳожирахмедов А. Навоий арузи нафосати. – Тошкент: Фан, 2006. 288 б.
83. www.ziyoue.uz
84. www.literature.uz

M U N D A R I J A

Taqdim.....	3
Alisher Navoiy she'riyatida lirik janrlar taraqqiyoti	6
Alisher Navoiy she'riyat.....	26
Navoiy she'riyatida badiiy mahorat masalalari.....	43
Navoiy ijodida turkiy she'riyat taraqqiyoti masalalari.....	76
Alisher Navoiy g'azallarini sharhlab o'rganish tamoyillari.....	113
1-g'azal.....	113
2-g'azal.....	118
3-g'azal.....	123
4-g'azal.....	128
5-g'azal.....	132
6-g'azal.....	137
7-g'azal.....	141
8-g'azal.....	147
9-g'azal.....	153
10-g'azal.....	160
11-g'azal.....	167
12-g'azal.....	173
13-g'azal.....	178
14-g'azal.....	181
15-g'azal.....	188
16-g'azal.....	195
17-g'azal.....	201
18-g'azal.....	204
19-g'azal.....	210
20-g'azal.....	216
So'ngso'z.....	224
Adabiyotlar ro'yhati.....	231

8:22 400

NAVOIYSHUNOSLIK

ALISHER NAVOIY G'AZALLARINI SHARHLAB O'RGANISH

Universitetlarning 5120100 – filologiya va tillarni
o'qitish (o'zbek filologiyasi), pedagogika institutlarining
o'zbek tili va adabiyoti fakultetlari uchun o'quv qo'llanma

Muharrir	J. Bozorova
Musahhih	L. Xoshimov
Texnik muharrir	N. Isroilov

2019 yil 20 dekabrda tahririy-nashriyot bo'limiga qabul qilindi.
2019 yil 27 dekabrda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.
Qog'oz bichimi 60x84^{1/16}. "Times new roman" garniturasida. Offset qog'oz.
Shartli bosma tabog'i – 14,75.
Adadi 100 nusxa. Buyurtma № 12/8.

ISBN – 978-9943-6316-7-0

SamDU tahririy-nashriyot bo'limida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

